

AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFINDA ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Azər nəşr
Bakı – 2023

Kitab Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzində hazırlanmışdır

Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu. Bakı, “Azər nəşr”, 2023, 260 səh.

Kitab Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 28 noyabr tarixli 3623 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın icrası çərçivəsində hazırlanmışdır.

Üç bölmədən ibarət olan kitabın 1-ci bölməsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə kənd təsərrüfatının inkişafında dönüş yaradan siyasi xəttin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi, aqrar sahənin inkişafı, həmçinin kənd yerlərinin inkişafı və kənddə rifahın yaxşılaşdırılması ilə bağlı məsələlər təfsilatı ilə verilmişdir.

2-ci bölmədə dövlət müstəqilliyi şəraitində aqrar islahatların həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən təşəbbüslər, aqrar islahatlar konsepsiyasının formalaşdırılması, aqrar islahatların qanunvericilik bazasının hazırlanması və torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi ilə bağlı məsələlər yer alır.

3-cü bölmə ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsində özəl mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq praktikasının və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan aqrar siyasət mexanizmlərinin formalaşdırılmasını, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi siyasət çərçivəsində bu sahədə yeni inkişaf məqsədlərini hədəfləyən islahatların tarixi varislik prinsipi əsasında sonrakı dövrlərdə də uğurla davam etdirilməsi ilə bağlı geniş əhatəli məsələləri ehtiva edir. Həmçinin bu bölmədə müstəqil Azərbaycanda aqrar sahənin inkişaf dinamikası təhlil olunur, müasir çağırışlara uyğun olaraq, həyata keçirilən dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri göstərilir.

ISBN: 978-9952-575-05-7

REDAKSIYA ŞURASI

Sədr:

Məcnun Məmmədov – Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı naziri

Üzvlər:

Tahir Mirkişili – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru (millət vəkili, Milli Məclisin İqtisadi siyasət, sənaye və sahibkarlıq Komitəsinin sədri)

Tahir Rzayev – filologiya elmləri namizədi (millət vəkili, Milli Məclisin Aqrar siyasət Komitəsinin sədri)

Eldar İbrahimov – iqtisad elmləri doktoru, professor (millət vəkili, Milli Məclisin İntizam Komissiyasının sədri)

Lətif Qasimov – aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru (Nazirlər Kabinetinin Aqrar və ekologiya şöbəsinin müdiri)

Vüsal Qasımlı – iqtisad elmləri doktoru, professor (İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin direktoru)

İradə Hüseynova – biologiya elmləri doktoru, professor (AMEA-nın Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutunun direktoru)

Firdovsi Fikrətzadə – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru)

Ramil Hüseyn – iqtisad elmləri doktoru (İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin direktorunun müavini)

Həmzə Xəlilov – iqtisad elmləri doktoru, professor (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktorunun müşaviri)

Akif Vəliyev – iqtisad elmləri doktoru (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin elmi katibi)

İsrafil İsmayilov – texnika elmləri doktoru, professor (“Aqroservis” ASC-nin İdarə Heyəti sədrinin müşaviri)

Valeh İsmayilov – redaktor

Mündəricat

Ön söz	5
Fəsil 1. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə kənd təsərrüfatı: dirçəliş və sürətli inkişaf yoluna çıxış.....	7
1.1. Kənd təsərrüfatının inkişafında dönüş yaradan siyasi xəttin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi	9
1.2. Kənd təsərrüfatı sahəsində resurs təminatının yaxşılaşdırılması və infrastrukturların inkişafı.....	15
1.3. Kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı və klasterlərin formalaşması istiqamətində irəliləyişlər	49
1.4. Kənd yerlərinin inkişafı və kənddə rifahın yaxşılaşdırılması ...	113
Fəsil 2. Müstəqil Azərbaycanda Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə əsaslı aqrar islahatların həyata keçirilməsi	123
2.1. Dövlət müstəqilliyi şəraitində aqrar islahatların həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən təşəbbüslər	125
2.2. Aqrar islahatlar konsepsiyasının formalaşdırılması.....	145
2.3. Aqrar islahatların qanunvericilik bazasının hazırlanması və torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi	164
2.4. Aqrar islahatların dərinləşdirilməsi əsasında kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dəstəklənməsinə başlanılması.....	176
Fəsil 3. Azərbaycanda aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf zəminlərinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində Heydər Əliyev ideyalarının reallaşdırılması	181
3.1. Aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və çoxşaxəli dövlət dəstəyi sisteminin yaradılması.....	183
3.2. Aqrar sahə üzrə resurs təminatının gücləndirilməsi və modern infrastrukturun formalaşdırılması	207
3.3. Müstəqillik dövründə kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikası	216
3.4. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf strategiyası	231
Ədəbiyyat siyahısı	247

Ön söz

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövrlərində həm dinc quruculuq, həm də köklü transformasiya mərhələlərini əhatə edən fəaliyyətinin sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələri kimi, kənd təsərrüfatına da dərin, uzunmüddətli təsirləri olmuşdur.

Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərliyə başladığı XX əsrin 60-cı illərinin sonunda respublika iqtisadiyyatının, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişafı, belə demək mümkünsə, “davamlı ləngimələr zolağına” düşmüşdü. Aqrar sahənin inkişaf göstəricilərinə görə Azərbaycan keçmiş SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikalar arasında sonuncu yerlərdən birini tuturdu.

Belə vəziyyətin aradan qaldırılması məqsədilə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı geniş əhatəli tədbirləri nəzərdə tutan strategiyaların İttifaqın ali qurumları tərəfindən qəbul edilməsi, bu strategiyaların uğurla reallaşdırılması üçün dəyəri milyardlarla ölçülən vəsaitlərin ayrılması və zəruri inzibati-təşkilati resursların səfərbər edilməsi məhz Heydər Əliyevin güclü siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi ilə bağlı olmuşdur.

Bu strategiyalar prioritetləri əsaslandırılmış sürətdə seçməklə, mövcud resursların tam və səmərəli istifadəsi əsasında nisbətən qısa müddətlərdə aqrar sahədə geriliyin aradan qaldırılması və sürətli inkişaf yoluna çıxılmasının təmin edilməsinə, habelə sahə üzrə resurs potensialını ardıcıl inkişaf etdirməklə, yüksək artım templərinin davamlılığının saxlanılmasına yönəldilmişdir.

Azərbaycanın və ümumən SSRİ-nin aqrar inkişaf tarixi üçün unikal olan bu təcrübə kənd təsərrüfatı istehsalında və bununla bağlı həm də kəndin simasında əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələnmişdir. İstehsalın artım sürətinə görə keçmiş İttifaqda öncüllüyün ələ alınması ilə yanaşı, kənd təsərrüfatında çalışanların gəlirləri və rifah səviyyəsi yüksəlmişdir. Həmin dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı görülmüş genişmiqyaslı işlərin uzunmüddətli müsbət təsirləri də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Sovetlər dövründə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsinin klaster yanaşması əsasında inkişafı üzrə Ulu Öndər tərəfindən formalaşdırılmış strategiya əsasında 1970–1985-ci illər ərzində yaranmış güclü bünövrə sonrakı dövrlərdə də öz müsbət rolunu oynayırdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan iqtisadiyyatının dövlət müstəqilliyi şəraitində formalaşan yeni sistemində aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı məsələlərin həllində də müstəsna rolu olmuşdur. Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövrünün – onun müstəqil dövlətimizin prezidenti kimi fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində ölkədə sistem transformasiyaları çərçivəsində aqrar sahədə əsaslı islahatların həyata keçirilməsi qarşıda dururdu. Həmin

dövrə müharibə vəziyyətinə, mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitə baxmayaraq, Ulu Öndər kənd təsərrüfatında islahatların aparılması məsələsinə xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. Onun rəhbərliyi ilə islahatların konseptual əsasları və qanunvericilik bazası hazırlanmışdır. Heydər Əliyev aqrar sahədə dəyişikliklərin mərkəzi məsələsi olan torpaq islahatının aparılmasının prinsiplərini müəyyən etmişdir. Bu prinsiplər əsasında ədalətlik və səmərəlilik tələbləri önə çəkilməklə torpaqlar kənddə yaşayanların xüsusi mülkiyyətinə verilmişdir. Azərbaycan kəndlisi əkib-becərdiyi torpağın tam hüquqlu sahibinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, Heydər Əliyev post-islahat şəraitində mövcud olan çətinlikləri də nəzərə almaqla, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına (fermerlərə) dövlət dəstəyinin təmin edilməsinin zəruriliyini irəli sürmüş, onun göstərişləri ilə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına vergi güzəştlərinin, resurslarla təminata kömək tədbirlərinin tətbiq olunmasına başlanılmışdır. Ulu Öndərin irəli sürdüyü yanaşmalar əsasında formalaşan yeni aqrar struktur kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına yol açmışdır.

Dövlət müstəqilliyi şəraitində kənd təsərrüfatının inkişafına dair Heydər Əliyev ideyalarının reallaşdırılmasına Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə həyata keçirilən sürətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində etibarlı təminatlar yaradılmışdır. Ölkə Prezidenti tərəfindən kənd təsərrüfatının inkişafının prioritet elan edilməsi, çoxşaxəli dövlət dəstəyi sisteminin yaradılması və ardıcıl olaraq genişləndirilməsi, islahatların dərinləşdirilməsi aqrar sahənin uzunmüddətli dinamik inkişafını təmin edir.

Bu istiqamətdə ardıcıl irəliləyişlərə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Müzəffər Ordumuzun 44 günlük Vətən müharibəsində qalib gəlməsi, ölkəmizin bütün ərazisi üzərində suverenliyin tam bərpa edilməsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası əsasında sahənin ümumi potensialının gücləndirilməsi, dayanıqlı inkişaf tələbləri amillərinə üstünlük verilməsi, qlobal dəyər zəncirinə integrasiyanın genişləndirilməsi yeni imkanlar açır.

Kitab aqrar inkişaf və aqrar sahədə əsaslı islahatlarla bağlı Heydər Əliyev irsi ilə, habelə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının müasir tarixi ilə marqlananlar üçün faydalı olacaqdır.

*Azərbaycan Respublikasının
kənd təsərrüfatı naziri
Məcnun Məmmədov*

FƏSİL 1

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANA RƏHBƏRLİYİNİN BİRİNCİ DÖVRÜNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI: DİRÇƏLİŞ VƏ SÜRƏTLİ İNKİŞAF YOLUNA ÇIXIŞ

1.1. Kənd təsərrüfatının inkişafında dönüş yaradan siyasi xəttin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi

Ötən əsrin 60-cı illərində o dövrə xas olan bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən Azərbaycan iqtisadiyyatında bir durğunluq yaranmış, həm sənayedə, həm də kənd təsərrüfatında dərin tənəzzül başlamışdı. Xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində artım tempi getdikcə aşağı düşür, sahənin inkişaf göstəriciləri İttifaq üzrə orta səviyyədən ciddi sürətdə geri qalırdı.

Kənd təsərrüfatının texnika parkı zəif olmaqla yanaşı, mövcud olan texnika və avadanlıqlardan da səmərəli istifadə edilmirdi, meliorasiya işlərinin görülməsi və suvarılan torpaqlardan istifadə sahəsində işlər qənaətbəxş deyildi. İxtisaslı kadrlar çatışmır, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, demək olar ki, istifadə olunmurdu. Bütün bunların nəticəsində isə əsas bitkiçilik məhsullarının məhsuldarlığı, heyvandarlığın göstəriciləri orta İttifaq səviyyəsindən aşağı idi. Bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın rentabelliyi zəif artır, bəzi məhsulların istehsalı zərərlə başa gəlirdi. Respublika kolxozlarının dövlətə vaxtıkəçmiş kreditlər üzrə böyük məbləğlərdə borcları yaranmışdı¹.

Məhz bu dövrdə Azərbaycan Kommunist Partiyası (KP) Mərkəzi Komitəsinin (MK) Birinci katibi seçilən Heydər Əliyev Respublika iqtisadiyyatının dirçəldilməsi, ayrı-ayrı sahələrdə geriliyin aradan qaldırılması və inkişafın təmin edilməsi üçün ilk növbədə konseptual yanaşma lazım gəldiyini bildirdi, bu yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün də ortaya güclü siyasi iradə qoydu. H. Əliyev, xüsusilə kənd təsərrüfatının ciddi sürətdə geri qalmasından açıq danışılması, diqqətin əsas və həlledici problemlər üzərində cəmləşdirilməsi tələbini irəli sürdü.

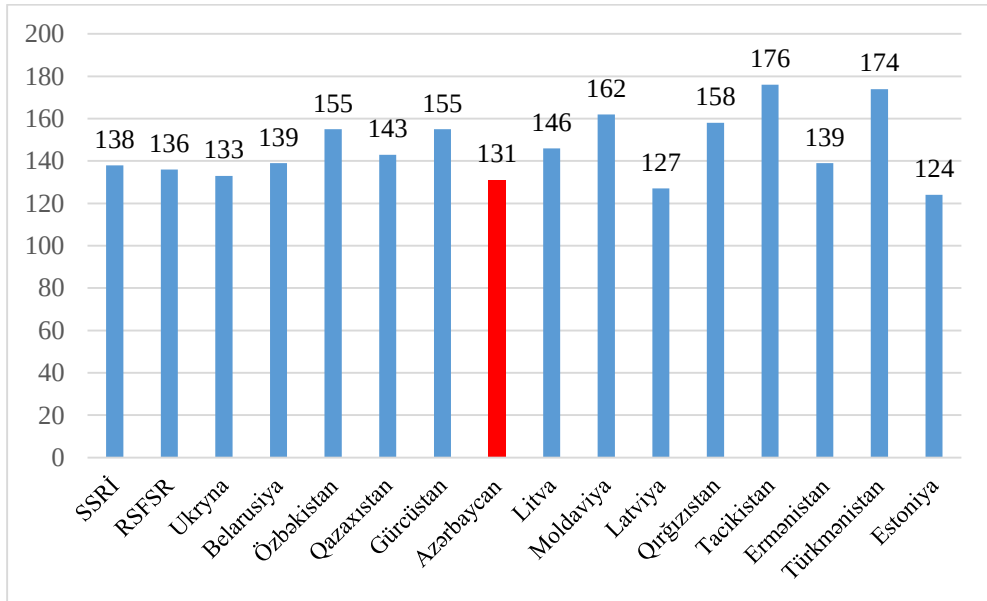
Azərbaycan KP MK-nın 5 avqust 1969-cu il tarixli Plenumundakı çıxışında Ulu Öndər respublikanın kənd təsərrüfatının mövcud vəziyyətini belə ifadə edirdi: "... Xeyli müddətdir ki, bizdə dənli bitkilərin məhsuldarlığı ölkə üzrə orta səviyyədən aşağıdır, pambığın məhsuldarlığına görə axırıncı yerdəyik. Kartofun, tərəvəzin, meyvənin və üzümün məhsuldarlığı sahəsində də eyni vəziyyət mövcuddur"².

¹ Центральный Комитет КПСС. Совет Министров СССР. Постановление от 23 июля 1970 года. N 602. О мерах по развитию сельского хозяйства Азербайджанской ССР.

² "Kommunist" qəzeti, 7 avqust 1969-cu il, № 183.

O dövrdə respublikanın kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalının artım tempinin aşağı olması statistik məlumatlardan aydın görünür. Belə ki, 1960-1970-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatında artım tempinin ən zəif olduğu 3 İttifaq respublikasından biri idi (**Diagram 1.1.1**).

Diagram 1.1.1. 1960-1970-ci illərdə SSRİ-də müttəfiq respublikalar üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artım tempi (bütün təsərrüfat kateqoriyaları; 1960=100)

Mənbə: “Народное хозяйство СССР 1922-1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник. Москва-1972” (səh. 221) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu ilin avqust ayında keçirilən Plenumunda Heydər Əliyev proqram xarakterli məruzə ilə çıxış edərək respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Kənd təsərrüfatına xüsusi yer ayırdığı çıxışında respublika rəhbəri pambıqçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, tütünçülük və çayçılıq sahələrinin vəziyyətini hərtərəfli təhlil edərək nöqsanlar və səhvlərlə yanaşı, imkanları göstərdi, məhsuldarlığın artırılması üçün konkret yollar təklif etdi, problemlərin həlli istiqamətində bütün resursların səfərbərliyə alınması üçün lazımi tədbirlərin görülməsini təxirəsalınmaz vəzifə elan etdi. Bütün bunlar isə təbii ki, kompleks inkişaf proqramlarını zəruri edirdi.

Beləliklə, aqrar elmin nailiyyətlərindən istifadə olunmaqla toxumçuluq və damazlıq sahəsinin inkişafı, yüksək məhsuldarlıqlı bitki sortlarının yara-
dılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, elmi-texniki yeniliklərin tət-
biqi, maşın və mexanizmlərdən səmərəli istifadə, məhsulun keyfiyyətinin
yüksəldilməsi, maya dəyərinin aşağı salınması əsas prioritetlər olaraq müəy-
yən edildi. Aqrar sahədə çalışan alimlərin qarşısında dənli bitkilər, pambıq,
tərəvəz, meyvə və başqa məhsulların yetişdirilməsi, becərilməsi ilə əlaqədar
mütərəqqi texnologiyaların işlənib hazırlanması və tətbiqi üzrə vəzifələr
qoyuldu³.

Qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün qəti addımlar ar-
dıcıl şəkildə davam etdi. Problemlərin kompleks həlli respublikanın öz im-
kanlarını tam səfərbər etməklə yanaşı, o dövrdəki inkişaf mexanizmlərinə
uyğun olaraq, İttifaq səviyyəsində də resursların cəlb edilməsini və digər
vacib məsələlər üzrə qərarların qəbulunu tələb edirdi. Beləliklə, Heydər
Əliyevin siyasi iradəsi, şəxsi nüfuzu və qətiyyətli fəaliyyəti sayəsində 1970-
ci ilin iyul ayının 23-də Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi
Komitəsi (Sov. İKP MK) və SSRİ Nazirlər Soveti “Azərbaycan SSR-in kənd
təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi. Bu sənəd
respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı üçün konkret vəzifələri və tədbirləri
müəyyən edən strateji sənəd - fəaliyyət proqramı oldu. Tezliklə pambıq-
çılığın, taxılçılığın, üzümçülüyn, meyvəçiliyin, çayçılığın və heyvandarlı-
ğın inkişafı üçün proqramlar hazırlandı, bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin
regionlar üzrə ixtisaslaşmasının əsası qoyuldu.

Suvarma əkinçiliyinin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq irriqasiya-meliora-
siya qurğularının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yenilərinin tikintisinin ge-
nişləndirilməsi, eləcə də, şoran torpaqların yuyulması üzrə işlərin sürətlən-
dirilməsi, məhsuldarlığın artırılması, istehsal proseslərinin kompleks mexa-
nikləşdirilməsi, əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi və s. yeni dövrün əsas
çağırışları elan edildi. Bununla da kənd təsərrüfatı sahəsində siyasi xətt kö-
kündən dəyişdi, uzunmüddətli strategiyanı ehtiva edən sistemli fəaliyyət
başladı.

Kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi hesabına sahədə geri-
liyin aradan qaldırılması ilə bağlı hədəflərə nail olmaq üçün əsas çağırışlar

³ “Kommunist” qəzeti, 7 avqust 1969-cu il, № 183.

Ulu Öndərin həmin dövrdəki çıxışları əsasında aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

- Kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlığın artırılması;
- İstehsalda səmərəliliyin yüksəldilməsi;
- Resurslardan istifadənin yaxşılaşdırılması;
- İstehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi;
- İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi.

Çağırışlar real imkanların tam səfərbər edilməsinə yönəlmişdi. Bu istiqamətdə ilk növbədə bitkiçilik və heyvandarlığın bütün sahələrində məhsuldarlığın yüksəldilməsi əsas hədəf idi. Bu hədəfə nail olmaq üçün mövcud resurslardan, istehsal-texnoloji və institusional amillərdən səmərəli istifadənin zəruriliyi, həmçinin torpaqların yaxşılaşdırılması, yeni suvarılan sahələrin dövrüyyəyə cəlb edilməsi hesabına istehsalın artırılması geniş imkanlar yaradırdı.

Sonrakı dövrlərdə də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Sov. İKP MK-nın Siyasi Bürosu, MK plenumları, Kommunist Partiyasının qurultayları səviyyəsində çox mühüm qərarlar qəbul edildi. Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1975-ci il 9 iyul və 1979-cu il 22 fevral tarixli “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” və “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qərarlarının hər biri isə əhatə etdikləri tədbirlərin ardıcılığına və miqyasına görə Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş uzunmüddətli strategiyanın uğurla həyata keçirilən bir mərhələsini təşkil edirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, strategiya bilavasitə Heydər Əliyevin rəhbərliyi və göstərişləri ilə hazırlanmış, respublika səviyyəsində kənd təsərrüfatının resurslar və istehsal-texniki xidmətlərlə təminatına, ayrı-ayrı sahələrin inkişafına, habelə idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsinə dair qəbul olunmuş qərarlarla müəyyən edilən geniş tədbirləri əhatə edirdi. Bu çərçivədə Azərbaycanda aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinə yanaşmanın aşağıdakı əsas cəhətlərini ayırmaq olar:

 Aqrar sahədə istehsalın sürətli inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə daxili resursları səfərbər etməklə yanaşı, İttifaq (mərkəzi hökumət) səviyyəsində bütün mənbələrdən əlavə maliyyə və maddi-texniki resursların cəlb edilməsi imkanlarından, eyni zamanda, artan investisiya vəsaitlərindən mak-

simum istifadə edilməsi, habelə digər istehsal vasitələrinin səmərəli istifadəsi üçün zəruri infrastrukturun inkişaf etdirilməsi.

İlk növbədə aqrar sahəyə yönəldilən investisiyaların xeyli artırılması nəzərdə tutulurdu. Aqrar sahənin resurs təminatının gücləndirilməsində müxtəlif növ texnika ilə təchizatın yaxşılaşdırılmasına xüsusi önəm verilirdi. Ulu Öndərin söyləri nəticəsində respublikaya kənd təsərrüfatı texnikasının verilməsinə dair İttifaq Hökumətinin planlarında Azərbaycanın “kvota”ları artırılırdı. Bu istiqamətdə respublikanın təsərrüfatlarının təminatının yaxşılaşdırılmasında ümumi təchizat kanalları ilə yanaşı, Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu sayəsində mərkəzi hökumətin ehtiyat fondundan ayırmaların həyata keçirilməsi də müəyyən rol oynayırdı. Eyni zamanda, heyvandarlığın inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə respublikaya gətirilən yüksək məhsuldarlıqlı iribuynuzlu damazlıq mal-qaranın sayı artırılırdı.

Göstərilən yanaşma kənd təsərrüfatı istehsalının sürətli inkişafı üçün zəruri resurs təminatının formalaşmasına yol açdı.

 Aqrar sahədə təsərrüfatların rentabelli fəaliyyətinin təmin edilməsi və maliyyə sağlamlaşdırılmasının aparılması.

Rentabelli fəaliyyətin təmin edilməsi ilə bağlı təsərrüfatlarda məhsuldarlığın yüksəldilməsi, maya dəyərinin aşağı salınması ilə yanaşı, strategiya çərçivəsində Respublikada istehsal olunan ayrı-ayrı məhsul növlərinin dövlət satınalma qiymətlərinin yüksəldilməsi məsələləri, habelə maliyyə vəziyyəti qənaətbəxş olmayan təsərrüfatların dövlətə olan kredit borclarının vaxtaşırı silinməsi və ya restrukturizasiya olunması nəzərdə tutulurdu. Bu, təsərrüfatların kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının genişləndirilməsinə iqtisadi maraqlarının yüksəldilməsinə xidmət edirdi.

Artıq qeyd edildiyi kimi, H. Əliyevin rəhbərliyə başladığı dövrdə respublikada kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, daha doğrusu, kolxozların dövlətə bank kreditləri üzrə böyük məbləğlərdə borcları yaranmışdı. Belə vəziyyət təsərrüfatların maliyyə vəziyyətini daha da ağırlaşdırır, istehsalın inkişaf etdirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Bununla yanaşı, bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük qiymətləri aşağı səviyyədə müəyyən edilirdi ki, bu da öz növbəsində istehsalın genişləndirilməsinə zəruri stimulyaratmırdı.

Ulu Öndər göstərilən problemlərin həlli ilə bağlı SSRİ-nin Mərkəzi orqanları qarşısında məsələ qaldırmışdı və zaman-zaman müvafiq qərarların qəbuluna nail olurdu.

 Respublikanın torpaq-iqlim potensialından ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalının artırılması üçün daha səmərəli istifadə əsasında dinamik inkişaf rejimində aqrar sahənin strukturunun təkmilləşdirilməsi.

Belə yanaşma strategiyanın həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərini əhatə etməklə müvafiq istiqamətlərdə yararlı torpaq sahələrinin ayrılması ilə başladı və taxıl, pambıq, üzüm, tərəvəz, meyvə, tütün, çay yarpağı, yemlik və digər bitkilərin becərilməsi üçün zonaların və torpaqların qəti müəyyənləşdirilməsi ilə başa çatdı. Strategiyanın reallaşdırılması prosesində əkin sahələrinin strukturunun təkmilləşdirilməsinin kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi sahəsində digər tədbirlərlə kompleks şəkildə aparılması, təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası əsasında istehsalın ixtisaslaşması və təmərküzləşdirilməsinin daha da dərinləşdirilməsi üstünlük qazanırdı.

 Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının klasterlər üzrə inkişafı məsələlərinin kompleks həllinin təmin olunması.

Sahənin inkişafı ilə bağlı qəbul olunan siyasət sənədlərində ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalının artırılmasına paralel olaraq həmin məhsulların nəqli, saxlanması, emalı və satışı kimi məsələlərin də həllinə dair tədbirlərin həyata keçirilməsi tələbi qoyulurdu. Bu cür kompleks tədbirlər, həmçinin kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, tədarük zənciri boyunca digər həlqələr üçün də ixtisaslı kadrların hazırlanması üzrə məsələlərin həllini əhatə edirdi.

Göstərilən yanaşma kənd təsərrüfatının inkişafının son nəticədə respublikanın ümumi iqtisadi potensialının yüksəlməsinə daha güclü təsir göstərməsinə imkan yaradırdı.

 Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artırılması üçün daxili imkanlardan maksimum istifadə məqsədilə təşkilati amillərin tam gücü ilə hərəkətə gətirilməsi.

Heydər Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da irəliləyişlərin əldə edilməsi üçün tələbkərliyin yüksəldilməsinin zəruriliyini qeyd edirdi. Bildirirdi ki, səmimi və qayğıkeş münasibətlə yanaşı, mövqelərindən və keçmiş xidmətlərindən asılı olmayaraq, kadrların gördükləri işin nəticələrinə tələbkərliklə yanaşmaq lazımdır. Çünki bunsuz düzgün rəhbərlik etmək, təsərrüfat quruculuğunun əməli məsələlərini müvəffəqiyyətlə həll etmək olmaz⁴. O, tapşırılan iş üçün hər bir işçinin şəxsi məsuliyyətinin artırıl-

⁴ “Kommunist” qəzeti. 7 avqust 1969-cu il, № 183.

masının, eyni zamanda, istehsalın ehtiyat mənbələrini axtarıb tapmaq və kənd təsərrüfatında qənaət rejimini gücləndirmək işlərinin genişləndirilməsinin zəruriliyini vurğulayırdı⁵. Bu istiqamətdə rəhbərliyin gücləndirilməsi, kadr-ları seçmək və yerləşdirmək işinin yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı fəaliy-yəti ilə məşğul olan nazirlik və idarələrin, yerli orqanların rolunun və mə-suliyyətinin artırılması irəliləyişlərin əsas şərtlərindən birinə çevrilmişdi.

 Kənd yerlərinin inkişafı məsələlərinin həllinə xüsusi diqqət yeti-rilməsi.

Respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalında geriliyin aradan qaldırıl-ması və inkişafın gedişində təsərrüfatların iqtisadi imkanlarının gücləndiril-məsi, kənd sakinlərinin gəlirlərinin yüksəlməsi ilə tələbatlarının da artmasına uyğun olaraq, yol infrastrukturu, təhsil, səhiyyə, ticarət, kommunal və məişət xidmətlərinin inkişafı ilə bağlı strategiyanın reallaşdırılması mərhələləri üzrə əhatə dairəsi genişlənən tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.

1.2. Kənd təsərrüfatı sahəsində resurs təminatının yaxşılaşdırıl-ması və infrastrukturların inkişafı

1.2.1. Kənd təsərrüfatı sahəsinə investisiya qoyuluşlarının artırılması və strukturunun təkmilləşdirilməsi

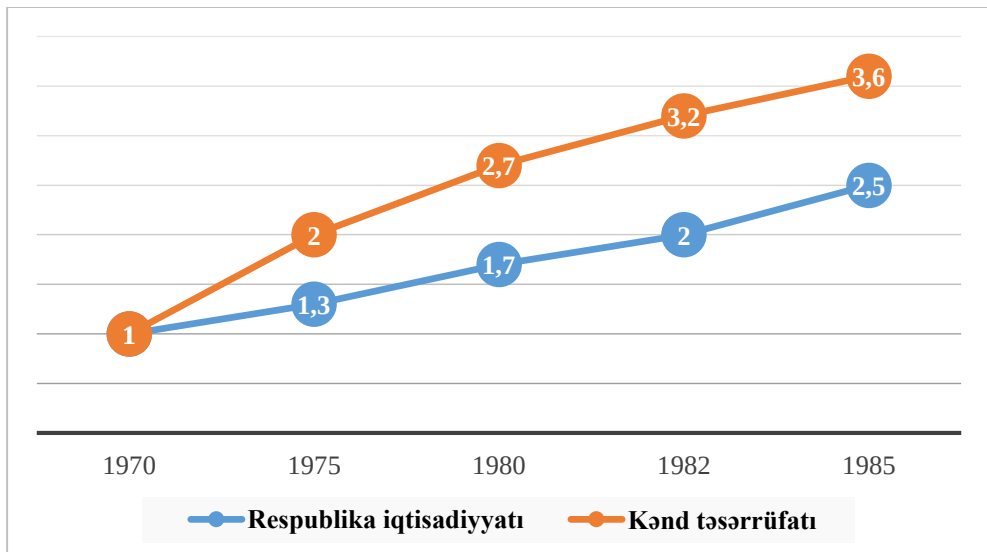
Heydər Əliyev strategiyasında kənd təsərrüfatında geriqləlmələrin ara-dan qaldırılması və sahənin sürətli inkişaf yoluna çıxarılması məqsədilə mə-liyyə resurslarının, o cümlədən investisiyaların geniş cəlb edilməsi mühüm yer tuturdu. İlk növbədə aqrar sahəyə mərkəzləşdirilmiş dövlət kapital qo-yuluşlarının artırılması məsələsi önə çəkilirdi. Bunun nəticəsi olaraq “Azər-baycan SSR-in kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” Sov. İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 iyul 1970-ci il tarixli Qərarı ilə 1971-1975-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişafı üçün 1 mil-yard 390 milyon sovet rublu həcmində dövlət investisiya qoyuluşunun ayrılması məsələsi həll edilmişdi ki, bu da əvvəlki beşillik dövrdə respub-

⁵ H.Ə. Əliyev. Sov. İKP MK-nın iyul (1970-ci il) Plenumu və Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək vəzifələri. Bakı-1970. Səh. 64.

likanın kənd təsərrüfatına qoyulmuş dövlət investisiyalarının həcmi ilə müqayisədə 1.9 dəfə çox idi.

Beləliklə, H. Əliyevin rəhbərliyə başlamasının ilk illərindən respublikanın kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşunun kəskin artımı təmin olunmuş, bu göstərici üzrə xüsusi çəkisi 1970-1975-ci illərdə 1%-dən 1.4%-dək yüksəlmişdi. Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşunun dinamik artımı sonrakı dövrlərdə də saxlanılmış, SSRİ-nin kənd təsərrüfatına ümumi investisiya qoyuluşlarında Azərbaycanın payı 1982-ci ildə 1.8%-ə, 1985-ci ildə isə 1.9%-ə çatmışdı. Ümumilikdə 1970-1985-ci illər ərzində respublikanın kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşları müqayisəli qiymətlərlə 225 milyon rubldan 800 milyon rubladək artmışdı. Aqrar sahəyə investisiyaların artım tempi respublika iqtisadiyyatı üzrə müvafiq göstəricini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayırdı. Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının üstün templərlə artımı Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövrünü bütünlükdə əhatə edir (*Diagram 1.2.1.1.*).

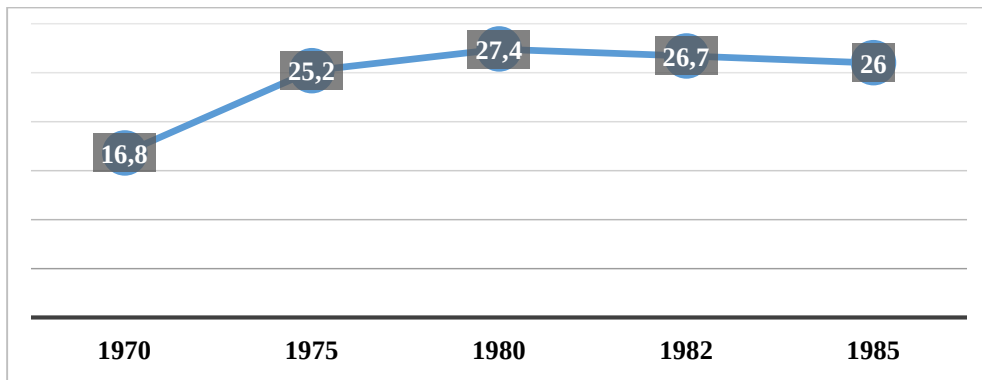
Diagram 1.2.1.1. 1970-1985-ci illərdə respublika iqtisadiyyatına və kənd təsərrüfatına (bütün işlər kompleksi üzrə) investisiya qoyuluşlarının dinamikası (1970=1)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. Юбилейный статистический ежегодник. Баку-1982” (səh. 172-173); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 109) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Kənd təsərrüfatına investisiyaların nisbi artım templərinin yüksək olması respublika iqtisadiyyatına ümumi vəsait qoyuluşlarında sahənin payının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu göstərici 1970-1982-ci illərdə 16.8%-dən 27.8%-ə, 1970-1985-ci illərdə isə 9.2 faiz bəndi artmış və ya 16.8%-dən 26%-ə çatmışdır (**Diaqram 1.2.1.2.**)

Diaqram 1.2.1.2. Respublika iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarında kənd təsərrüfatının payı (%)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985”, (səh. 570-571); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 109) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-1985-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatına bütün kompleks işlər üzrə investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmi (bütün işlər üzrə investisiya qoyuluşları birbaşa kənd təsərrüfatı istehsalı ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı texnikasının istehsal müəssisələrinə, kənd təsərrüfatı üzrə elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirən qurumlara, kənd təsərrüfatında tikinti işlərini yerinə yetirən podratçı təşkilatların inşaat sənayesinin istehsal bazasının, habelə bunlar üçün tikinti materialları istehsal edən qurumların, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin tikintisinə əsaslı vəsait qoyuluşlarını da əhatə edirdi) müqayisəli qiymətlərlə 8 milyard 650 milyon sovet rublu, o cümlədən bilavasitə kənd təsərrüfatına dövlətin və kolxozların investisiya qoyuluşları 8 milyard 190 milyon rubl təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmnin sürətli artımı ilə yanaşı, strukturunda da əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. İnvestisiyalar ilk növbədə sahənin təxirəsalınmaz ehtiyaclarının ödənilməsi yönün-

də daha yüksək templerlə atmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatına dövlət və kolxozların ümumi investisiyalarında su təsərrüfatı obyektlərinin tikintisinə yatırımların xüsusi çəkisi 32.3%-dən 40.1%-ə, traktorların, nəqliyyat vasitələrinin, kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqlarının alınmasına yönəldilən vəsaitlərin xüsusi çəkisi isə 16.1%-dən 20.1%-ə çatmışdır (*Cədvəl 1.2.1.1.*).

Cədvəl 1.2.1.1. Kənd təsərrüfatına dövlət və kolxozların investisiya qoyuluşlarının istiqamətlər üzrə həcmi və strukturu

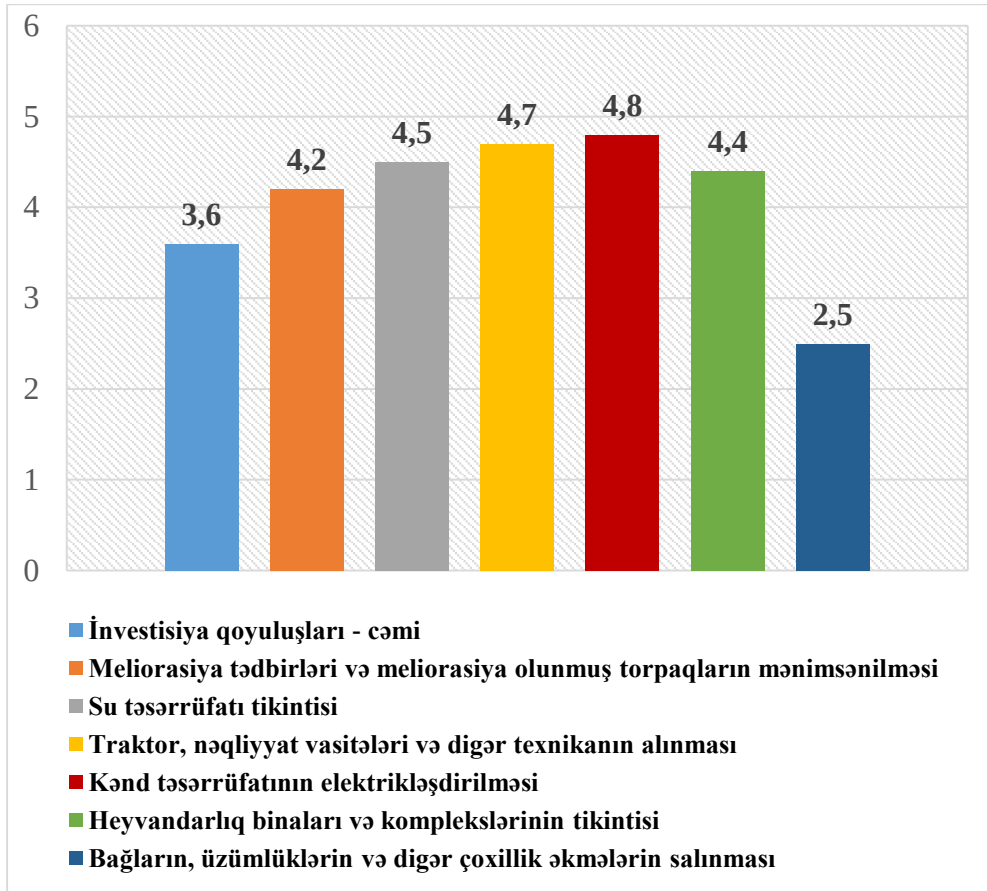
	1970		1982		1985	
	Mln. rubl*	İnvestisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkisi, %	Mln. rubl*	İnvestisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkisi, %	Mln. rubl*	İnvestisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkisi, %
İnvestisiya qoyuluşları – cəmi	217	100.0	660	100.0	778	100.0
o cümlədən istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisi və texnikanın alınmasına	187	86.2	620	93.9	717	92.1
onlardan heyvandarlıq binalarının, mexanikləşdirilmiş ferma komplekslərinin tikintisinə	11	5.1	48	7.3	43	5.5
Su təsərrüfatı tikintisinə	70	32.3	270	40.9	312	40.1
Kənd təsərrüfatının elektrifikasişdırılmasına	4	1.8	12	1.8	19	2.4
Bağların, üzümlüklərin və digər çoxillik əkmələrin salınmasına	37	17.1	90	13.6	93	12.0
İstehsal təyinatlı obyektlərdən traktorların, nəqliyyat vasitələrinin, kənd təsərrüfatı maşınlarının, tikinti smetasına daxil olmayan avadanlıqlar və inventarların alınmasına	35	16.1	132	20.0	163	20.1
Qeyri-istehsal obyektlərinin tikintisinə	30	13.8	40	6.1	61	7.8

*Müqayisəli qiymətlərlə

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 28-29); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 145) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Eyni zamanda, həmin dövrdə demək olar ki, bütün istiqamətlər üzrə investisiya qoyuluşları sürətlə artmışdır (**Diaqram 1.2.1.3.**)

Diaqram 1.2.1.3. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının istiqamətlər üzrə artımı (müqayisəli qiymətlərlə, dəfə)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 28-29, 570-571); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 145) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-1985-ci illərdə investisiyaların illik həcmnin artımında su tikintisinin payı 43.1%, traktorların, nəqliyyat vasitələrinin, kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqların payı 22.8%, bağların, üzümlüklərin və digər çoxillik əkmələrin salınmasının payı 10%, heyvandarlıq binalarının, mexanikləşdirilmiş ferma komplekslərinin tikintisinin payı 5.2% təşkil etmişdir.

1.2.2. Meliorasiya, irriqasiya və torpaqların yaxşılaşdırılması sahəsində irəliləyişlər

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən strategiyada torpaqlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi məsələləri önəmli yer tuturdu. Ulu Öndər ilk dövrdən respublikada kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi üçün torpaqların və suvarılan əkinçiliyin meliorasiyasını genişləndirməyin son dərəcə vacib olduğunu və bununla bağlı əlaqələndirilmiş tədbirlər sisteminin hazırlanmalı olduğunu göstərirdi⁶.

Qeyd edilən tədbirlər sisteminin ardıcıl olaraq reallaşdırılması kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyasında mərkəzi yerlərdən birini tuturdu. Strategiyanın həyata keçirildiyi bütün mərhələlərdə suvarılan torpaqların keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi və bunun nəticəsində yaranan imkanlar hesabına respublikanın təbii-iqlim potensialına uyğun bitkilərin əkin sahələrinin strukturunun təkmilləşdirilməsinə üstünlük verilmişdir. Bu istiqamətdə torpaqlardan düzgün istifadə, suvarma və kollektor-drenaj şəbəkəsinin işəyararlı vəziyyətdə saxlanması, şoran torpaqların yuyulması işləri ön plana keçirilmişdi.

Əslində, kənd təsərrüfatının inkişafına dair qərarlarda torpaqlardan istifadənin yaxşılaşdırılması, meliorasiya və irriqasiya işlərinin geniş proqramını əhatə edən tədbirlər kompleksi müəyyən olunmuşdu. Həmin tədbirlər kompleksi aşağıdakı əsas istiqamətləri ehtiva edirdi:

- *torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;*
- *suvarma şəbəkəsinin rekonstruksiyası və su təminatının yüksəldilməsi;*
- *torpaqların əsaslı planlaşdırılması;*
- *şoranlaşmış torpaqların yuyulması;*
- *iri su təsərrüfatı obyektlərinin layihələndirilməsi və tikintisi.*

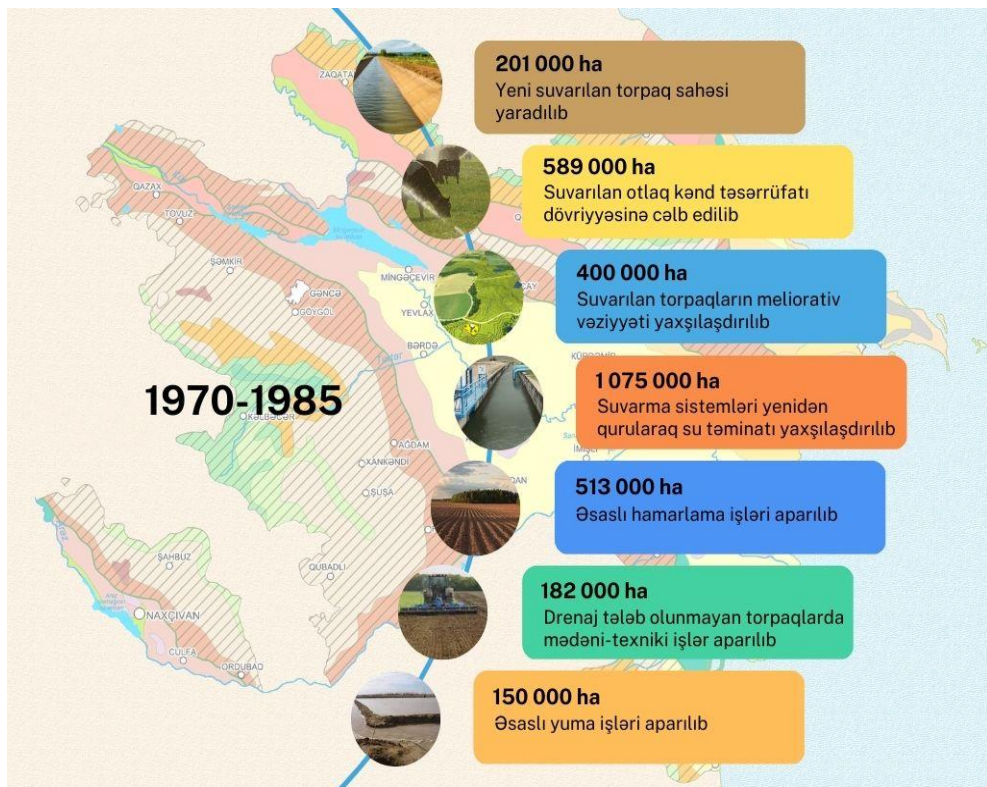
Aqrar sahənin inkişafına dair strategiyanın həyata keçirilməsinin mərhələlərinə uyğun olaraq, göstərilən hər bir istiqamət üzrə konkret tapşırıqlar müəyyən edilmiş və eyni zamanda, müvafiq işlərin yerinə yetirilməsi üçün zəruri investisiyaların ayrılması təmin olunmuşdu.

Müəyyən olunmuş genişmiqyaslı tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində 1970-1985-ci illərdə 201 min hektar yeni suvarılan torpaq sahəsi,

⁶ “Kommunist” qəzeti, 7 avqust 1969-cu il, № 183.

589 min hektar suvarılan otlaq kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilmiş, 400 min hektara qədər suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyəti, 1 milyon 075 min hektar sahənin suvarma sistemləri yenidən qurularaq su təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Həmin dövrdə 513 min hektar sahədə əsaslı hamaralama, 182 min hektar sahədə drenaj tələb olunmayan torpaqlarda mədəni-texniki işlər yerinə yetirilmiş, 150 min hektar sahədə isə əsaslı yuma işləri aparılmış, texniki cəhətdən mükəmməl meliorasiya və irriqasiya sistemləri yaradılmışdır (*Şəkil 1.2.2.1.*).

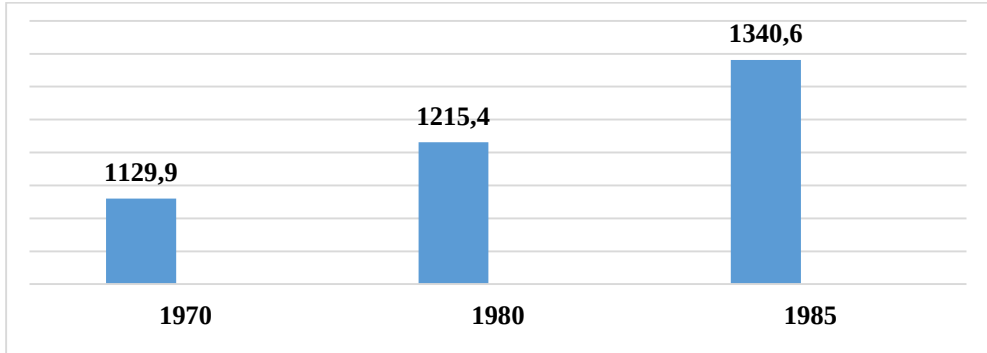
Şəkil 1.2.2.1. 1970-1985-ci illərdə respublikada meliorasiya və irriqasiya sahəsində görülmən işlər

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” statistik məcmuəsinin materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Eləcə də təsərrüfatların istifadə etdikləri suvarılan torpaqların sahəsi təqribən 20% artmışdır (*Diagram 1.2.2.1.*).

Diagram 1.2.2.1. Kənd təsərrüfatında suvarılan torpaqların sahəsi (bütün kateqoriyalar üzrə, min ha)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 296) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Heydər Əliyevin respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması məqsədilə torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsi məsələsinin həllinə yanaşması üçün sistemlilik səciyyəvi idi.

Birincisi, meliorasiya-irriqasiya sisteminin inkişafına respublikanın daxili imkanlarının səfərbər edilməsi ilə yanaşı, müvafiq İttifaq nazirliklərinin sərəncamında olan resurslar da cəlb edilməklə nail olundu. Bu istiqamətdə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə səmərəli istifadəsi baxımından torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması işlərini həyata keçirən respublika tabeli Azərbaycan SSR Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Nazirliyinin Kür-Araz Sutikinti Baş İdarəsinin bazasında SSRİ Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Azərbaycanda meliorasiya tikintisi üzrə Baş İdarənin (Azərbaycan Baş Meliorasiya və Su Qurğuları Tikintisi İdarəsi) təşkili mühüm rol oynamışdır. Bu qurum Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti ilə razılaşdırılmış siyahı üzrə irriqasiya-meliorasiya obyektlərinin tikintisini həyata keçirir, suvarma sistemləri idarələri və kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə bağlanan müqavilələr üzrə təmir-istismar işlərini yerinə yetirirdi. Bu institusional dəyişiklik respublikada meliorasiya və irriqasiyanın həyata keçirilməsi sahəsində potensialın əsaslı surətdə yüksəldilməsinə, həmin məqsədlər üçün İttifaq mənbələrindən böyük həcməldə resursların cəlb edilməsinə, tikinti təşkilatlarının istehsal bazasının inkişafına ayrılmış investisiya vəsaitlərinin tam mənimsənilməsinə geniş imkanlar açmışdı.

İkincisi, torpaqla bağlı məsələlərin həlli ərazilərdə bütün infrastruktur sistemlərinin, o cümlədən yol, körpü və digər obyektlərin qurulması ilə birgə təmin olunurdu. Bu istiqamətdə zəruri işlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı qəbul olunan qərarlarda İttifaq miqyasında fəaliyyət göstərən nazirliklərə xüsusi tapşırıqların verilməsinə nail olunurdu.

Üçüncüsü, meliorasiya-irriqasiya sahəsi üzrə təminatın gücləndirilməsi məqsədilə istehsal bazası da inkişaf etdirilir, respublikada tikinti təşkilatları və tikinti materialları sənayesi müəssisələri yaradılırdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyinin birinci dövründə respublikada torpaqların meliorasiyası üzrə işləri yerinə yetirən tikinti, layihə və su təsərrüfatı obyektlərinin istismarını həyata keçirən, zəruri istehsal güclərinə və imkanlarına malik qurumların geniş şəbəkəsi formalaşdırılmışdı.

Dördüncüsü, torpaqların meliorasiyası və irriqasiyası üzrə dövlət səviyyəsində görülən işlər müvafiq yönümlü təsərrüfatdaxili tədbirlərlə tamamlanırdı. Təsərrüfatlar üzrə şoranlaşmış suvarılan torpaqların yuyulması, təsərrüfatdaxili suvarma və kollektor-drenaj şəbəkəsinin təmizlənməsinə dair konkret tapşırıqlar təyin olunur və onların yerinə yetirilməsi təmin edilirdi. Bununla əlaqədar olaraq, qeyd edilən işlərin həyata keçirilməsi üçün həmin dövrdə tətbiq olunan təsərrüfatçılıq mexanizminin əsas aləti kimi hər bir təsərrüfat üzrə illik planlar müəyyən olunurdu.

Eyni zamanda, həmin istiqamətdə işlərin görülməsi, xüsusilə güclü şoranlaşmış torpaqların əsaslı yuyulması üçün kolxozların vəsaitlərinin çatışmaması nəzərə alınaraq əvvəlki dövrlərdə əsaslı yuyulma aparılmadan istifadəyə verilmiş torpaq sahələrinin dövlət investisiyaları hesabına yuyulmasına dair respublika hökumətinə istisna hal kimi icazə alınmışdı. Sözügedən tədbirlərin həyata keçirilməsi tikinti-quraşdırma təşkilatlarının podrat işləri planına daxil edilirdi.

Beşincisi, suvarılan torpaqların keyfiyyətə yaxşılaşdırılması və səmərəli istifadəsi məsələlərinin qarşılıqlı əlaqəli həlli təmin olunurdu. Müvafiq dövlət orqanları qarşısında torpaqların meliorasiyasına dair işlərin şoranlaşmış torpaqların əsaslı yuyulması və kənd təsərrüfatı mənimsənilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə kompleks şəkildə aparılmasının təmin olunması tələbi irəli sürülürdü. Belə yanaşma meliorasiya olunmuş torpaqların daha qısa müddətdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün istifadəsinə başlamağa imkan verirdi.

Altıncısı, meliorasiya və irriqasiya sahəsində işlərin miqyasının genişləndirilməsi şəraitində su resurslarından dayanıqlı istifadə məsələləri önə çəkilirdi. Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə İttifaq orqanları qarşısında Kür çayı hövzəsində su resurslarının kompleks istifadəsi və qorunması sxeminin hazırlanması və baxılması məsələsi qoyulmuşdu. Bununla yanaşı, respublikanın kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasının dərinləşdirilməsi proqramlarının icrası ilə bağlı suvarma əkinçiliyinin inkişafının gedişində suya tələbin ödənilməsi məqsədilə digər regionlardan və mənbələrdən Kür çayı hövzəsinə suyun yönəldilməsinə, habelə Samur çayında axının tənzimlənməsinə dair texniki-iqtisadi əsaslandırmanın hazırlanmasının zəruriliyi məsələsi qaldırılmışdı⁷.

Həmin dövrdə SSRİ miqyasında mövcud olan maddi və maliyyə resurslarının da cəlb edilməsi sayəsində meliorativ tədbirlərə və meliorasiya olunmuş torpaqların mənimsənilməsinə investisiya qoyuluşları yüksək temp-lərlə artırdı. Bu sahədə əsaslı vəsait qoyuluşlarının orta illik həcmi demək olar ki, 4 dəfə artmışdı. Göstərilən istiqamət üzrə tədbirlərə aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarının 2/5 hissəsindən çoxu yönəldilmişdi.

⁷ Центральный Комитет КПСС. Совет Министров СССР. Постановление от 22 февраля 1979 года. N 202. О мерах по дальнейшей специализации сельскохозяйственного производства и развитию виноградарства и виноделия в Азербайджанской ССР.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə respublikada meliorasiya-irriqasiya obyektlərinin tikintisi geniş vüsət almışdı. Həmin illərdə Tərtərçay üzərində 143 500 hektar sahəni suvarı biləcəkdir, həcmi 565 mln. kub.m., gücü 50 MVt-a bərabər olan su elektrik stansiyası ilə birlikdə “Sərsəng” su anbarı, gündəlik su normalarını nizamlamaq üçün su mənbəyi “Sərsəng” su anbarı, Tərtərçay və Turağaçay olan, həcmi 5,86 mln. kub.m-ə bərabər “Suqovuşan” su anbarı, mənbəyini Suqovuşandan götürən, tam beton örtüklü, uzunluğu 92,6 km, su sərfi saniyədə 70,5 kub.m-ə bərabər olan sağ və sol sahilli “Tərtərçay” magistral kanalları, Naxçıvanda Arpaçay üzərində həcmi 150 mln. kub.m. olan “Arpaçay” su anbarı və magistral kanallar, Naxçıvan çayından qidalanan 12,7 mln. kub.m. su tutumlu “Sirab” su anbarı, Füzuli rayonunda həcmi 9,5 mln. kub.m.-ə bərabər “Aşağı Köndələnçay” su anbarı, Lənkəran rayonunda həcmi 52 mln. kub.m. olan “Yuxarı Xanbulançay” su anbarı kompleksi, Kür çayı üzərində həcmi 2,7 mlrd. kub.m. olan “Şəmkir” su anbarı, Tovuz rayonunda üçpilləli nasos stansiyası və bir sıra meliorativ tipli müxtəlif obyektlər tikilib istismara verilmişdi (**Şəkil 1.2.2.2.**).

Şəkil 1.2.2.2. 1970-1985-ci illərdə respublikada tikilən iri su anbarları

Mənbə: “Ə. Əhmədzadə. Heydər Əliyev və Azərbaycanın su təsərrüfatı. Bakı 2003” kitabının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ümumilikdə həmin dövrdə həcmi təqribən 3,5 mlrd. kub.m-ə bərabər olan su anbarları inşa edilmiş, uzunluğu 20 min km-ə yaxın suvarma kanalları, 15 min km-dən artıq kollektor-drenaj şəbəkəsi, 350 nasos stansiyası, 4 min subartezian quyusu tikilib istifadəyə verilmişdi. İrriqasiya-meliorasiya obyektlərinin tikintisi Qubadlı, İsmayilli, Şəki, Quba, Qazax, Tovuz, Zəngilan kimi dağlıq rayonlarda, həmçinin Naxçıvanın və Qarabağın dağətəyi və dağlıq ərazilərində də həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin su təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə ümumi həcmi 60 mln. kub.m. olan 200-dən artıq kiçik suvarma obyektləri inşa edilib istifadəyə verilmişdi ki, bu da qısa müddət ərzində həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatı istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdı⁸.

Eyni zamanda, Şəki rayonunda “Əyriçay” su anbarının, Qazax rayonunda “Coqazçay” su anbarının, Füzuli rayonunda Qozluçay, Naxçıvanda Qıvrıq və Həməzəli, Zəngilan rayonunda Yazıdüzü nasos stansiyalarının, Lənkəran və Astara rayonlarında suvarma sistemlərinin və digər müxtəlif obyektlərin tikintisinə başlanılmışdı.

Beləliklə, görülən bu tədbirlər hesabına Azərbaycanda su axınını bölüşdürən və tənzimləyən suvarma sistemləri, kollektor-drenaj şəbəkələri, nasos stansiyaları, su anbarlarından ibarət geniş və mürəkkəb su təsərrüfatı kompleksi yaradılmış, nəticədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı bir neçə dəfə artmışdı.

Meliorasiya tikintisi sahəsində işlərin kəmiyyətə geniş miqyas alması ilə yanaşı, bu sahədə keyfiyyət dəyişikliklərinə də yüksək tələblər qoyulur, iri su qovşaqlarının, magistral kanalların, kollektorların, habelə təsərrüfatların daxilindəki sistemlərin saz saxlanılmasına lazımi diqqət yetirilməsi, bu sistemlərin buraxıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinin, əkin suyu itkisinin qarşısının alınması, sözügedən sistemlərin faydalı iş əmsallarının yüksəldilməsi əsas vəzifələr olaraq irəli sürülürdü⁹. Bunun sayəsində, respublikada meliorasiya tikintisi güclü elmi və layihə-axtarış bazasına arxalanmağa başlamış,

⁸ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə. Əliyev cənablarının respublika rəhbərliyində 30 illik fəaliyyətinə həsr edilmiş “H.Ə. Əliyev Azərbaycanda irriqasiya və meliorasiyanın geniş inkişaf konsepsiyasının müəllifi, həm də təşkilatçısıdır” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 1999.

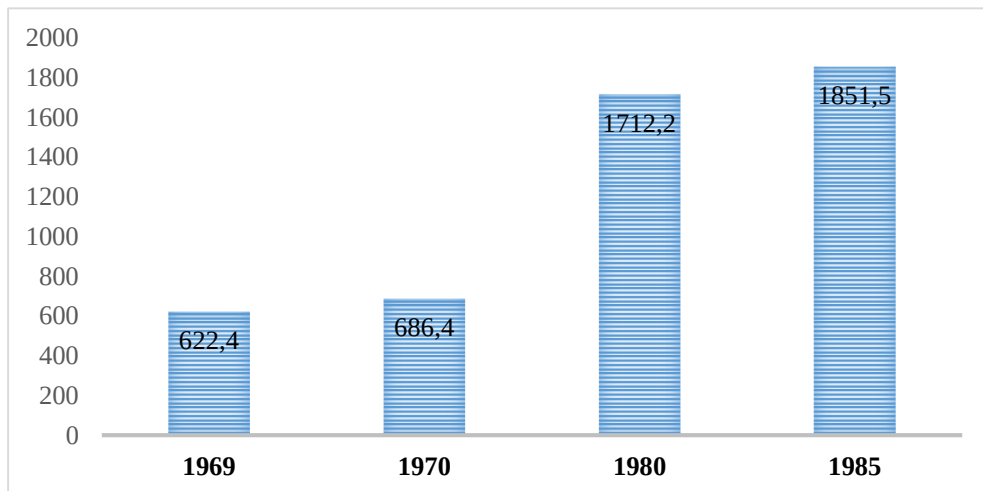
⁹ H.Ə. Əliyev. “Sov. İKP MK-nın İyul (1978-ci il) Plenumunun yekunları və Respublika Partiya Təşkilatının Sov. İKP MK Plenumunun qərarından və “SSRİ kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi haqqında” L.İ. Brejnev yoldaşın məruzəsindən irəli gələn vəzifələr barədə”. Bakı-1978. Səh.19-20.

mütərəqqi dəmir-beton konstruksiyalardan, qapalı suvarma və kollektor-drenaj sistemindən, suvarmanın qabaqcıl üsul və metodlarından daha geniş istifadə edilmiş, qurğuların işlədilməsi müddəti yaxşılaşmışdı.

İri meliorasiya-irriqasiya sistemlərinin yaradılması ilə yanaşı, suvarılan torpaqların su təminatı məsələlərinin həllinə xeyli kömək edən kiçik suvarmanın inkişafına da diqqət yetirilirdi. H. Əliyev xırda çayların suyundan istifadə məqsədilə təsərrüfatların öz vəsaitləri və qüvvələri hesabına sututarların tikilməsinin əhəmiyyətli olduğunu göstərir, həmin istiqamətdə toplanmış təcrübənin geniş yayılmasını tövsiyə edirdi. O, ümumilikdə respublikada misli görünməmiş miqyaslarda həyata keçirilən irriqasiya-meliorasiya işlərini kənd təsərrüfatının yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasına imkan verən həll-edici amillərdən biri kimi dəyərləndirirdi.

Suvarılan torpaqların genişlənməsi, sahələrin su təminatının yaxşılaşdırılması son nəticədə kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artırılmasında mühüm amilə çevrilmişdi. Kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə suvarılan torpaqlarda istehsal olunan məhsulların dəyəri müqayisəli qiymətlərlə ardıcıl olaraq artırdı (**Diagram 1.2.2.2.**).

Diagram 1.2.2.2. 1969-1985-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində suvarılan torpaqlarda bitkiçiliyin ümumi məhsulu (1983-cü ilin müqayisəli qiymətləri ilə, mln. rubl)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (сəh. 325); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (сəh. 298) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi, həyata keçirilmiş meliorasiya-irriqasiya proqramları kənd təsərrüfatının potensialının yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunan bitkiçilik məhsullarının müqayisəli qiymətlərlə artımının 2/3 hissəsi suvarılan torpaqların payına düşmüşdür.

1.2.3. Kənd təsərrüfatı texnikasının əsas növləri ilə təminatın yaxşılaşdırılması və mexanikləşdirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi

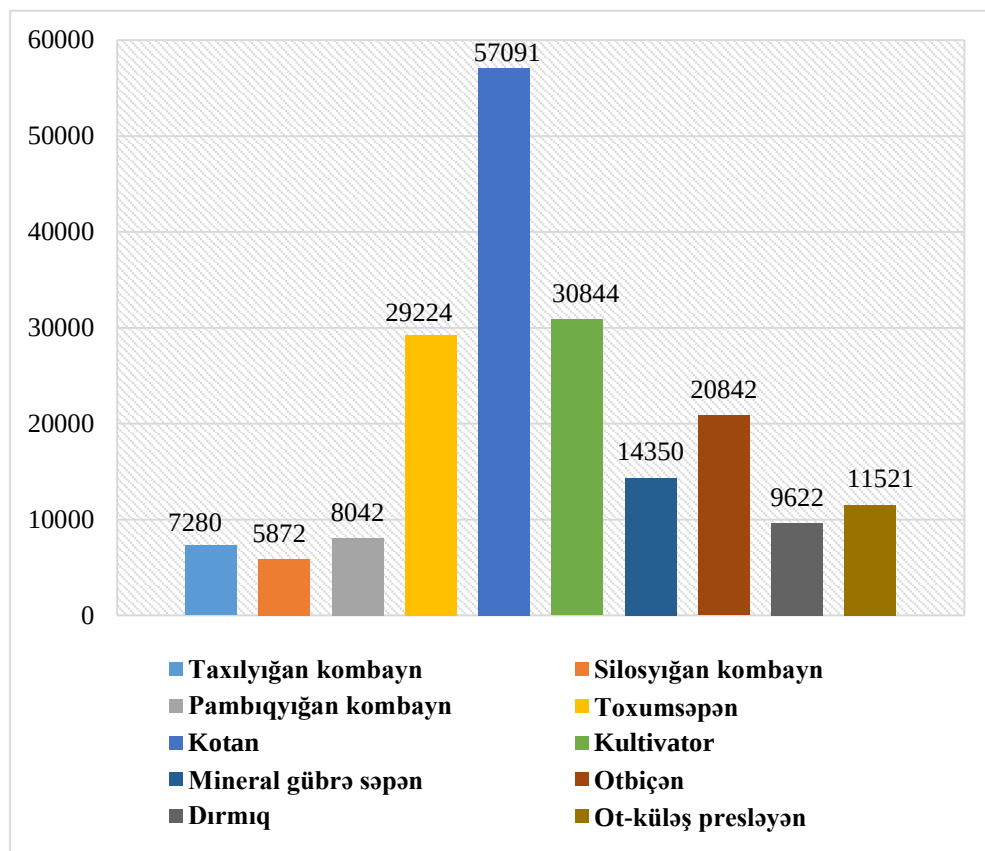
Kənd təsərrüfatında əldə edilmiş əsaslı nailiyyətləri, onun davamlı inkişafını təmin edən şərtlərdən biri istehsalın müasir kənd təsərrüfatı texnikası ilə zəruri səviyyədə təmin edilməsi və ondan səmərəli istifadə olunmasıdır.

Heydər Əliyev respublikaya rəhbərliyə başlayandan sonra ilk çıxışlarında kənd təsərrüfatında geriliyin aradan qaldırılmasının bu sahənin texnika ilə təminatının vəziyyətindən, istehsalat proseslərinin mexanikləşdirmə səviyyəsindən asılı olduğunu, eyni zamanda, mövcud texnikadan səmərəli istifadə edilməsinin zəruriliyini vurğulayaraq deyirdi: "... Kolxoz və sovxozlarda çoxlu miqdarda texnika olmasına baxmayaraq, bir çox kənd təsərrüfatı işinin mexanikləşdirilməsi səviyyəsi aşağıdır, kənd təsərrüfatı texnikası məhsuldar işlədilmir. Taxıl kombaynlarından pis, pambıqyığan maşınlardan isə daha pis, yem istehsalı texnikasından və kənd təsərrüfatı bitkilərinin cərgələr arasını becərən texnikadan yarıtmaz istifadə edilir. Bütün bunların nəticəsində işlərin xeyli hissəsi əl ilə görülür. Bu isə vaxtı uzadır, maya dəyərinin artmasına və xeyli məhsul itkisinə səbəb olur"¹⁰.

Sonrakı dövrlərdə də Ulu Öndərin şəxsi təşəbbüsləri, inkişaf perspektivlərini təmin edəcək iqtisadi əsaslandırma bacarığı aqrar sahənin texnika ilə təminatının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynadı. Respublikaya kənd təsərrüfatı texnikasının verilməsinə dair İttifaq Hökumətinin planlarında "kvota"lar artırıldı, ümumi təchizat kanalları ilə yanaşı, mərkəzi hökumətin ehtiyat fondundan ayırmalar həyata keçirildi. Nəticədə 1970-1985-ci illərdə Respublikanın kənd təsərrüfatı müxtəlif çeşidlərdə və böyük həcmələrdə texnika ilə təmin olundu (*Diagram 1.2.3.1*).

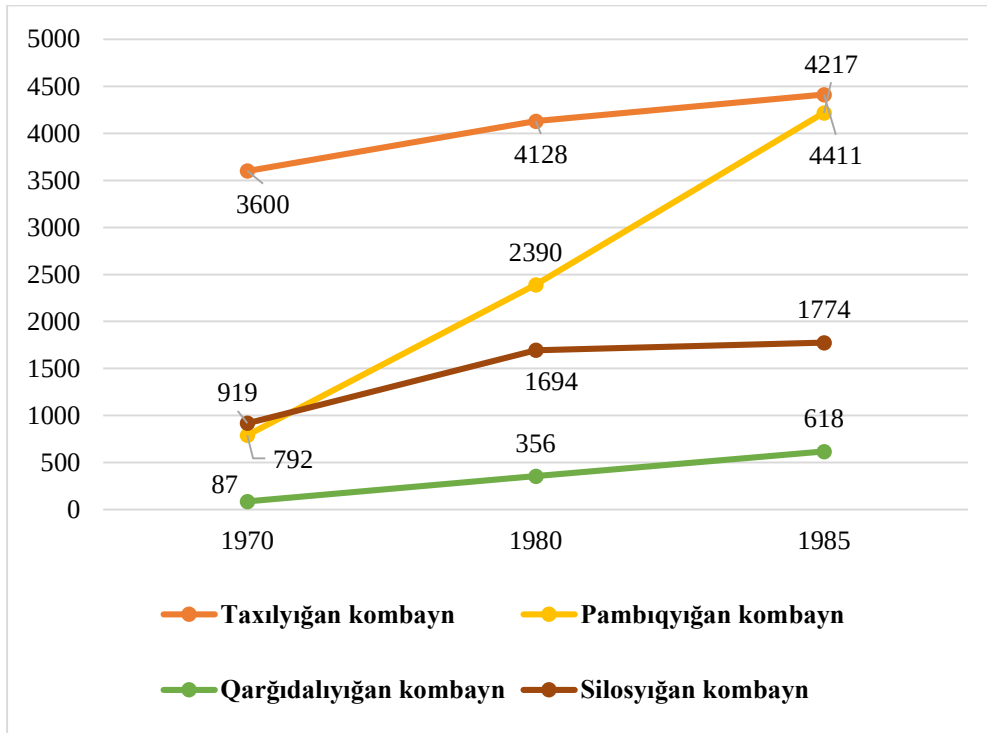
¹⁰ "Kommunist" qəzeti, 7 avqust 1969-cu il, № 183.

Diagram 1.2.3.1. 1970-1985-ci illərdə alınmış kənd təsərrüfatı texnikasının əsas növlər üzrə sayı (ədəd)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 530, 532); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 286) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-1985-ci illərdə ayrı-ayrı istehsalat sahələrinin inkişafının təmin edilməsi üçün həmin sahələrin məhsulunun yığılmasında istifadə edilən kombaynların illər üzrə sayının dəyişməsi dinamikası maraq doğurur. Belə ki, taxıl, qarğıdalı, silos və pambıq yığan kombaynların sayının ən yüksək həddə çatması taxılçılığın və dənli bitkilərin, heyvandarlıq üçün yem istehsalının, başqa ölkələrə ixracından respublikaya külli miqdarda vəsaitin gətirilməsində böyük payı olan pambıqçılığın inkişaf tempini tam təmin etdiyini göstərir. Bu barədə daha dolğun məlumatı **Diagram 1.2.3.2.**-də verilmiş qrafiklərdən aydın görmək mümkündür.

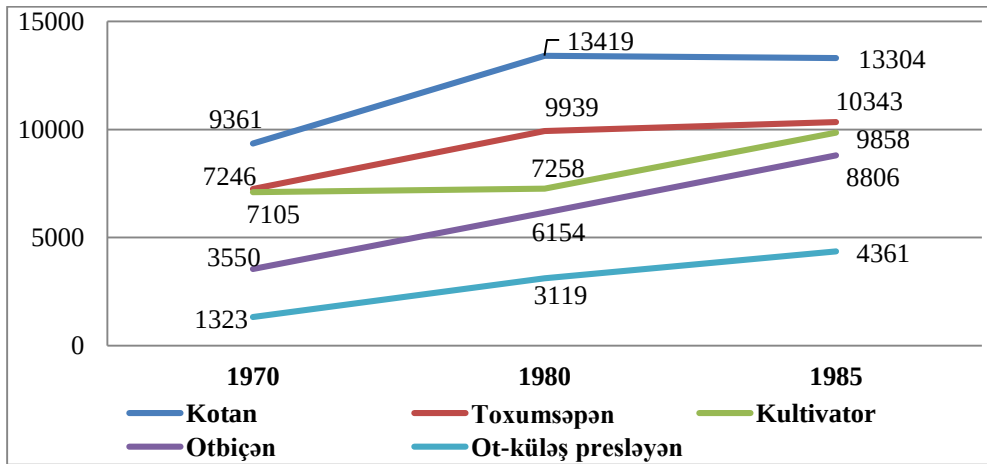
Diagram 1.2.3.2. 1970-1985-ci illərdə kombaynların sayının dəyişməsi (ədəd)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 286) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi, 1970-ci ilə nisbətən 1985-ci ildə taxılıyğan kombaynların sayı 1,2 dəfə, silosıyğan kombaynların sayı 1,9 dəfə, pambıqyığan kombaynların sayı 5,5 dəfə, qarğıdalıyığan kombaynların sayı 7,1 dəfə artmışdır. Bu yüksək inkişaf tempi onu göstərir ki, kənd təsərrüfatının əsas strateji sahələrinin – taxılçılığın və pambıqçılığın inkişafı respublika rəhbərinin daim diqqətində olmuşdur.

Yığım maşınları ilə bərabər, ümumi təyinatlı torpaqbecərən texnika və yem istehsalında istifadə edilən texnika ilə təminatda da yüksək inkişaf tempi əldə edilmişdi. **Diagram 1.2.3.3.**-də təsvir edilmiş qrafiklərdən göründüyü kimi, şum kotanlarının, kultivatorların və bütün növ toxumsəpənlərin sayı 1,4 dəfə, otbiçənlərin sayı 2,5 dəfə, ot-küləş presləyən avadanlıqların sayı 3,3 dəfə artmışdır. Bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatında suvarma kimi mühüm sahədə istifadə edilən yağışyağdırın qurğuların sayı 3,6 dəfə, qozayığınların sayı 80%, südsığan qurğuların sayı 8 dəfə artmışdır.

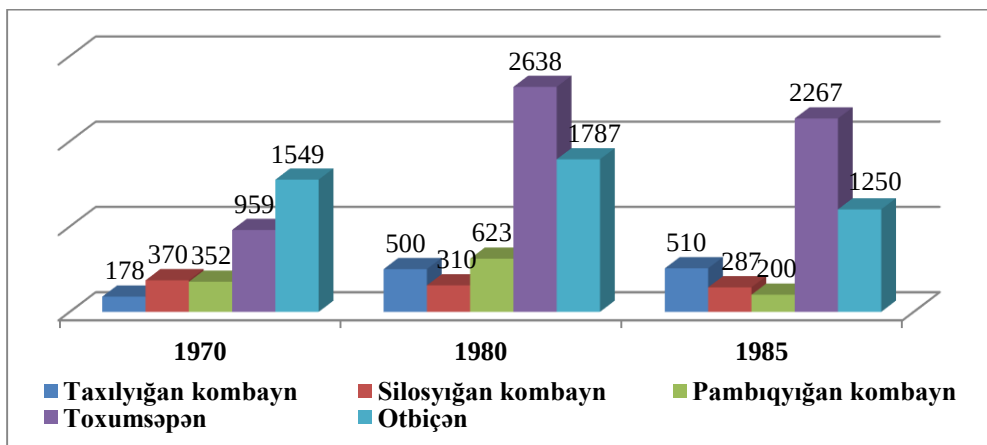
Diagram 1.2.3.3. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatı texnikasının sayının dəyişmə dinamikası (ədəd)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 286) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Texnikanın artım tempini xarakterizə etmək üçün illər üzrə əsas kənd təsərrüfatı texnikası növlərinin alışındakı dəyişikliyi **Diagram 1.2.3.4.**-də aydın görmək mümkündür.

Diagram 1.2.3.4. 1970-1985-ci illərdə əsas kənd təsərrüfatı texnikasının növlər üzrə alışının dinamikası (ədəd/il)

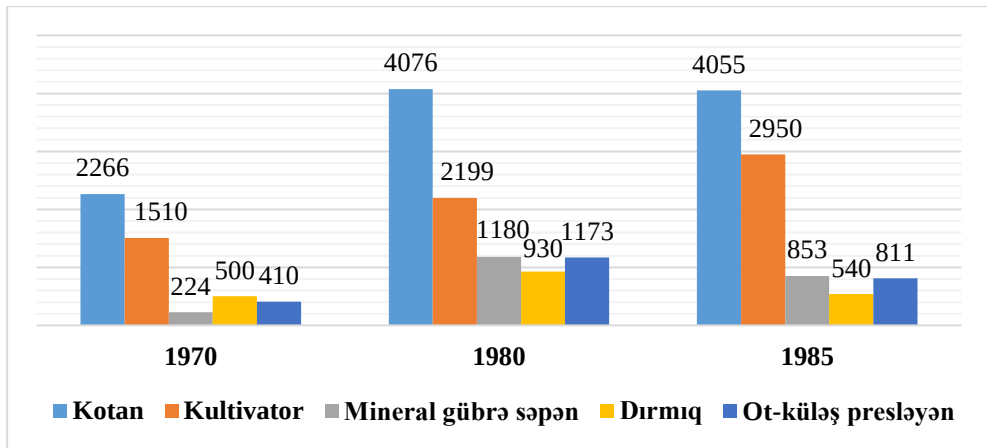

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 286) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Diaqramdan göründüyü kimi, 1970-1985-ci illərdə alışımda xüsusi yüksək artım taxılıyğan kombayn və toxumsəpən texnikada müşahidə edilir. Bunu onunla izah etmək olar ki, respublikada taxıl və pambıq istehsalında mühüm olan toxumsəpən texnikanın alışımda xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

1970-1985-ci illərdə torpaqbecərən və yemyığan maşınların alışı haqqında məlumat isə **Diaqram 1.2.3.5.**-də verilmişdir.

Diaqram 1.2.3.5. 1970-1985-ci illərdə torpaqbecərən və yemyığan maşınların alışı dinamikası (ədəd/il)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 286) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Diaqramdan görünür ki, ən yüksək alış tempi mineral gübrə səpən maşınlarda, kotanda və kultivatorlarda müşahidə edilmişdir. Bu da onunla izah olunur ki, yeni əkin sahələri istifadəyə verildiyindən şum və gübrəvermə əməliyyatları üstünlük təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, digər texnika üzrə alışların tempində sabillik saxlanmışdır.

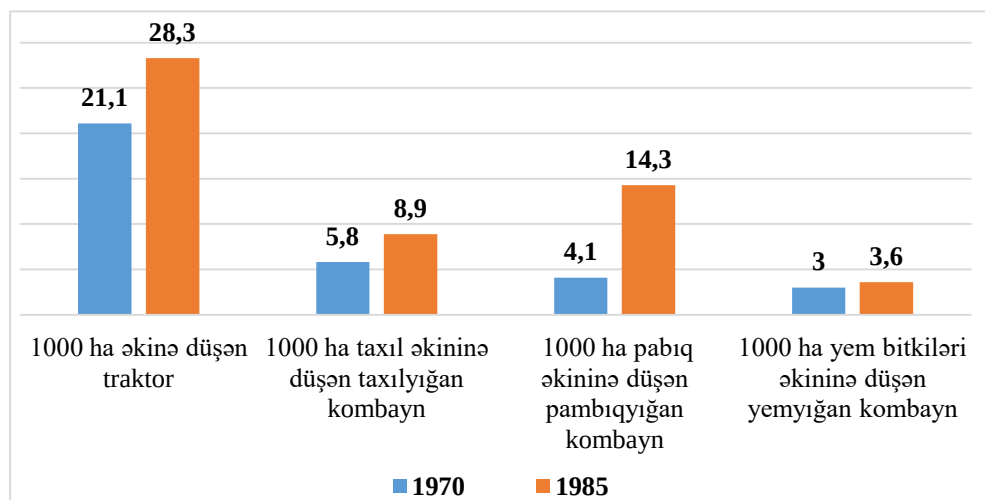
Aqrotexniki əməliyyatların qoyulmuş optimal müddətdə və keyfiyyətlə aparılması üçün kənd təsərrüfatının texniki təminat və mexanikləşdirmə səviyyəsinin, mövcud texnikanın hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, istifadə edilən texnikaya təmir və texniki xidmət sisteminin təşkili, texniki vəziyyətin diaqnostikasından istifadə məsələlərinə önəm verən Ulu Öndər Rayonlararası Təchizat bazalarının, Maşın-Traktor stansiyalarının, rayonlarda traktor təmiri zavodları şəbəkəsinin genişləndirilməsinə və səmərəli istifadəsinə dair təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi üçün tapşırıqlar verdi. Bunun nəticəsində həmin dövrdə Bakı şəhərində, Abşeron, Bərdə və Göyçay rayonlarında traktorların əsaslı təmiri zavodları, bir neçə kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və yem

istehsalı maşınları, kənd təsərrüfatı maşınları üçün ehtiyat hissələri istehsal edən müəssisələr yaradıldı. Gəncə və Lənkəran şəhərlərində Dövlət Maşın-Sınaq stansiyalarının fəaliyyəti genişləndirildi. Bu stansiyalar respublikaya gətirilən müxtəlif kənd təsərrüfatı texnikalarının yerli torpaq-iqlim şəraitinə uyğunluğunun və istifadəsinin mümkünlüyünü müəyyən edən sınaqların keçirilməsini təmin edərək kənd təsərrüfatının texniki təminatında mühüm rol oynayırdı.

Onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1970-ci ildə 7,5 milyon rubl dəyərində kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və yem istehsalı maşınları istehsal edildiyi halda, 1985-ci ildə bu göstərici 3,3 dəfə yüksələrək 24,6 milyon rubl təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı maşınları üçün ehtiyat hissələri istehsalının dəyəri 1970-ci ildəki 501 min rubldan 1985-ci ildə 655 min rubla yüksəlmişdir¹¹.

Respublikanın kənd təsərrüfatına alınan texnikanın sayının sürətlə artması, təmir və texniki xidmət işlərinin yaxşılaşdırılması son nəticədə həmin dövrdə aqrar sahənin əsas texnika növləri ilə təminat göstəricilərində xeyli irəliləyişə səbəb olmuşdu (**Diagram 1.2.3.6.**).

Diagram 1.2.3.6. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatının texnika ilə təminat göstəriciləri

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 520); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 286, 292) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

¹¹ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 256) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Göründüyü kimi, 1970-1985-ci illərdə əkin sahələri hesabı ilə traktor və kombaynların sayında ciddi artım olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, əsas texnika növlərinə düşən əkinlərin sahəsi azalmışdır. Belə ki, bir traktora düşən əkin sahəsi 1970-ci ildə 47.3 ha olduğu halda, 1985-ci ildə 35.4 ha olmuşdur. Azalmalar kombayn növləri üzrə müvafiq bitkilərin əkin sahələrini də əhatə etmişdir. Həmin illərdə bir kombayna düşən əkin sahəsi taxıl üzrə 173 ha-dan 112 ha-ya, pambıq üzrə 244 ha-dan 70 ha-ya, yem bitkiləri üzrə 335 ha-dan 276 ha-ya enmişdir.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı texnikasından istifadə göstəriciləri yaxşılaşmışdır. 1970-1985-ci illərdə respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində bir etalon traktora görə şərti etalon hektar hesabı ilə yerinə yetirilən işlərin həcmi 1.6 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində bir pambıq-yığan kombayna görə mövsümi hasilatın həcmi 2.1 dəfə, bir qarğıdalıyığan kombayna görə mövsümi hasilatın həcmi isə 1.4 dəfə çox olmuşdur¹².

Sözügədən dövrdə kənd təsərrüfatında texnika ilə təminat xeyli yaxşılaşmış, texnikadan daha səmərəli istifadənin təmin olunması sayəsində aqrar istehsalda işlərin mexanikləşdirilməsi səviyyəsində müsbət irəliləyişlər əldə olunmuşdu. Bu istiqamətdə taxılçılıqda işlərin bütünlüklə mexanikləşdirilməsi başa çatdırılmışdı. 1970-1985-ci illərdə pambıq yığımında mexanikləşdirilmə səviyyəsi 13%-dən 34%-dək artmışdı. Heyvandarlıq fermaları və komplekslərində mexaniki üsulla sağılan inəklərin xüsusi çəkisi 2%-dən 50%-ə çatmış, iribuynuzlu mal-qara fermaları və komplekslərində yemin mexaniki üsulla bölüşdürülməsi səviyyəsi 5%-dən 47%-dək, binaların peyindən təmizlənməsi səviyyəsi 11%-dən 65%-dək yüksəlmişdi¹³.

1.2.4. Mineral gübrələr və pestisidlərlə təminatın yaxşılaşdırılması

Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyev kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılmasına əkinçilik və heyvandarlıq mədəniyyətinin yüksəldilməsinin, aqrar sektorda elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin mühüm amili kimi xüsusi önəm verir və bu sahədə işlərin gücləndirilməsi ilə əlaqədar olan məsələlərin həllini diqqət mərkəzində saxlayırdı.

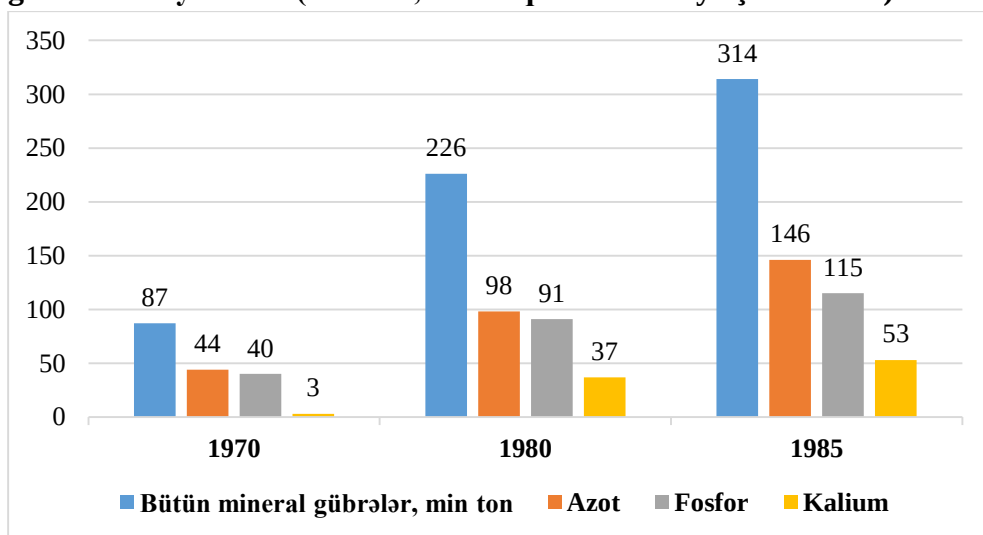
¹² “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР”. Статистический сборник. Баку-1985. Сəh. 534-538.

¹³ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Сəh. 209-211.

Respublikanın kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılması sahəsində çoxistiqamətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

İlk növbədə, Ulu Öndər öz şəxsi nüfuzundan da istifadə etməklə İttifaq orqanları qarşısında respublikaya mineral gübrə və kənd təsərrüfatında istifadə olunan digər kimyəvi vasitələrin daha çox ayrılmasına nail olurdu. 1969-cu ildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatına cəmi 63 min ton (100% qidalı maddəyə çevirməklə) mineral gübrə ayrılmışdı. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyə başlamasından sonra isə Azərbaycanın kənd təsərrüfatına ayrılan gübrələrin həcmi davamlı olaraq artmışdır (**Diagram 1.2.4.1.**). Respublikaya ümumi bölgü mexanizmi çərçivəsində fondların ayrılması ilə yanaşı, lazım gəldikdə Mərkəzi Hökumətin ehtiyat fondundan da gübrə ayrılırdı.

Diagram 1.2.4.1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatına növlər üzrə mineral gübrələrin ayrılması (min ton, 100% qidalı maddəyə çevirməklə)

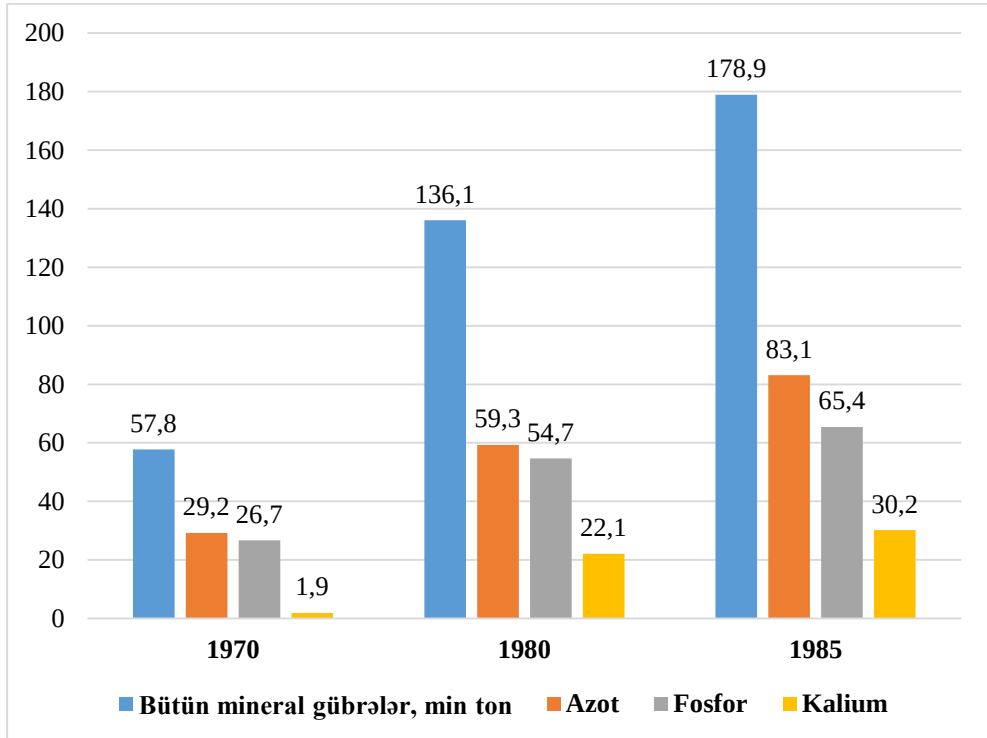

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 287) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-1985-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatına ayrılan mineral gübrələrin həcmi 3.6 dəfə artmışdı. O cümlədən, artım azot gübrələri üzrə 3.3, fosfor gübrələri üzrə 2.9, kalium gübrələri üzrə 17.7 dəfə olmuşdur. Mineral gübrələrin və kimyəvi vasitələrin ümumi həcmnin artırılması ilə yanaşı, onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və çeşidinin genişləndirilməsi

də diqqətdə saxlanılırdı¹⁴. Respublika üçün gübrə alınmasının sürətli artımı əkin sahələrinin hər hektarına verilən gübrələrin dinamik artımına imkan yaradırdı (**Diagram 1.2.4.2.**).

Diagram 1.2.4.2. Əkin sahəsinin bir hektarına mineral gübrənin (kiloqram, 100% qidalı maddəyə çevirməklə) verilməsi

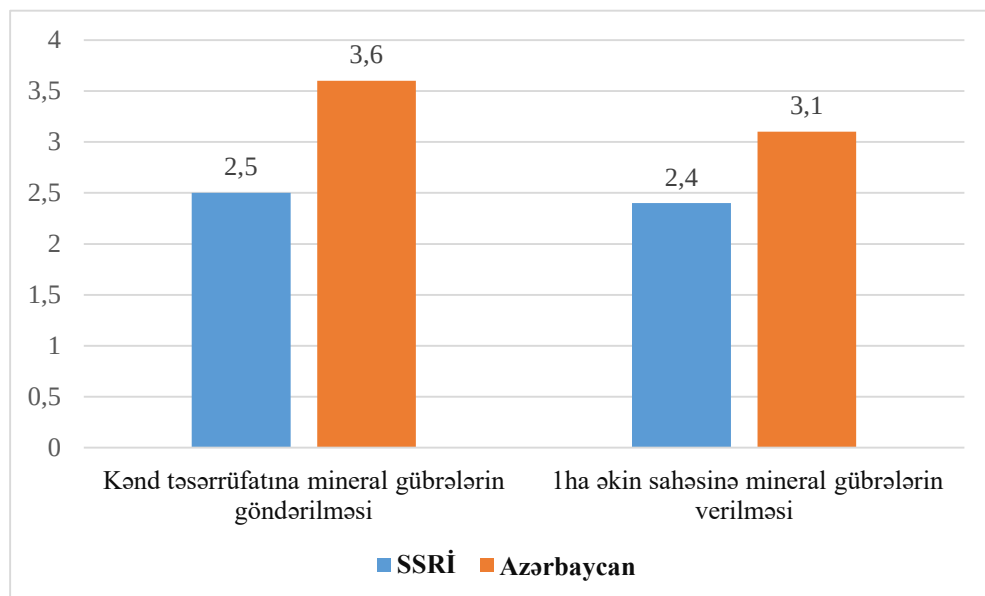

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 287) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatına mineral gübrələrin ayrılması və hər hektar əkin sahəsinə verilən gübrənin artımına görə Azərbaycan orta İttifaq göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlamışdı (**Diagram 1.2.4.3.**).

¹⁴ H.Ə. Əliyev. “Sov. İKP MK-nın İyul (1978-ci il) Plenumunun yekunları və Respublika Partiya Təşkilatının Sov. İKP MK Plenumunun qərarından və “SSRİ kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi haqqında” L.İ. Brejnev yoldaşın məruzəsindən irəli gələn vəzifələr barədə”. Bakı-1978. Səh. 74.

Diagram 1.2.4.3. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatına mineral gübrələrin ayrılması və hər hektar əkin sahəsinə verilən gübrənin artımı (dəfə)

Mənbə: “Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статистический ежегодник. Москва-1986” (səh. 271) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatına mineral gübrələr ayrılmasının artım templərinin nisbətən yüksək olması nəticəsində həmin göstərici üzrə respublikanın payı sözügedən dövrdə 0.8%-dən 1.2%-ə yüksəlmişdi.

1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatına verilən fosfatlı yem əlavələrinin həcmi 4 dəfə artmışdı.

Ulu Öndər eyni zamanda, mineral gübrəyə olan tələbatın durmadan artması ilə əlaqədar olaraq İttifaq orqanları qarşısında Azərbaycanda mineral gübrə istehsalı sahəsinin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən, fosfor gübrələri qurğularının gücünün artırılması, azot gübrələri istehsalının, mürəkkəb və qarışıq gübrələr buraxılışının təşkil edilməsi məsələsini qaldırmışdı. “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında SSRİ-nin Kimya Sənayesi Nazirliyi qarşısında “Sumqayıt Kimyasənaye” Birliyində sadə superfosfat sexinin rekonstruksiya edilməklə gücünün 1 milyon 200 min tona, dənəvərləşdirilmiş superfosfat istehsalı üzrə gücün 1 milyon 100 min tona, mikroelementləşdirilmiş bor, superfosfat istehsalı gücünün 100 min tona çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bununla yanaşı, Azərbaycanda 450

min ton ammiak və onun əsasında 360 min ton karbamid istehsal edən zavodun tikilməsi məsələsinə baxılmasına dair tapşırıq müəyyən olunmuşdu¹⁵.

1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda mineral gübrələrin istehsal həcmi ardıcıl olaraq artmışdır (*Cədvəl 1.2.4.1.*).

Cədvəl 1.2.4.1. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda mineral gübrələrin istehsalı (min ton)

	1970	1980	1985	1985-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən artım, dəfə
Mineral gübrələr (100% qidalı maddələrə çevirməklə) – cəmi	115	219.7	305.9	2.7
<i>o cümlədən:</i>				
fosfor	103	205.7	232.4	2.3
kalim	12	13.9	73.1	6.1
bor	-	0.1	0.4	-

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 257) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda istehsal olunan fosfor və kalium gübrələrinin həcmi həmin məhsulların respublikada istifadəsi həcmi üstələyirdi. İstehsal olunan fosfor gübrəsinin yarıdan çoxu, kalium gübrəsinin isə 1/3 hissəsi digər respublikalara göndərilirdi.

Respublika üçün alınan mineral gübrələrin həcmi artırılması ilə yanaşı, düzgün saxlanması və təsərrüfatlara itkisiz çatdırılması məqsədilə müvafiq infrastruktur formalaşdırılmışdı. Bu istiqamətdə gübrəni qəbul etmək, saxlamaq və buraxmaq üçün modern qurğular istifadəyə verilir, kompleks mexanikləşdirilmiş relsyanı anbarlar tikilir, rayonlararası kimyəvi məhsullar təchizatı bazaları qurulurdu. Eyni zamanda, ayrı-ayrı zonalarda aqrokimya laboratoriyaları yaradılmışdı. Təsərrüfatlar tərəfindən mineral

¹⁵ Центральный Комитет КПСС. Совет Министров СССР. Постановление от 9 июля 1975 года. № 605. О мерах по дальнейшей интенсификации сельскохозяйственного производства в Азербайджанской ССР.

gübrələrin elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə istifadəsi üçün aqrokimya kartoqramları hazırlanırdı.

Kimyəvi vasitələrin səmərəsinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, üzvi gübrələrdən istifadənin genişləndirilməsi də bir vəzifə kimi qarşıya qoyulurdu. Buna uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı müəssisələrində 1970-1985-ci illərdə sahələrə verilən üzvi gübrələrin ümumi həcmi 3 dəfə artmışdı¹⁶. Eyni zamanda, Heydər Əliyevin göstərişlərinə əsasən, bitkiləri xəstəliklərdən və ziyanvericilərdən qoruyan vasitələrin kompleks şəkildə istehsalatda getdikcə daha geniş tətbiq olunması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilirdi. Ayrı-ayrı sahələrdə kimyəvi vasitələrlə yanaşı, bioloji müdafiə vasitələrinin tətbiqi təmin olunurdu.

Həmin dövrdə mineral kimyəvi gübrələrdən və digər kimyəvi vasitələrdən səmərəli istifadə etmək məqsədilə kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılmasının təşkili sahəsində də institusional islahat aparılmış, respublika hökuməti nəzdində Kənd Təsərrüfatına Aqrokimyəvi Xidmət üzrə İstehsalat-Elm Birliyi yaradılmışdı. Bu qurum bütün kənd təsərrüfatı müəssisələrində mineral və üzvi gübrələrdən, bitkiləri qoruyan kimyəvi və bioloji vasitələrdən, torpaq meliorantlarından, yem əlavələrindən, kənd təsərrüfatını digər kimyalaşdırma vasitələrindən elmi cəhətdən əsaslandırılmış istifadəni təmin etmək vəzifəsini yerinə yetirirdi.

1.2.5. Aqrar sahənin ixtisaslı kadrlarla təminat bazasının inkişafı

Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatının inkişafına dair həyata keçirdiyi uzunmüddətli strategiyada aqrar istehsalın ixtisaslı kadrlarla təminatı məsələlərinin həlli önəmli yer tuturdu. Bu istiqamətdə reallaşdırılan geniş tədbirlər aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edirdi:

 Kənd təsərrüfatında müvafiq tələbatların ödənilməsi məqsədilə bütün səviyyələrdə hazırlanan mütəxəssislərin sayının artırılması. Yüksək ixtisaslı kadrların və orta pillə kadrlarının çatışmazlığı nəzərə alınaraq, ilk növbədə ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin hazırlığının genişləndirilməsi, kolxoz və sovxozların, təsərrüfatlararası müəssisələrin baş mütəxəssislərinin daha çox hissəsinin ali təhsilli olması vəzifəsi irəli sürülmüşdü.

¹⁶ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Сəh. 287.

Hazırlanan mütəxəssislərin təsərrüfatlarda qalıb işləməsini təmin etmək məqsədilə kolxoz və sovxozların göndərişi ilə və onların hesabına tələbələrin ali və orta ixtisas məktəblərində təhsil alması qaydasının daha geniş tətbiq edilməsi tələbi qoyulmuşdu¹⁷. Eyni zamanda, həmin dövrdə respublikada kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə ali təhsilli mütəxəssis hazırlığını həyata keçirən S. Ağamalıoğlu adına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda kadr hazırlığının səviyyəsini daha da yüksəltmək, təlim-maddi bazasını möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında qəbul olunmuş xüsusi qərarda müxtəlif profilli mütəxəssislərə respublikanın kənd təsərrüfatının artan tələbatını ödəmək məqsədilə İnstitutun gündüz şöbəsinə tələbə qəbulunu əhəmiyyətli surətdə artırmaq nəzərdə tutulmuşdu¹⁸.

Ulu Öndər orta ixtisaslı və kütləvi peşələrdə çalışan kadrların hazırlığının genişləndirilməsini də kənd təsərrüfatının mütəxəssislərlə təminatının mühüm istiqaməti kimi qəbul edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, respublikada aqrar sahə üçün mütəxəssis hazırlayan texnikumların və texniki peşə məktəblərinin işinin yaxşılaşdırılması və şəbəkələrinin genişləndirilməsi barədə xüsusi qərarlar qəbul olunmuş¹⁹, həmin təhsil ocaqlarının müdavimlərinin sayı artırılmışdı.

1980-ci illərin əvvəllərində kənd təsərrüfatı üçün mütəxəssis hazırlığı Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda, 18 texnikumda və Respublika İdarəetmə Məktəbində aparılırdı. Kütləvi peşə kadrları hazırlığı isə 59 kənd texniki peşə məktəbində, tədris kombinatlarında, qısamüddətli kurslarda həyata keçirilirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna qəbul olunan tələbələrin ümumi sayı 16 157

¹⁷ H.Ə. Əliyev. “Sov. İKP MK-nın İyul (1970-ci il) Plenumu və Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək vəzifələri”. Bakı 1970. Səh. 65.

¹⁸ “S. Ağamalıoğlu adına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda kadrlar hazırlanmasını daha da yaxşılaşdırmaq və onun təlim-maddi bazasını möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK-nın, SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı (Çıxarış). 9 iyun 1978-ci il. № 210. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1978, № 11. Maddə 84.

¹⁹ Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin “Kənd texniki peşə məktəblərinin şəbəkəsini genişləndirmək və onların işini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” 29 aprel 1975-ci il və “Respublikanın kolxozlarını, sovxozlarını, digər kənd təsərrüfatı təşkilatlarını və müəssisələrini mütəxəssislərlə və mexanizator kadrları ilə daha yaxşı təmin etmək tədbirləri haqqında” 6 aprel 1976-cı il tarixli (№ 133) qərarları.

nəfər təşkil edirdi²⁰ ki, bu da İnstituta həmin dövrə qədər bütün fəaliyyəti ərzində qəbul olunan tələbələrin ümumi sayının yarısından çoxdur. Sözügedən dövrdə kənd təsərrüfatı üzrə texnikum və texniki peşə məktəblərinə qəbul olunanların sayı da ardıcıl surətdə artmışdır. 1971-1980-ci illərdə texniki peşə təhsili sistemində kənd təsərrüfatı üçün 118 min kadr hazırlanmışdır. 1985-ci ildə kənd təsərrüfatı üçün mütəxəssis hazırlayan texnikumlarda təhsil alanların sayı 9 min 700 nəfər olmuş, texniki peşə məktəblərində təhsil alanların sayı 45 min nəfəri keçmişdir. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatı ixtisasları üzrə ali təhsil müəssisələrinə qəbul olunan abituriyentlərin sayı 1.6 dəfə, orta ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul olunanların sayı 1.3 dəfə artmışdır. Kənd təsərrüfatı ixtisasları üzrə qəbul olunanların respublika üzrə ümumi tələbə qəbulunda payı ali təhsil ixtisasları üzrə 5.1%-dən 7.4%-ə, orta ixtisas təhsili üzrə isə 13.8%-dən 17.4%-ə çatmışdır²¹.

 Kənd təsərrüfatı üçün kadr hazırlığının strukturunun təkmilləşdirilməsi. İxtisaslı kadrların sayının artırılması ilə yanaşı, kənd təsərrüfatının sənaye əsasına keçirilməsi, dərinlən ixtisaslaşdırılması ilə əlaqədar meydana gələn yeni tələblər də nəzərə alınmaqla bütün sahələr üçün mütəxəssislər hazırlanması bir vəzifə olaraq irəli sürülürdü. Bu istiqamətdə ilk növbədə xüsusilə kənd təsərrüfatının perspektiv sahələri üçün mütəxəssislər hazırlanmasına mühüm diqqət yetirilməsi tələb olunurdu. Bununla bağlı, ali təhsilli mütəxəssis hazırlığı üzrə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda yeni ixtisaslar açılmışdı. Eyni zamanda, Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə mərkəzi hökumət səviyyəsində qəbul olunmuş qərara əsasən, respublika iqtisadiyyatının tekstil sənayesini və qida məhsulları sənayesini, o cümlədən şərabçılıq sənayesini mühəndis-texnoloq və mühəndis-mexanik kadrları ilə təmin etmək məqsədilə Gəncə şəhərində yeni ali məktəb - Texnologiya İnstitutu (hazırkı Texnologiya Universiteti) yaradıldı.

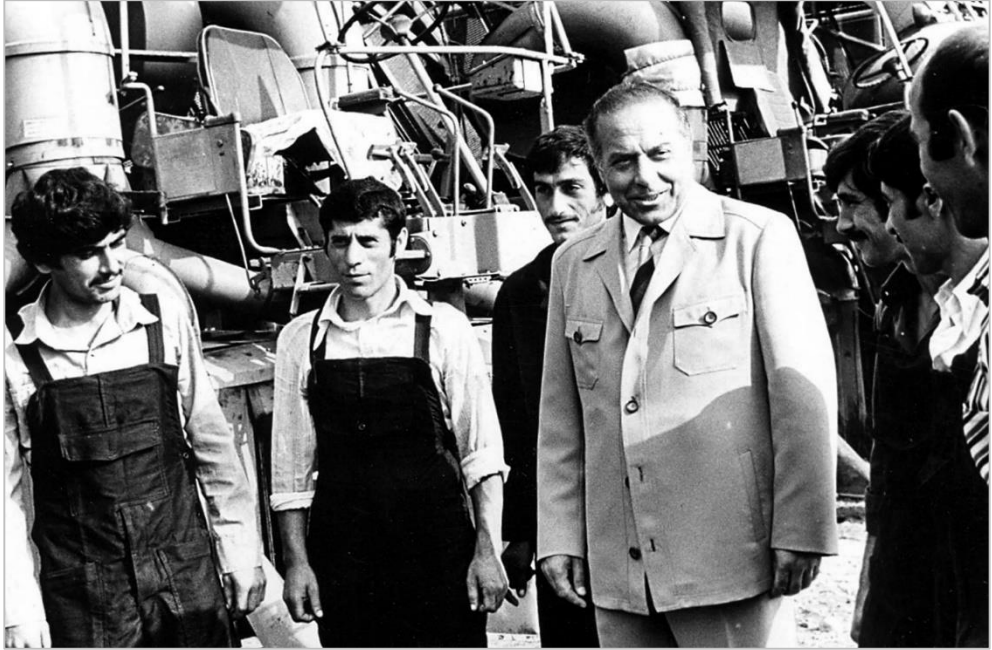
Kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatında Heydər Əliyevin xüsusi diqqəti sayəsində SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində Azərbaycan gənclərinin təhsil almasının təşkili də müəyyən rol oynayırdı. Bununla yanaşı, perspektiv sahələrin kadr təminatını yaxşı-

²⁰ Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin məlumatları əsasında, 1970-1982-ci illərdə qəbul olunan tələbələrin sayı.

²¹ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 126) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

laşdırmaq üçün texnikumlarda yeni ixtisaslar açılmış, kütləvi ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı genişləndirilmişdi.

Struktur dəyişikliyinə digər istiqaməti kənd təsərrüfatı üçün kadr hazırlığında gender amilinin önə çəkilməsi idi. Kənd təsərrüfatında xüsusilə orta ixtisaslı və kütləvi peşələrdə çalışan qadın kadrların hazırlanmasının genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bütün pillələr üzrə kadr hazırlığı planlarında qızlara dair xüsusi bəndlər nəzərdə tutulurdu. Bundan əlavə, S. Ağamalıoğlu adına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu ilə bağlı yuxarıda qeyd edilən qərarda da rektorluğa qızların İnstituta qəbul olunmasının artırılmasına və onlar üçün xüsusilə əlverişli məişət və təhsil şəraitinin yaradılmasına ciddi fikir verilməsi tapşırılmışdı.

 Mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Kənd təsərrüfatı üçün kadr hazırlığının və təkmilləşdirilməsinin keyfiyyətinin, bütün pillələrdə təhsilin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bununla əlaqədar olaraq, müvafiq qurumların rəhbərlikləri qarşısında tədris müəssisələrində təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi, yüksək ixtisaslı müəllimlərlə, dərsliklər və dərs vəsaitləri ilə təminatın yaxşılaşdırılması vəzifəsi qoyulurdu. Həmçinin tədris müəssisələrinin təlim və istehsalat bazalarının möhkəmləndirilməsi məsələləri həll edilirdi. Respublika höku-

məti tərəfindən qəbul olunmuş kənd orta texniki peşə məktəblərinin şəbəkəsini genişləndirmək və işini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında qərara uyğun olaraq, həmin məktəblərə zəruri texnika verilməsi təmin olunurdu. Eyni zamanda, orta kənd təsərrüfatı məktəblərində təlimin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə texnikumların bazasında sovxoz-texnikumlar təşkil olunurdu. Müvafiq dövlət qurumları qarşısında ilk növbədə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun təlim-təcrübə təsərrüfatının yerli və xarici ölkə avadanlıqları, mexanizmləri, traktorları, kənd təsərrüfatı maşınları ilə təmin edilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu.

 Kənd təsərrüfatında kadrların yenidən hazırlığının yaxşılaşdırılması. Heydər Əliyev kadrların biliklərinin yüksəldilməsinə, ixtisaslarının artırılmasına da xüsusi diqqət yetirirdi. Bunun üçün kolxoz və sovxozların rəhbər kadrlarının, kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin ixtisasının artırılması üçün kurslar və məktəblər təşkil olunurdu. Müvafiq tədris müəssisələrində kənd təsərrüfatı üçün kadrların ixtisasının artırılması planları müəyyən edilirdi. Kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin ixtisasının artırılması Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun xüsusi fakültəsində və beş məktəbdə aparılırdı.

Eyni zamanda, kadrların ixtisasının artırılması üzrə yerlərdə təşkil olunan tədbirlər genişləndirilirdi. Ulu Öndər göstərirdi ki, kolxoz və sovxozlarda kənd təsərrüfatı sahəsində biliklərin artırılması məqsədilə xalq universitetlərinin, qabaqcıl təcrübə məktəblərinin fəaliyyəti bərpa olunmalı, seminarlar keçirilməli, mütəxəssislərin attestasiyası genişləndirilməlidir²². Həmin dövrdə təkcə kolxozlarda hər il 400 nəfərə yeni ixtisaslar öyrədilirdi. Kolxozlarda ixtisas artırılması üzrə təlim keçənlərin sayı isə 1985-ci ildə 2.7 min nəfər təşkil edirdi²³.

Kənd təsərrüfatının mütəxəssis kadrlarla təminatı məsələlərinin həlli zamanı belə mütəxəssislərə xüsusilə kəskin ehtiyac olan rayonların tələbatının nəzərə alınması diqqətdə saxlanılırdı. Müvafiq nazirliklər, rayon rəhbərlikləri və təhsil müəssisələri qarşısında sözügedən rayonlar üçün kadrların, xüsusilə ali təhsilli kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin hazırlanması üzrə birlikdə perspektiv planların tutulması vəzifəsi qoyulurdu. Heydər Əliyev həmin planların icrası zamanı özünün şəxsi təşəbbüsü ilə müəyyən edilmiş mexanizmdən – yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə ən çox ehtiyac olan rayonlardan

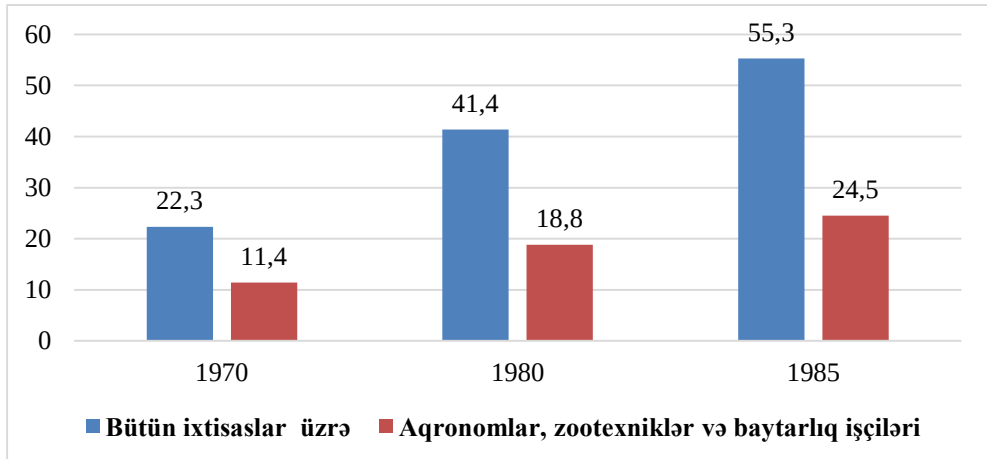
²² “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

²³ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Сəh. 40.

abituriyentlərin Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna müsabiqədənəkar qəbul edilməsi üçün verilən imkandan səmərəli istifadə edilməli olduğunu göstərirdi²⁴.

Kənd təsərrüfatı üçün ixtisaslı kadr hazırlığı sahəsində genişmiqyaslı və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin mütəxəssislərlə təminat səviyyəsinin xeyli yaxşılaşdırılmasına imkan vermişdir. Bu istiqamətdə təsərrüfatlarda işləyən ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı ardıcıl olaraq və yüksək templerlə artmışdır (**Diagram 1.2.5.1.**).

Diagram 1.2.5.1. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı (noyabrın ortasına, min nəfər)

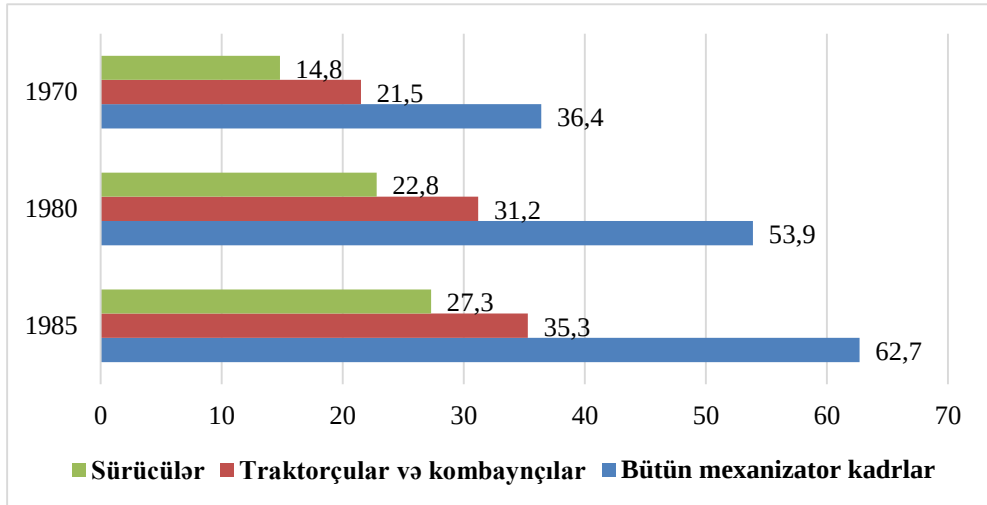
Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 318-319) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Heydər Əliyev ixtisaslı kadrlarla təminatın yaxşılaşdırılması işinin gedişində kənd təsərrüfatı müəssisələrində orta pillə kadrlarının (briqadirlər, ferma müdirləri və s.) hazırlanması və yerləşdirilməsi məsələsinin həllinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Həmin pillələrdə çalışanların kənd təsərrüfatı təhsili alanların sırasından seçilməli olduğunu, orta pillədə vəzifələrə ilk növbədə kənd təsərrüfatı üzrə orta ixtisas təhsili olanların təyin olunmasının məqsəduyğunluğunu göstərirdi.

²⁴ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

Həmin dövrdə təsərrüfatlarda kütləvi peşələrdə çalışan kadrlarla, ilk növbədə, mexanizatorlarla təminat səviyyəsi də yüksəlmişdi (**Diagram 1.2.5.2.**).

Diagram 1.2.5.2. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatında mexanizatorların və sürücülərin sayı (1 aprel tarixinə, min nəfər)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 628-631) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Göstərilən dövrdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində işləyən traktorçuların və kombaynçıların sayı 1.6 dəfə, avtomobil sürücülərinin sayı 1.8 dəfə artmışdır. Heydər Əliyev mexanizator kadrların hazırlığının genişləndirilməsi ilə yanaşı, onların kolxoz və sovxozlarda qalıb işləmələri üçün zəruri şəraitin yaradılması məsələlərinin həllini də tələb edirdi.

1.2.6. Kənd təsərrüfatının elmi təminat bazasının gücləndirilməsi

Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə kənd təsərrüfatının inkişafına dair müəyyən edilmiş uzunmüddətli strategiyada sahənin elmi təminatının gücləndirilməsinə mühüm yer ayrılmışdı. O, kənd təsərrüfatı elminin həmin dövrdə aqrar sahənin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərərək qeyd edirdi ki, kənd təsərrüfatının müasir inkişaf mərhələsinin xüsusiyyəti elmin rolunun durmadan artmasından ibarətdir: “Dövrümüzdə elmi biliklərin və yeni texnikanın

hər bir tarlada, fermada tətbiq edilməsi kənd təsərrüfatı istehsalını təkmilləşdirmək, əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün mühüm vasitədir”²⁵.

Bununla əlaqədar olaraq, Heydər Əliyev bir-biri ilə vəhdətdə olan aşağıdakı vəzifələrin həllini bir tələb kimi qarşıya qoymuşdu:

- *kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat qurumlarının öz səylərini bu sahənin inkişafı ilə bağlı irəli sürülən ən mühüm məsələlərin həlli, o cümlədən kənd təsərrüfatı bitkilərinin yeni, ən məhsuldar sortlarının və heyvanların yüksək məhsuldar cinslərinin yaradılması, istehsalın təsərrüfatlararası kooperasiya, aqrar-sənaye integrasiyası əsasında daha da ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşdirilməsi məsələlərinin işlənilib hazırlanması üzərində cəmləşdirmələri;*
- *elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrindən və əməli əhəmiyyətli tövsiyələrdən istehsalatda istifadə edilməsi;*
- *elmin kolxoz-sovхоз istehsalatı ilə əlaqəsinin hər vasitə ilə möhkəmləndirilməsi üçün respublika və rayon kənd təsərrüfatı orqanlarının məsuliyyətinin artırılması;*
- *kənd təsərrüfatı elminin, qabaqcıl təcrübənin təbliği, elmi-texniki informasiya təminatının yaxşı təşkil edilməsi.*

Göstərilən istiqamətlərdə irəliləyişləri təmin etmək məqsədilə Ulu Öndər, ilk növbədə respublikanın müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanları qarşısında elmi-tədqiqat idarələrinin təcrübə və elmi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, onlar üçün laboratoriya korpusları, yaşayış evləri, mədəni-məişət binaları və digər obyektlər tikilməsinə yaxından köməklik edilməsi məsələsini qoymuşdu²⁶.

Bu istiqamətdə genişmiqyaslı işlər yerinə yetirilmişdir. Aqrar sahənin elmi təminatını həyata keçirən nazirliklər və baş idarələr sisteminə daxil olan elmi-tədqiqat institutları və idarələrin, Elmlər Akademiyası və Dövlət Plan Komitəsinin institutlarının, Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun bir sıra kafedra və laboratoriyalarının maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, təcrübə-istehsal şəbəkəsini genişləndirmək üçün tədbirlər görülmüşdür.

²⁵ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

²⁶ H.Ə. Əliyev. “Sov. İKP MK-nın İyul (1970-ci il) Plenumu və Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək vəzifələri”. Bakı 1970. Səh. 65.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, kənd təsərrüfatının elmi təminatı sistemində fəaliyyət göstərən qurumlarda işləyənlərin, o cümlədən elmi dərəcələri olanların sayı xeyli artmışdı. Sahə profilli elmi idarələrdə işləyən elmlər doktoru və elmlər namizədlərinin 2/5 hissəsi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan nazirliklər və baş idarələr sistemindəki tədqiqat qurumlarının payına düşürdü.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sahənin elmi təminatının ümumi potensialı yüksəlmiş və ondan istifadə yaxşılaşmışdı. Həmin dövrdə yaradılmış bir sıra yeni bitki sortları istehsalda istifadə olunmağa başlamış, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əsas növlərini yetişdirmək üçün daha mütərəqqi texnologiyalar tövsiyə edilmiş, elmin istehsalla əlaqələri müəyyən qədər genişlənmişdi.

Ayrı-ayrı elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyətində səmərəli nəticələr əldə edilmişdi. Belə ki, Elmi-Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunun yetişdirilən pambıq sortlarının dəyişdirilməsi, mükəmməl toxumçuluq sisteminin yaradılması ilə bağlı fəaliyyəti uğurlu idi. Ulu Öndər bu İnstitutun “3038” sortunun yaradılması sahəsində işini xüsusilə qiymətləndirir, tez yetişmə, eyni vaxtda yetişmə, mahlıcının yüksək texnoloji qabiliyyəti, maşınla yığılabilmə, xəstəliklərə davamlı olması kimi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq həmin dövrdə pambıq əkinlərinin yarından çoxunda bu sortun yetişdirildiyini qeyd edirdi²⁷.

²⁷ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

Heydər Əliyev eyni zamanda, dənli bitkilərin və tərəvəzin məhsuldarlığının yüksəldilməsi sahəsində Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutunun, Torpaq-şünaslıq və Aqrokimya İnstitutunun və digər elmi kollektivlərin, habelə heyvandarlığın inkişafına kömək sahəsində baytar alimlərin işini də müsbət dəyərləndirirdi.

Həmin dövrdə respublika alimlərinin bitkilərin xəstəliklərdən və zərərvericilərdən qorunması sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində də uğurlu işləri olmuş, kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi tələblərinə uyğun olaraq bioloji mübarizə metodlarının tətbiqi, zəhərli kimyəvi maddələrin işlənməsinin azalması meyilinin formalaşmasına kömək göstərilmişdi.

Elmi təminatın yaxşılaşdırılması sahəsində görülən işlərə qiymət və rərkən Heydər Əliyev respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafında, bu sahədə qazanılan nailiyyətlərdə elmi işçilərin böyük xidmətləri olduğunu göstərirdi²⁸.

Bu istiqamətdə nəticələri daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə respublikanın müvafiq orqanları qarşısında sahə institutlarının maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək üçün konkret tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, bütün elm obyektlərinin vaxtında tikilməsinin təmin edilməsi, institutların cihazlarla, avadanlıqlarla, müvafiq texnika və nəqliyyat vasitələri ilə təchiz edilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu.

Eyni zamanda, Heydər Əliyev kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələrin həlli baxımından elmin rolunun, alimlərin məsuliyyətinin ölçüyəgəlməz dərəcədə artdığını vurğulayır, qeyd edirdi ki, elmi tədqiqat qurumlarının işinin səviyyəsi yüksəldilməli, yeni sahələrdə tədqiqatlar genişləndirilməli, tədqiqatların keyfiyyətinə ciddi nəzarət olunmalı, kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqat aparan elmi qurumların fəaliyyətinin səmərəli əlaqələndirilməsi təmin edilməlidir²⁹.

²⁸ H.Ə. Əliyev. "Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında" Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarının yerinə yetirilməsi sahəsində Respublika Partiya Təşkilatının vəzifələri barədə". Bakı-1975. Səh. 63-64;

H.Ə. Əliyev. "Sov. İKP MK-nın İyul (1978-ci il) Plenumunun yekunları və Respublika Partiya Təşkilatının Sov. İKP MK Plenumunun qərarından və "SSRİ kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi haqqında" L.İ. Brejnev yoldaşın məruzəsindən irəli gələn vəzifələr barədə". Bakı-1978. Səh. 35.

²⁹ "Kommunist" qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

1.3. Kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı və klasterlərin formalaşması istiqamətində irəliləyişlər

1.3.1. Kənd təsərrüfatının inkişafı və İttifaq miqyasında mövqeyində köklü dəyişikliklər

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə müəyyən edilmiş strategiyanın həyata keçirilməsi respublikada kənd təsərrüfatının inkişafında köklü irəliləyişlərə yol açmışdı. Burada aşağıdakı əsas istiqamətləri ayırmaq olar:

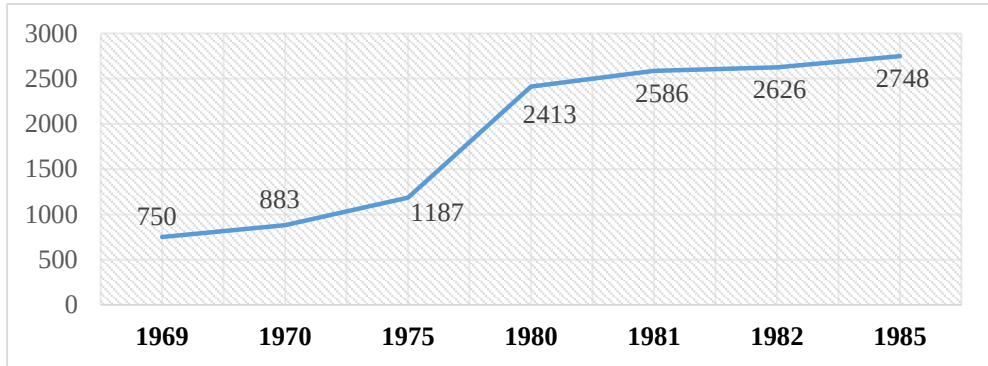
Birincisi, Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə Azərbaycan aqrar sahənin inkişaf sürətinə görə SSRİ-nin müttəfiq respublikaları arasında liderliyi ələ almışdı. Liderliyin davamlı olması sayəsində uzunmüddətli planda müvafiq yönümdə İttifaq səviyyəsində Azərbaycanın mövqeləri möhkəmlənmişdi.

Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş uzunmüddətli strategiyanın hələ birinci mərhələsinin uğurla həyata keçirilməsi respublikada kənd təsərrüfatında uzunmüddətli geriqalmaların aradan qaldırılmasına və aqrar sahənin sürətli inkişaf yoluna çıxarılmasına imkan verdi. 1970-1975-ci illərdə kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun artım templərinə görə Azərbaycan SSRİ-nin müttəfiq respublikaları arasında ən yüksək göstəriciyə nail olmuşdu. Eyni zamanda, Ulu Öndərin də vaxtilə göstərdiyi kimi, IX Beşillik (1971-1975-ci illər) respublikanın kolxoz və sovxozlarının inkişafında mühüm tarixi dönüş nöqtəsi olmuş, kənd təsərrüfatının uzun sürən geriliyinə son qoyulmuş, onun bütün sahələrinin əsaslı yüksəlişi təmin edilmiş, kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək üçün mühüm təməl yaradılmışdı³⁰.

Aqrar sahənin inkişafı üzrə müəyyən edilmiş uzunmüddətli strategiya çərçivəsində nəzərdə tutulan əsaslı tədbirlərin ardıcıl həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının həcmnin davamlı olaraq sürətlə artmasına yol açdı. **Diagram 1.3.1.1.**-in məlumatlarından da göründüyü kimi, 1969-1985-ci illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının müqayisəli qiymətlərə dəyərini faktiki olaraq sıçrayışlı artımı baş vermişdir.

³⁰ H.Ə. Əliyev. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIX qurultayına Azərbaycan KP MK-nın Hesabat Məruzəsi. Bakı-1976. Səh. 35.

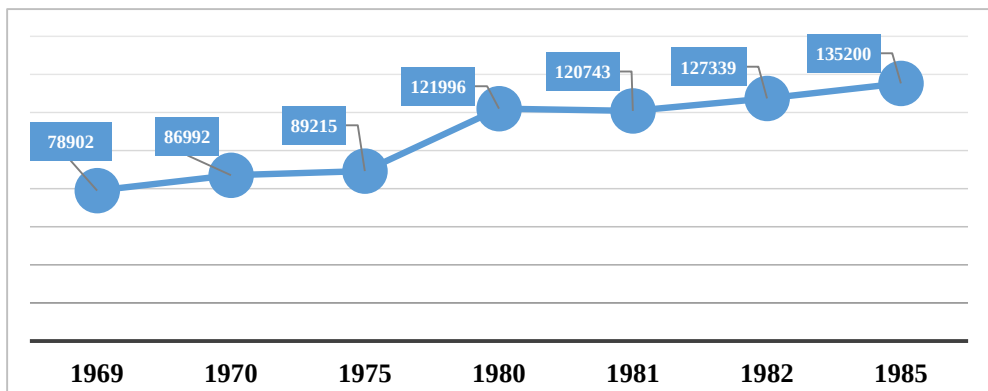
Diagram 1.3.1.1. 1969-1985-ci illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dəyər ifadəsində dəyişilməsi trendi (1973-cü ilin müqayisəli qiymətləri ilə, mln. rubl)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 39); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 83) statistik məlumatlarının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Respublikanın kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun fiziki həcmində dəyişilməsi trendi SSRİ üzrə müvafiq göstəricinin trendindən (**Diagram 1.3.1.2.**) əsaslı surətdə fərqlənmişdir.

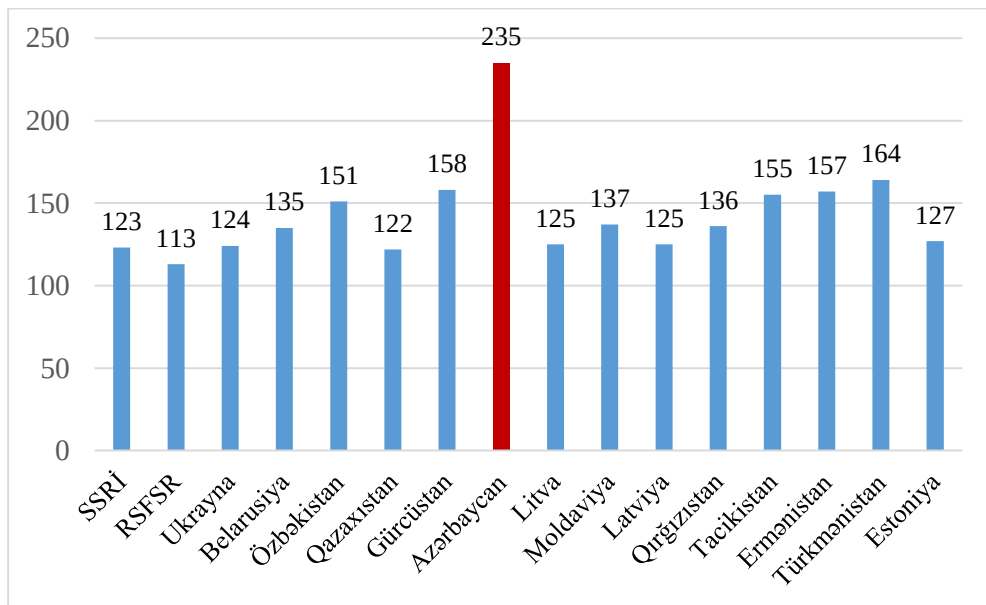
Diagram 1.3.1.2. 1969-1985-ci illərdə SSRİ-də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dəyər ifadəsində dəyişilməsi trendi (1973-cü ilin müqayisəli qiymətləri ilə, mln. rubl)

Mənbə: “Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. Москва-1983” (səh. 189); “Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статистический ежегодник. Москва-1986” (səh. 180) statistik məlumatlarının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycan 1960-cı illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının artım templərinə görə SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikalar arasında axırdan 2-ci yerdə olsa da, 1970-1985-ci illərdə bu göstərici üzrə lider mövqeyə yiyələnmişdir. Daha dəqiq ifadə etsək, aqrar istehsalın inkişaf sürətinə görə 1960-cı illərdə müttəfiq respublikalar arasında qərarlaşdığı 14-cü yerdən 1-ci yerə yüksəlmişdir (**Diaqram 1.3.1.3.**).

Diaqram 1.3.1.3. 1970-1985-ci illərdə SSRİ-də müttəfiq respublikalar üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artım templəri (bütün təsərrüfat kateqoriyaları; 1970=100)

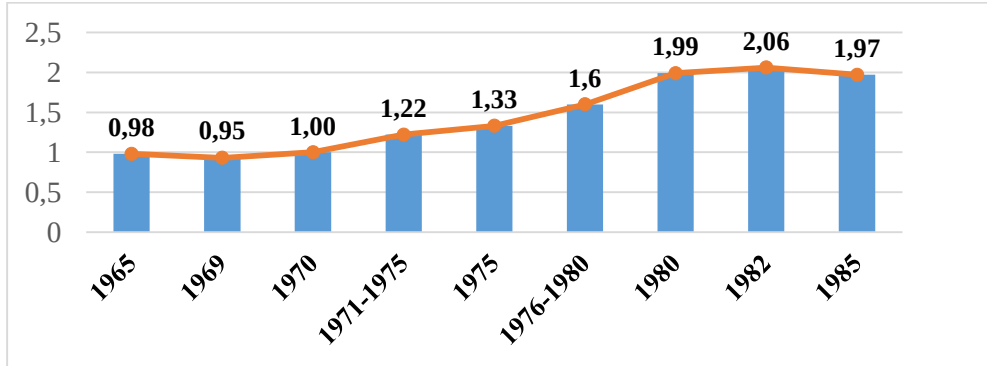

Mənbə: “Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статистический ежегодник. Москва-1986” (səh. 188) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Beləliklə, 1970-1985-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artım templərinə görə Ümumittifaq səviyyəsini 1.9 dəfə qabaqlamışdır. Həmin göstərici üzrə digər müttəfiq respublikaları qabaqlama əmsalının kəmiyyəti 1.4-2.1 arasında olmuşdur.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında geriqləmələrin aradan qaldırılması, sahədə uzunmüddətli yüksək artım sürətinin bərqərar olması nəticəsində SSRİ-nin kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda respublikanın payının azalması meyilinin qarşısı alınmış və onun ardıcıl olaraq yüksəlməsi təmin olunmuşdu (**Diaqram 1.3.1.4.**).

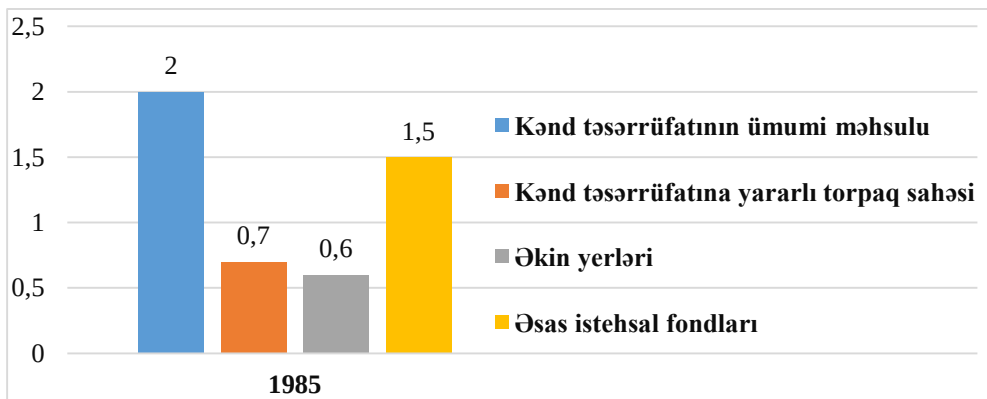
Diagram 1.3.1.4. SSRİ-də kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda Azərbaycanın payı, faizlə

Mənbə: “Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статистический ежегодник. Москва-1986” (səh. 180); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Баку-1986” (səh. 83) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövründə SSRİ-nin kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda Azərbaycanın payı 2 dəfədən çox artmışdır. 1985-ci ildə respublikanın SSRİ kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun dəyərində xüsusi çəkisi kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri üzrə müvafiq göstəricidən 1.3 faiz bəndi, əkin sahəsi üzrə 1.4 faiz bəndi, kənd təsərrüfatında istifadə olunan əsas istehsal fondları üzrə 0.5 faiz bəndi yüksək olmuşdur (**Diagram 1.3.1.5.**).

Diagram 1.3.1.5. Kənd təsərrüfatına dair İttifaq göstəricilərində Azərbaycanın payı (%)

Mənbə: “Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статистический ежегодник. Москва-1986” (səh. 173) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Bunlar həmin dövrdə aqrar sahədə Azərbaycanda torpaq və maddi-texniki resurslardan istifadənin nisbətən daha yüksək intensivlik səviyyəsinin təmin olunduğunu ifadə edir.

Sözügədən dövrdə respublikanın kənd təsərrüfatında istehsal olunan bütün əsas məhsul növlərinin dinamik artımı baş vermişdir (**Cədvəl 1.3.1.1.**).

Cədvəl 1.3.1.1. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının artımı

	1970	1985	1985-ci ildə 1970-ci ilə görə artım (dəfə)
Taxıl	723.4	1297.9	1.8
Xam pambıq	335.6	787.8	2.3
Üzüm	351.7	1786.0	5.1
Tərəvəz	409.9	872.2	2.1
Kartof	129.9	219.7	1.7
Meyvə	157.2	346.4	2.2
Çay yarpağı	9.9	31.7	3.1
Tütün	24.6	60.0	2.4
Ət	93.9	168.0	1.8
Süd	478.1	951.0	2.0
Yumurta, mln. ədəd	412.5	947.7	2.3
Yun	7.6	11.2	1.5
Barama	3.7	5.5	1.5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Üzümçülük, meyvəçilik-tərəvəzçilik, tütünçülük, çayçılıq, habelə yumurta istehsalı sahələrində nisbi artım templəri xüsusilə yüksək olmuşdur.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında bütün məhsul növlərinin artım templəri orta Ümumittifaq göstəricilərini qabaqlamışdır. Bunun nəticəsində respublikada istehsal olunan əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının xüsusi çəkisi SSRİ üzrə müvafiq ümumi göstəricilərdə yüksəlmişdir (**Cədvəl 1.3.1.2.**).

Cədvəl 1.3.1.2. 1969-1985-ci illərdə SSRİ-də kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növləri üzrə istehsalda Azərbaycanın payının dəyişməsi (%)

	1969	1970	1982	1985
Taxıl	0.4	0.4	0.6	0.7
Xam pambıq	5.2	4.9	9.0	9.0
Üzüm	6.5	8.8	23.2	31.0
Tərəvəz	2.0	2.0	3.1	3.1
Meyvə	3.4	4.4	5.8	3.3
Çay yarpağı	3.8	3.6	4.7	5.1
Tütün	...	...	18.7*	15.8*
Ət	0.8	0.8	1.0	1.0
Süd	0.5	0.6	1.0	1.0
Yumurta	1.0	1.0	1.2	1.0
Yun	1.8	1.8	2.5	2.5

*Məhsulun dövlət tədarükünə dair göstərici

Mənbə: “Народное хозяйство СССР в 1969 г. Статистический ежегодник. Москва-1970” (səh. 333, 343, 351, 352, 353); “Народное хозяйство СССР в 1970 г. Статистический ежегодник. Москва-1971” (səh. 319, 329, 337, 338); “Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. Москва-1983” (səh. 215, 220, 228, 230, 232, 248, 255, 256, 259); “Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статистический ежегодник. Москва-1986” (səh. 243, 250, 251, 254) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ümumittifaq əmək bölgüsündə Azərbaycanın yerini müəyyən edən əsas kənd təsərrüfatı məhsulları – tərəvəz, meyvə, üzüm, xam pambıq, çay yarpağı və tütünün İttifaq üzrə ümumi istehsalda payı xüsusilə çox artmışdı. Bununla yanaşı, istehsal sahələri üzrə nisbətən yüksək artım templərinə nail olunması sayəsində digər məhsullar üzrə də respublikanın payının artması təmin olunmuşdu.

Azərbaycan Ümumittifaq fonduna müvafiq növ kənd təsərrüfatı məhsullarını daha böyük həcməldə göndərməyə başlamışdı. 1970-1985 illərdə ticarət və ictimai iaşə üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının Ümumittifaq fonduna Azərbaycanın məhsul göndərişinin həcmi meyvə üzrə 2 dəfə, tərəvəz üzrə 1.9 dəfə, üzüm üzrə 35 dəfə artmışdır³¹. Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq

³¹ “Народное хозяйство СССР в 1987 г. Статистический ежегодник. Москва-1988” (səh. 229-230) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

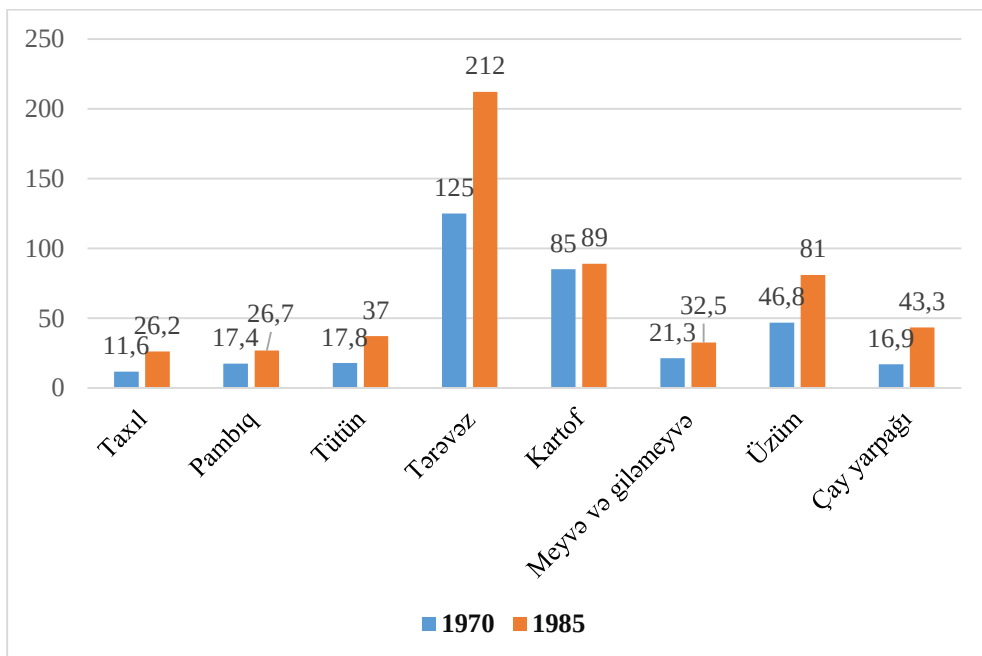
https://istmat.org/files/uploads/17728/narhoz_ssr_1987_apk.pdf

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə SSRİ-nin kənd təsərrüfatında respublikanın mövqelərində əsaslı irəliləyişlər baş vermişdir.

İkincisi, respublika kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi, o cümlədən torpaqlardan istifadənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, maddi-texniki təminatın əsaslı yaxşılaşdırılması, aqrar sahədə çalışanların bilik və bacarıqlarının artması nəticəsində bütün əsas sahələrdə artımın əldə edilməsində məhsuldarlıq amilinin rolu yüksəlmişdir.

1970-1985-ci illərdə məhsuldarlıq göstəriciləri ardıcıl olaraq artmışdır. Bu həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq sahələrini əhatə edirdi (***Diagram 1.3.1.6. və Diagram 1.3.1.7).***

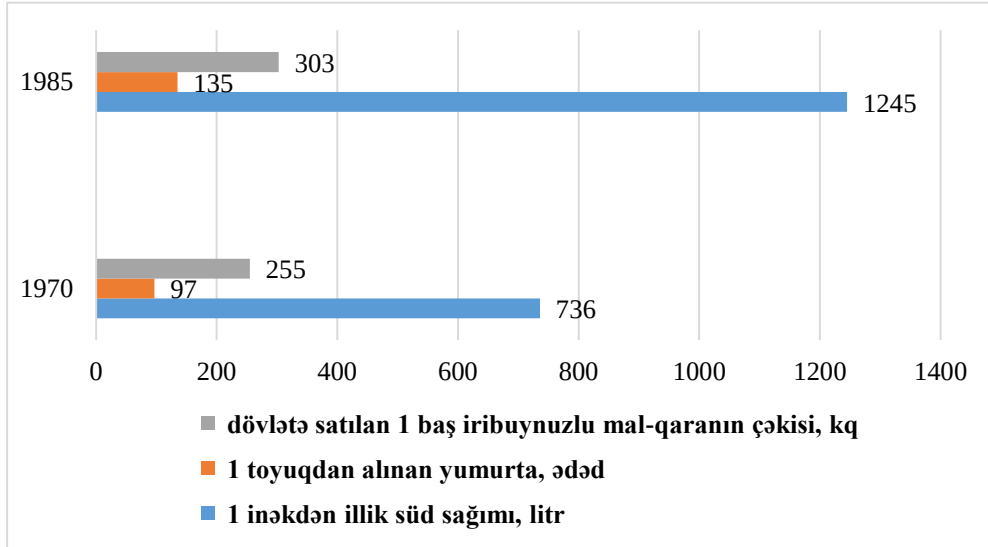
Diagram 1.3.1.6. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları, 1 ha/sentner)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 219, 286-288, 293); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 277, 294, 295) statistik məlumatlarının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Respublikanın kənd təsərrüfatının heyvandarlıq sektorunda da məhsuldarlıq göstəriciləri yaxşılaşmışdır (***Diagram 1.3.1.7).***

Diagram 1.3.1.7. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında heyvandarlığın məhsuldarlıq göstəriciləri (bütün təsərrüfat kateqoriyaları)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985 (səh. 480); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 305-306) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Bütün məhsul növlərinin istehsalının genişləndirilməsində məhsuldarlıq amilinin rolu yüksəlmişdir (**Cədvəl 1.3.1.3.**).

Cədvəl 1.3.1.3. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artmasında məhsuldarlıq amilinin payı, faizlə*

Dənli və dənli paxlalı bitkilər	100.0
Pambıq	60.5
Tütün	87.0
Kartof	9.9
Tərəvəz	87.9
Meyvə və giləmeyvə	58.3
Üzüm	53.1
Çay	89.0
Mal ətə	46.0
Süd	84.6
Yumurta	40.4

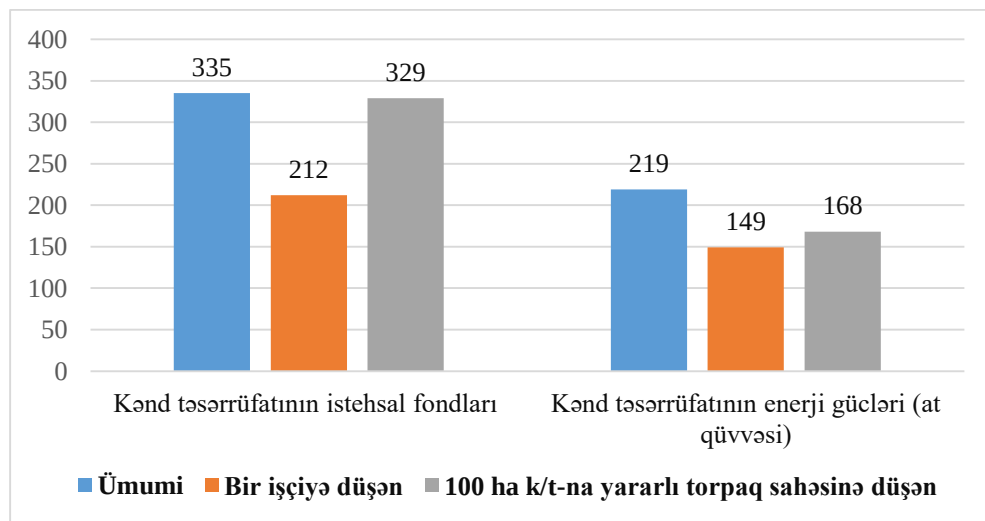
***Mənbə:** Müvafiq illər üzrə rəsmi statistika məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Məhsuldarlıq amilinin artımda rolu ən yüksək səviyyədə taxılmağa başlamışdır. Bu məhsulun istehsalının artması bütünlüklə məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına baş vermişdir. Bundan əlavə, çay, tütün, tərəvəz istehsalında da məhsuldarlığın yüksəlməsi artımın başlıca amili kimi çıxış etmişdir. Heyvandarlıqda süd istehsalının artmasında məhsuldarlığın yüksəlməsinin rolu nisbətən daha yüksək olmuşdur.

Beləliklə, respublikanın kənd təsərrüfatında istehsalın artımı onun mənbələri baxımından daha əlverişli struktura malik olmuşdur. Bu, ilk növbədə kənd təsərrüfatının müxtəlif növ resurslarla təchizatının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması, istifadə olunan texnika parkının tamamilə təzələnməsi, aqrar sahənin enerji təchizatının yaxşılaşması, hidrotexniki qurğuların tikintisinin genişlənməsi, yeni suvarılan torpaqların istifadəyə verilməsi sayəsində təmin olunmuşdur.

Aqrar sahənin istehsal fondları ilə, o cümlədən texniki vasitələrlə təminatında sürətli artımların baş verməsi nəticəsində əməyin fondlarla və enerji ilə silahlandırılması səviyyəsi əhəmiyyətli surətdə yüksəlmişdir (**Diaqram 1.3.1.8.**).

Diaqram 1.3.1.8. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında fondla və enerji ilə təminat, əməyin fond və enerji ilə silahlanması səviyyəsinin artım göstəriciləri (1970=100)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 211, 272) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ayrı-ayrı sahələr üzrə istehsalın mexanikləşdirilməsi, elektriklişdirilməsi və kimyalaşdırılmasının genişlənməsi sayəsində həmin dövr üçün mütərəqqi texnologiyaların tətbiqində irəliləyişlər baş verdi. Bitkiçiliyin və heyvandarlığın müəyyən sektorlarında istehsalın sənaye relsləri üzərinə keçirilməsi prosesi start götürdü. Sənaye texnologiyaları ilə işləyən heyvandarlıq kompleksləri yaradıldı, intensiv bağçılıq təsərrüfatları fəaliyyətə başladı. Bununla da respublikada kənd təsərrüfatı əməyinin sənaye əməyinin bir növünə çevrilməsinin əsası qoyuldu.

Üçüncüsü, aqrar sahənin inkişafı məsələlərinə kompleks yanaşmanın təmin olunması ilə bağlı əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının klasterlər üzrə bütün sahələrdə dinamik inkişafına yol açılmış, nəticədə kənd təsərrüfatının respublikanın ümumi iqtisadi potensialının inkişafına təsiri əsaslı surətdə yüksəlmişdi.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının sürətlə artırılmasına nail olmaq məqsədilə bilavasitə istehsal həlqələrinin müvafiq resurslar və xidmətlərlə təminatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı məsələlərin həllinə prioritetlik verilmişdir. Bu istiqamətdə uzunmüddətli strategiyanın həyata keçirilməsinin gedişində aqrar sahədə nəzərdə tutulan müvafiq işlərin görülməsi məqsədilə kənd tikinti təşkilatlarının şəbəkəsi genişləndirilmiş, sahədə fəaliyyət göstərən inşaat müəssisələrinin potensialı inkişaf etdirilmişdi. 1985-ci ildə kənd təsərrüfatında tikinti işlərini yerinə yetirən müəssisələrin sayı 200-ü keçmişdi. Bununla yanaşı, aqrar sahəyə ayrılan istehsal vasitələrinin həcmının artması şəraitində gübrələrin, ehtiyat hissələrinin saxlanması bazalarının genişləndirilməsi, kənd təsərrüfatında istifadə olunan texnikanın müxtəlif növlərinin təmir və texniki xidmət bazasının inkişafı və modernləşdirilməsi təmin olunmuş, yeni müəssisələr işə salınmışdı.

Aqrar sahədə məhsulların bütün növlərinin istehsalının sürətlə artması şəraitində həmin məhsulların tədarük zəncirinin “kənd təsərrüfatından sonrakı” həlqələrinin inkişafı da Ulu Öndərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Rayonlar və təsərrüfatlar çərçivəsində məhsul tədarükü zəncirinin müxtəlif həlqələrinin integrasiyasının təmin olunduğu sovxoz-zavodlar, aqrar-sənaye birlikləri inkişaf etdirilmişdir. Kənd təsərrüfatında istehsalın və tədarükün sürətli artımına müvafiq olaraq, məhsulların saxlanması üçün anbar və bazaların şəbəkəsi də genişlənirdi. Yeni tikilən anbarların əhəmiyyətli hissəsi aktiv ventilyasiya və soyuducu qurğulara malik idi ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsullarının daha yaxşı saxlanması təmin edirdi.

Həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması üçün ixtisaslaşdırılmış nəqliyyat vasitələri ilə təminat yaxşılaşdırılmışdı.

Uzunmüddətli strategiya çərçivəsində ölkədə bütün əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə istehsal gücləri də xeyli artırılmış, çoxlu sayda yeni müəssisələr tikilmişdi. Respublikanın kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən müəssisələrində tullantısız texnologiyaların tətbiqinə başlanılmışdı³².

Həmin dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının klasterlər üzrə inkişafı təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası əsasında aparılırdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikada kənd təsərrüfatı sahələrində sənaye əsasında inkişafın və aqrar-sənaye inteqrasiyasının sürətləndirilməsi tələbləri nəzərə alınmaqla idarəetmə institutlarının potensialı gücləndirilmiş və yeni institutlar yaradılmışdı. Sözügedən qurumların müvafiq funksiyaları yerinə yetirməkdə fəaliyyəti Ulu Öndər tərəfindən ümumən müsbət qiymətləndirilirdi³³.

Kənd təsərrüfatının sürətli inkişafına müvafiq olaraq onunla bağlı olan sahələrin - istər kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsal edən və aqrar sahəyə istehsal-texniki xidmət göstərən həlqələrin, istərsə də tədarük zənciri boyunca “kənd təsərrüfatından sonrakı” həlqələrin potensialının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksinin respublika iqtisadiyyatının inkişafına qatqısı artmışdı. 1985-ci ildə aqrar-sənaye kompleksinin digər sahələrində məhsul istehsalının dəyəri (müqayisəli qiymətlərlə) kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların dəyərindən 6.8% çox olmuşdur³⁴.

Dördüncüsü, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aqrar sahənin inkişafına yönəlik tədbirlərin sistemli həyata keçirilməsi və bu zaman keyfiyyət amillərinin də önə çəkilməsi sahənin əsas məhsul növlərinin istehsalının sürətlə artması ilə yanaşı, səmərəlilik göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına da imkan açmışdı.

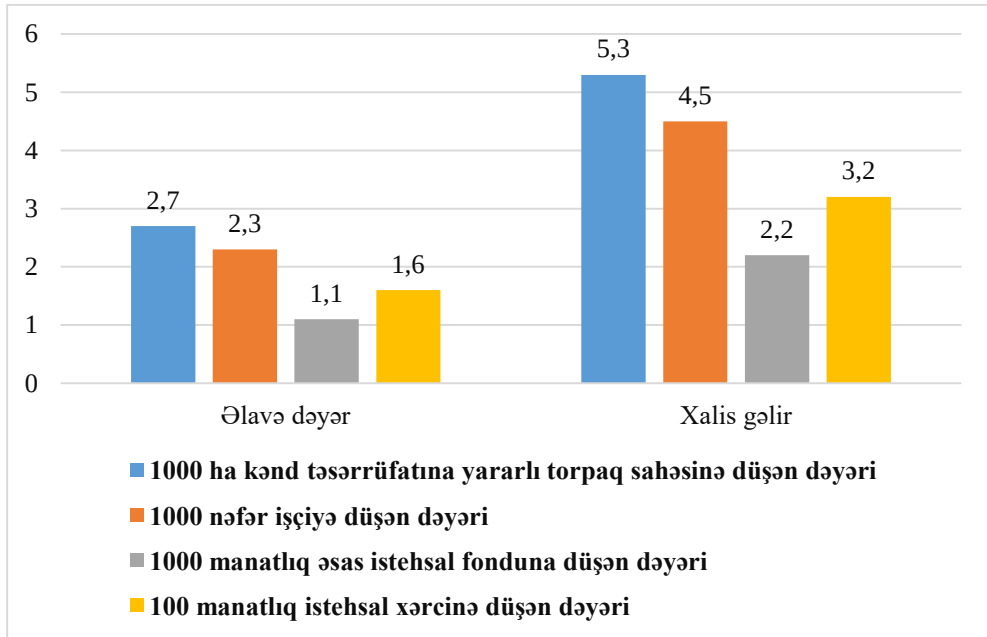
³² H.A. Xəlilov. “Azərbaycan SSR-in aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və inkişafının iqtisadi məsələləri”. Bakı-1985. Səh. 53-55.

³³ H.Ə. Əliyev. “Sov. İKP MK-nın İyul (1978-ci il) Plenumunun yekunları və Respublika Partiya Təşkilatının Sov. İKP MK Plenumunun qərarından və “SSRİ kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi haqqında” L.İ. Brejnev yoldaşın məruzəsindən irəli gələn vəzifələr barədə”. Bakı-1978. Səh. 39.

³⁴ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 6, 270) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Müvafiq illər üzrə sahələrarası balans məlumatları əsasında aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə, 1972-1981-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının sahədə yaradılan əlavə dəyər və xalis gəlir üzrə səmərəlilik göstəriciləri yüksəlmişdi (**Diagram 1.3.1.9.**).

Diagram 1.3.1.9. 1972-1981-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəlilik göstəricilərinin dəyişməsi (1972=1)

Mənbə: H.A. Xəlilov. "Azərbaycan SSR-in aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və inkişafının iqtisadi məsələləri". Bakı-1985 (səh. 65, 69) monoqrafiyasının məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Diagramın məlumatlarından aydın olduğu kimi, aqrar sahədə istehsalın səmərəlilik səviyyəsini səciyyələndirən bütün əsas göstəricilər müsbət dinamika nümayiş etdirmişdir. Əlavə dəyərin və xalis dəyərin 1000 rublluq istehsal fondlarına düşən dəyərinin nisbətən aşağı artım templəri həmin dövrdə kənd təsərrüfatına yüksək sürətlə artan investisiya qoyuluşlarının strukturunda tikinti məhsullarının üstünlük qazanması və bir çox obyektlər üzrə vəsaitlərin mənimsənilməsi müddətlərinin uzun olması ilə izah edilə bilər. Ümumilikdə isə həmin dövrdə aqrar sahədə resurs vahidinə görə müvafiq göstəricilər ümumi məhsulun müqayisəli qiymətlərlə həcminə nisbətən əlavə dəyər üzrə bir qədər, xalis dəyər üzrə isə xeyli yüksək olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rentabelli fəaliyyətinin təmin olunması istiqamətində də əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermişdir. Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə təsərrüfatçılığın iqtisadi şəraiti əlverişli hala gətirilmişdir. Ulu Öndərin təşəbbüsləri əsasında təsərrüfatların dövlət bankına olan borclarının restrukturizasiyası üzrə tədbirlərin davamlı həyata keçirilməsi, habelə Respublikanın kənd təsərrüfatında istehsal olunan bir sıra məhsulların tədarük qiymətlərinin artırılması sayəsində təsərrüfatların əhəmiyyətli hissəsində maliyyə sağlamaşdırılması təmin olunmuşdu. Belə ki, irəli sürülən vəzifələrə uyğun olaraq, istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması, xərclərin səviyyəsinin azaldılması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində irəliləyişlər də təsərrüfatlarda rentabelliyyətə nail olmağa imkan vermişdir. Həmin dövrdə zərərli işləyən və aşağı rentabelli kolxozların və sovxozların sayı ardıcıl surətdə azalmışdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rentabelli fəaliyyətinin təmin edilməsində 1982-ci ilin may ayında iribuynuzlu mal-qara, donuz, qoyun, süd, taxıl, şəkər çuğunduru, kartof, tərəvəz və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin artırılması barədə qəbul olunmuş qərarın da mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bunların nəticəsində respublikada fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əksəriyyəti dinamik fəaliyyət üçün yetərli iqtisadi potensiala malik istehsal müəssisələrinə çevrilmişdilər. 1985-ci ildə kolxoz istehsalının rentabellik səviyyəsi 33.6%, sovxoz istehsalının rentabellik səviyyəsi isə 27.4% təşkil etmişdir³⁵.

Beşincisi, kənd təsərrüfatının sürətli inkişafının uzunmüddətli strategiyasının reallaşdırılması kənd təsərrüfatı və onunla bağlı sahələrdə məşğulluğun artmasına imkan vermişdir.

Əkinçilik və heyvandarlığın genişlənməsi həm də yeni iş yerlərinin yaradılması ilə müşayiət olunurdu. 1970-1985-ci illərdə kolxozlarda, sovxozlarda, təsərrüfatlararası müəssisələrdə və digər kənd təsərrüfatı istehsalı obyektlərində işçilərin orta illik sayı 434.5 min nəfərdən 651 min nəfərə çatmış və ya 49.4% artmışdı. Göründüyü kimi, qeyd edilən dövrdə kənd təsərrüfatının ictimai sektorunda əlavə olaraq 216.5 min nəfər işlə təmin olunmuşdur. 1970-1985-ci illərdə respublikada məşğulluğun (fəhlə, qulluqçu və kolxozçu kateqoriyaları üzrə) ümumi artımının 27%-i kənd təsərrüfatının

³⁵ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году”. Статистический ежегодник. Баку-1986. Сəh. 116, 118.

payına düşmüşdür³⁶. Əslində kənd təsərrüfatının sürətli inkişafının məşğulluğun yüksəlməsinə təsiri daha güclü olmuşdur. Çünki respublikada aqrar istehsalın genişlənməsi xəttinin ardıcıl davam etdirilməsi bu sahə üçün istehsal vasitələri istehsal edən, istehsal-texniki xidmət göstərən, habelə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalını həyata keçirən həlqələrdə də məşğulluğun dinamik artımını stimullaşdırmışdır. Həmin sahələrdə işləyənlərin sayı kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə daha sürətlə artmışdır. Aqrar-sənaye kompleksinin istehsal sahələrində məşğul olanların sayı 1985-ci ildə 1 milyon 66 min nəfərə çatmışdır³⁷.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, Heydər Əliyev strategiyasının reallaşdırılması ilə bağlı baş vermiş keyfiyyət dəyişiklikləri həm də hər bir məhsul klasteri üzrə inkişafı əhatə etmişdir. Bunlarla bağlı məsələlərə sonrakı bölmələrdə baxılır.

1.3.2. Taxılçılıq klasterinin inkişafı

Taxılçılıq sahəsi Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin dövrdə aqrar sektorda ciddi struktur dəyişiklikləri olsa da, taxılçılıq təsərrüfatı respublikada əkinçiliyin mühüm sahəsi olaraq qalırdı. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə müəyyən edilmiş uzunmüddətli strategiya çərçivəsində ixtisaslaşma ilə əlaqədar olaraq, taxıl istehsalının həcmnin əkin sahələrinin xeyli azaldığı bir şəraitdə artırılması xətti reallaşdırılmışdır. Başqa sözlə, taxılçılıq sahəsində istehsalın artımının bütünlüklə intensiv inkişaf amilləri hesabına, məhsuldarlığın yüksəldilməsi əsasında təmin olunması nəzərdə tutulmuşdu. Ulu Öndər respublikada taxılçılıq təsərrüfatının maksimum intensivləşdirilməsini bu sahənin inkişaf etdirilməsinin həlledici şərti kimi görürdü. Bununla bağlı taxıl istehsalında və bütövlükdə taxılçılıq klasterində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Birincisi, dənli bitkilərin sort tərkibi tamamilə təzələnmiş, respublikanın şəraiti üçün yararlı olan yeni daha məhsuldar sortlar əkilib becərilməyə

³⁶ “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 588); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 27-28) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

³⁷ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Səh. 270.

başlanmışdı³⁸. Bu istiqamətdə yüksək məhsuldar dənli bitki sortlarının yaradılması üçün seleksiya işləri yaxşılaşdırılır və toxumçuluq sahəsində mövcud olan nöqsanların aradan qaldırılması təmin edilirdi. Kənd təsərrüfatının idarəedilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət qurumları toxumçuluqla bağlı məsələlərin həllinə diqqəti artırırdılar. Dənli bitkilərin toxumçuluğunu elmi təməl üzərində təşkil etmək üçün Sortluq Toxum Birliyi yaradılmışdı. Respublikamızın təsərrüfatlarının yüksək reproduksiya toxum materialları ilə təmin edilməsi sahəsində əməli tədbirlər görülür, artıq kolxoz və sovxozlarda yüksək reproduksiya malik toxumlarla səpin aparıldı. Az müddət ərzində aran və dağətəyi rayonlarda, xüsusən Sabirabad, İsmayılı, Saatlı, Ağcabədi və Şəki rayonlarında payızlıq dənli bitkilərin əkin sahələri xeyli genişləndirildi. Dənli bitkilərin toxumçuluğunu elmi əsaslar üzrə qurmaq üçün ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatlar yaradıldı və toxumçuluq bu təsərrüfatlarda cəmləşdirildi. Əkin sahəsinin 85 faizindən çoxunu təşkil edən payızlıq buğdanın intensiv sortlarının yetişdirilməsinə başlandı.

İkincisi, dənli bitkilərin əkilib becərilməsi və biçilməsi texnologiyası yaxşılaşdırıldı. Qarşıya bütün təsərrüfatlarda dənli bitkilərin əkinlərinin keyfiyyətli aparılması, üzvi və mineral gübrələrin, herbisidlərin tətbiq edilməsi,

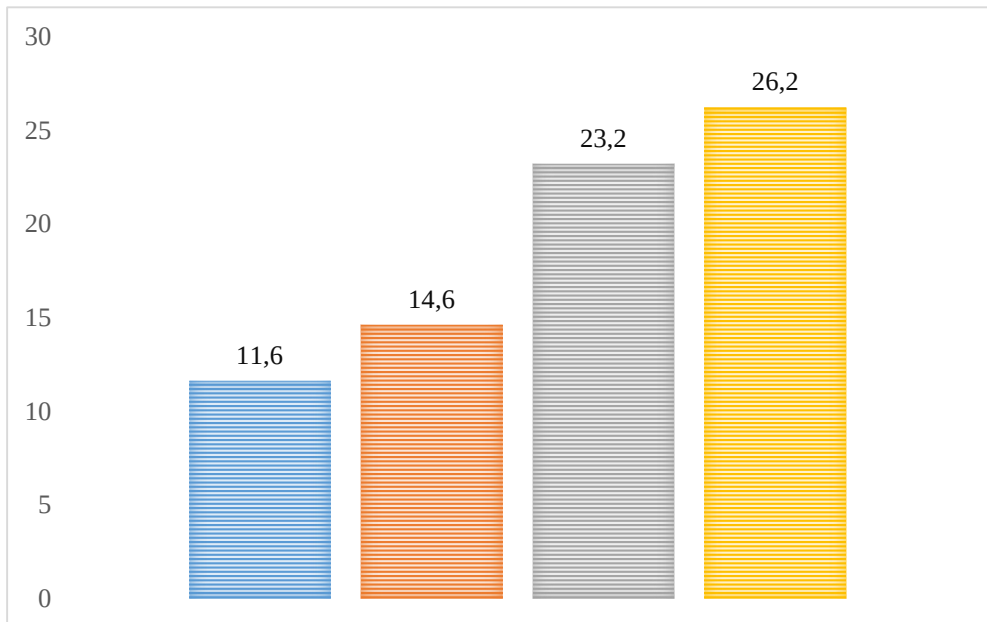
³⁸ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

əkinlərin bioloji aktiv preparatlarla dərmanlanması sahəsində işlərin daim təkmilləşdirilməsi vəzifələri qoyulmuşdu. Taxılçılıq sahəsində aqrotexnikanın təkmilləşdirilməsi, qabaqcıl təcrübələrin geniş yayılması məhsuldarlığın yüksəldilməsinin mühüm amilinə çevrilmişdi.

Üçüncüsü, kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı sahəsində həyata keçirilən uğurlu siyasət sayəsində taxılçılıq təsərrüfatında işlərin bütünlüklə mexanikləşdirilməsi təmin olunmuşdu. Bu, öz növbəsində, sahədə məhsuldarlığın artırılmasına, səmərəliliyin yüksəldilməsinə ciddi təsir göstərmişdi. Xüsusilə təsərrüfatların taxılıyığan kombaynlarla təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi yetişdirilmiş məhsulun itkisiz yığılması sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayırdı. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində taxılıyığan kombaynların sayı 1.2 dəfə artmış, bir taxılıyığan kombayna düşən taxıl sahəsi 173 hektardan 112 hektaradək azalmışdı. Belə vəziyyət öz növbəsində, yetişmiş məhsulun daha qısa müddətdə yığılmasını təmin etməklə itkiləri xeyli azaltmağa imkan yaradırdı.

Taxılçılığın inkişafı üçün həyata keçirilən tədbirlər bu sahədə məhsuldarlığın davamlı yüksəldilməsinə yol açdı (**Diagram 1.3.2.1.**).

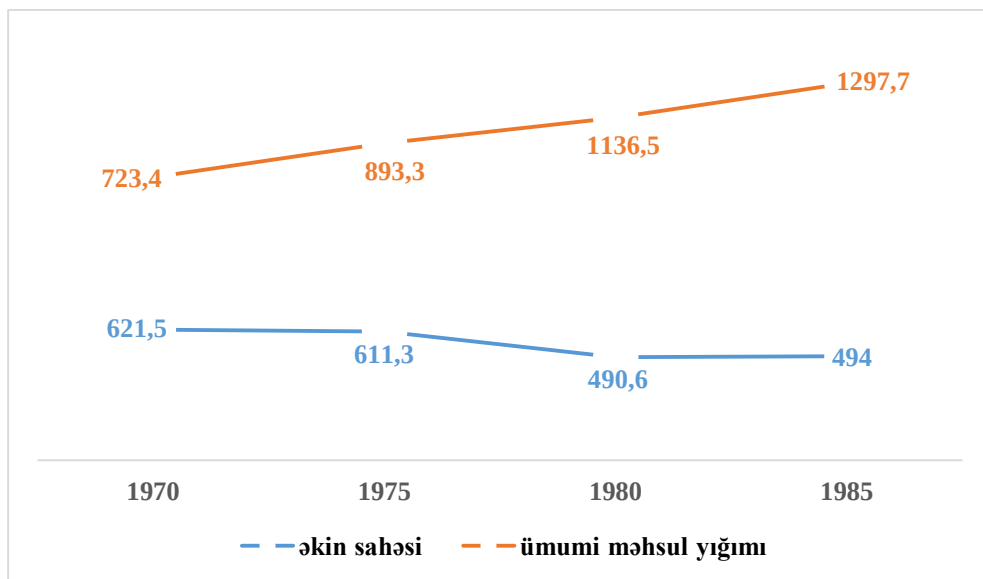
Diagram 1.3.2.1. Taxılçılıqda məhsuldarlıq səviyyəsi (hər hektara görə, sentnerlə)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-1985-ci illərdə taxılçılıqda məhsuldarlıq səviyyəsi 2.3 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə respublikada taxıl əkinlərinin sahəsinin azalmasına baxmayaraq, məhsuldarlığın artması sayəsində istehsalın həcmində dinamik artımı mümkün olmuşdur (*Diagram 1.3.2.2.*).

Diagram 1.3.2.2. 1970-1985-ci illərdə taxılçılıqda əkin sahələri və məhsul istehsalının dinamikası

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-1985-ci illərdə respublikada taxıl əkilmiş sahələr 127.5 min hektar və ya 20.5% azalmışdır. Bununla yanaşı, əkin sahələrinin hər hektarından məhsul yığımının yüksəldilməsi sayəsində taxıl istehsalının həcmi 1985-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən 574.3 min ton və ya 79.4% çox olmuşdur. Respublika üzrə taxıl məhsulları istehsalının artımı bütünlüklə intensiv amilin - məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına təmin edilmişdir.

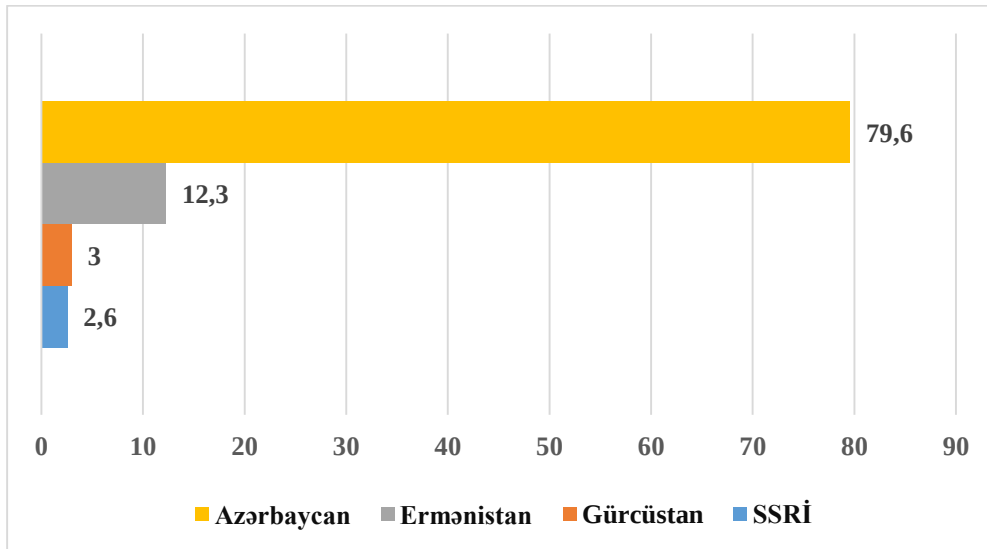
Taxılçılıqda məhsuldarlığın yüksəldilməsi bu sahədə məhsul istehsalının dinamik artımına imkan verməklə yanaşı, həmin dövrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmanın və təmərküzləşmənin daha da dərinləşdirilməsi əsasında ciddi struktur dəyişikliklərinin uğurla həyata keçirilməsinə də şərait yaradan amillərdən biri olmuşdur.

Ulu Öndər taxılçılıqda məhsuldarlığın yüksəldilməsinə qiymət verərək ən əldə olunmuş nəticələrlə Azərbaycanda dənli bitkilərdən yüksək məhsul

götürməyin mümkün olmadığı haqda ortaya atılmış iddianın tamamilə puça çıxarıldığını göstərirdi³⁹.

1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda taxılçılıqda məhsuldarlığın artımı orta İttifaq göstəricisindən dəfələrlə çox olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə taxılçılıqda orta məhsuldarlıq SSRİ üzrə 3,8% artmışdısa, Azərbaycan üzrə 2,3 dəfə yüksəlmişdi. Taxıl istehsalının həcmnin artım templəri də orta İttifaq göstəricisindən, habelə qonşu respublikaların göstəricilərindən çox yüksək idi (**Diagram 1.3.2.3.**).

Diagram 1.3.2.3. 1970-1985-ci illərdə taxıl istehsalının həcmnin artım göstəriciləri (%)

Mənbə: “Народное хозяйство СССР в 1970 г. Статистический ежегодник. Москва-1971” (səh. 311); “Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статистический ежегодник. Москва- 1986” (səh. 209) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Artım templərinin nisbi göstəricilərinin yüksək olması nəticəsində taxıl istehsalının həcmi üzrə orta İttifaq göstəricisində Azərbaycanın xüsusi çəkisi 1.8 dəfə yüksəlmişdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda taxıl istehsalının strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələyə də diqqət yetirirdi. O, xüsusilə yüksək məhsuldar və tez yetişən, zülalla zəngin olan soya, darı, sorqo kimi bitkilərin, habelə

³⁹ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

qarğıdalı dəni istehsalının artırılması probleminin həllinin sürətləndirilməsi vəzifəsini irəli sürmüş, bu istiqamətlərdə müvafiq tədbirlər görülmüşdü. Dənlik qarğıdalı istehsalı əsasən Şəki-Zaqatala zonasında təmərküzləşdirilmiş, həmin zonanın təsərrüfatlarında iri, ixtisaslaşdırılmış briqadalar təşkil edilmiş və onların texniki təchizatı yaxşılaşdırılmışdı. Bunların nəticəsində 1970-1985-ci illərdə respublikada dən üçün qarğıdalı istehsalının həcmi 3.4 dəfə, dənli paxlalıların istehsal həcmi isə 1.7 dəfə artmışdır⁴⁰.

Respublikada heyvandarlığın inkişafının daha da gücləndirilməsinə dair 1980-ci illərin əvvəllərində qəbul olunmuş xəttin həyata keçirilməsi soya istehsalının genişləndirilməsini aktuallaşdırmışdı. Bununla əlaqədar olaraq, həll edilməli olan əsas məsələlər respublika hökuməti səviyyəsində 1982-ci ilin aprel ayında qəbul olunmuş “Günəbaxan, soya, raps və digər yağlı bitkilər toxumu istehsalını artırmaq, onların keyfiyyətini yüksəltmək tədbirləri haqqında” qərarda öz əksini tapmışdı.

Qərara əsasən, elmin nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübənin istehsalatda geniş tətbiqi əsasında soyanın becərilməsi aqrotexnikasının səviyyəsinin yüksəldilməsi, soya becərilən rayonlarda yerləşmiş bütün təsərrüfatlarda soya toxumu istehsalının təmin olunması, habelə soya toxumu yetişdirilməsi zonasının genişləndirilməsi məsələlərinin həlli üzrə tədbirlər müəyyən edilmişdi. Eyni zamanda, soyanın sənaye texnologiyası üzrə becərilməsinə keçilməsi, belə texnologiyaların tətbiq olunduğu təsərrüfatların müvafiq resurslarla təmin edilməsi, həmin təsərrüfatlarda mütəxəssislərin xüsusi hazırlıq keçmələrinin təşkili nəzərdə tutulurdu⁴¹.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə taxılçılıq klasterinin tədarük və emal həlqələrində də əsaslı irəliləyişlər olmuşdur. Həmin dövrdə respublikada yeni iritutumlu və modern taxıl anbarları, özündə məhsulun saxlanması və emalını birləşdirən taxıl kombinatları tikilmişdi. Yeni yaradılan həmin müəssisələrdə istifadəyə verilən güclər daxil olan

⁴⁰ “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 226-227) və “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 277) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

⁴¹ “Günəbaxan, soya, raps və digər yağlı bitkilər toxumu istehsalını artırmaq, onların keyfiyyətini yüksəltmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 10 aprel 1982-ci il. № 186. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1982, № 7. Maddə 57.

taxılın itkisiz saxlanması və emalını təmin edirdi. Taxıl kombinatlarında, həmçinin heyvandarlıq üçün qarışıq yem istehsalı həyata keçirilirdi.

Həmin dövrdə taxıl emalı sənayesi müəssisələrinin respublika ərazisində yerləşdirilməsində də irəliləmələr olmuşdur. Yeni emal müəssisələri taxıl istehsalı zonalarında tikilirdi. Belə yanaşma istehsal olunan məhsulların istehlakçılara daha aşağı nəqliyyat xərcləri ilə çatdırılması baxımından da səmərəli idi.

1.3.3. Pambıqçılıq klasterinin inkişafı

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə respublikada pambıqçılıq durğunluq vəziyyətindən çıxarılmış, bu sahənin sürətli inkişafı təmin olunmuşdu.

Ulu Öndər respublikaya rəhbərliyə başladığı dövrdə pambıqçılığın daha da inkişaf etdirilməsini əkinçilik sahəsində ən mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu⁴². Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafına dair Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən olunmuş uzunmüddətli strategiya çərçivəsində pambıqçılığın ardıcıl genişləndirilməsi və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş kompleks fəaliyyətlər reallaşdırılmışdır. Strategiyanın həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərini əhatə edən həmin fəaliyyətlər çoxistiqamətli olmuşdur.

Birincisi, pambıq bitkisinin suvarılan torpaqlarda yetişdirilməsini, lakin həmin torpaqların meliorativ vəziyyətinin əlverişli olmamasını nəzərə alan Heydər Əliyev ilk növbədə, pambıqçılıq rayonlarında meliorasiya-irriqasiya işlərinin əsaslı surətdə gücləndirilməsi vəzifəsini irəli sürmüşdür.

Torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, suvarma sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və bunların nəticəsində yaranan imkanlar hesabına pambığın əkin sahələrinin genişləndirilməsinə üstünlük verilmişdir. Bu istiqamətdə torpaqların sağlamlaşdırılması, suvarma və kollektor-drenaj şəbəkəsinin tikilməsi və işəyararlı vəziyyətdə saxlanması, şoran torpaqların yuyulub duzdan təmizlənməsi işləri önə çəkilmişdi. Yerinə yetiriləcək işlərin genişmiqyaslı, texnoloji cəhətdən mürəkkəb və investisiya tutumluğunun yüksək olması nəzərə alınmaqla Ulu Öndərin təşəbbüsü və təkidi ilə həmin dövrlərdə meliorasiya işlərinin görülməsi, suvarma şəbəkələrinin yenidən

⁴² H.Ə. Əliyev. "Sov. İKP MK-nın İyul (1970-ci il) Plenumu və Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək vəzifələri". Bakı 1970.

qurulması və su təminatının yaxşılaşdırılması işlərinin həyata keçirilməsinə respublikanın öz potensialı ilə yanaşı, İttifaq orqanlarının sərəncamında olan maliyyə, texniki, intellektual resurslar da cəlb edilmişdir. Suvarılan torpaqların keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması üzrə konkret göstəricilər müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda, ilkin dövrdə pambıq yetişdirilməsi üçün əlverişli olan torpaqların digər sahələrdə istifadə edilməməsi vəzifəsi müəyyən olunmuşdur. Bütün bunların nəticəsində, pambıqçılıq təsərrüfatlarında torpaqların meliorativ vəziyyətinin və su təminatının yaxşılaşdırılması təmin edilmişdir.

İkincisi, pambıqçılıq sahəsinin maddi-texniki təminat səviyyəsinin davamlı olaraq gücləndirilməsi xətti reallaşdırılmışdır.

İlk növbədə, pambıqçılıq sahəsində müasir texnikanın tətbiqinin genişləndirilməsinə, yüksək əl əməyi tələb edən işlərin mexanikləşdirilməsi əsasında məhsuldarlığın və səmərəliliyin yüksəldilməsinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində pambıqçılıqda texnika ilə təminat gücləndirilmiş, 1970-1985-ci illərdə respublikanın təsərrüfatlarına 8032 pambıqyığan kombayn verilmişdir⁴³.

⁴³ “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР”. Статистический сборник. Баку-1985. Сəh. 530-532; “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Сəh. 286.

Pambıqçılıq təsərrüfatlarında texniki xidmət işləri də yaxşılaşdırılırdı. Nəticədə, həmin dövrdə məhsul yığımının mexanikləşdirilməsi səviyyəsi 13%-dən 34%-dək yüksəlmişdi⁴⁴. Eyni zamanda, pambıqçılıq təsərrüfatlarına verilən mineral gübrələrin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Pambıqçılığın maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması öz növbəsində bu sahədə bütün işləri optimal aqrotekniki müddətlərdə və yüksək keyfiyyətlə görməyə imkan verirdi.

Üçüncüsü, pambıqçılıq sahəsində seleksiya-toxumçuluq işi yenidən qurulmuşdu.

Ulu Öndər bu istiqamətdə ilk növbədə tədqiqatçılar qarşısında konkret vəzifələr qoyur, göstərirdi ki, pambıqçılıq sahəsində aparılan tədqiqatlar azı 80-90 faizi sentyabr ayında açan yüksək məhsuldar və tez yetişən sortların yaradılmasına yönləndirilməlidir. Qeyd edirdi ki, Respublikanın pambıq tarlaları seleksiya və aqroteknika, aqrokimya və fitopatologiya, iqtisad və mexanikləşdirmə, irriqasiya və meşə meliorasiyası alimlərindən səmərəli tədqiqatlar gözləyir⁴⁵. Bu çağırışa cavab olaraq həmin dövrdə Azərbaycan seleksiyaçıları pambığın yüksək texniki keyfiyyətli, yeni məhsuldar və tez yetişən sortlarını yaradıb istehsalatda geniş tətbiq etmişdilər. Toxumçuluq, çiyid istehsalı ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatlarda cəmləşdirilirdi ki, bu da respublikanın təsərrüfatlarının yüksək keyfiyyətli və reproduksiya toxuma tələbatlarını ödəməyə imkan verirdi. Seleksiya-toxumçuluq sahəsində irəliləyişlər pambıq toxumuna olan tələbatın ödənilməsində kənardan asılılığı aradan qaldırmağa da imkan yaradırdı. Pambıqçılıq təsərrüfatları bütünlüklə respublikanın özündə istehsal olunan yüksək keyfiyyətli toxumlarla təmin olunurdu. Eyni zamanda, Ulu Öndər seleksiya və toxumçuluğun yaxşılaşdırılması işinin ardıcıl olaraq davam etdirilməli olduğunu, pambığın istehsalatda sınaqdan çıxarılan perspektivli sortlarının mümkün qədər tez çoxaldılıb tətbiq edilməsini, bununla yanaşı, mövcud sortları da yaxşılaşdırmağın və xüsusilə çoxdan becərilən, cırılmış sortların təzələnməsinin zəruriliyini göstərirdi⁴⁶.

⁴⁴ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Сəh. 211.

⁴⁵ H.Ə. Əliyevin Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunun 50 illik yubileyində çıxışı. 25 noyabr 1977-ci il.

<http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2013/iyul/317276.htm>

⁴⁶ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

Dördüncüsü, pambıqçılıqda kompleks aqrotexniki işlər davamlı olaraq yaxşılaşdırılmışdı.

Bu yönümdə pambığın becərilib yetişdirilməsi işlərinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Nəticədə, pambıqçılıq sahəsində ümumi əkinçilik mədəniyyəti yüksəlir, istehsalçı kadrların səriştəsi artırdı. Pambıqçılıqda yeni səpin texnikalarının alınması ilə cücərti fazasında bitkilərin seyrəldilməsi kimi ağır əmək tələb edən əməliyyatlara son qoyulurdu. Keçən əsrin 70-ci illərində əkinlərdə cərgə aralarının 60 sm əvəzinə, 90 sm-ə uyğunlaşdırılması pambıq əkinlərinin təxminən 50%-ni əhatə edirdi. Təkcə bu aqrotexniki əməliyyat əmək məhsuldarlığını orta hesabla 21,5% yüksəltməyə imkan vermiş, eyni vaxtda pambıqbecərmədə xərclərin 30% aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu.

Pambıq zərərvericilərinə və xəstəliklərinə qarşı da daha səmərəli mübarizə aparılmasına başlanmışdı. Pambıq əkinlərinin əlaq otlarından qorunması üçün səpinə qədər, səpin və vegetasiya dövründə herbisidlərdən istifadə ikiləpəli birillik əlaqları 74-83% azaltmaqla yanaşı, əl əməyinin məhdudlaşmasına da kömək etməklə məhsulun maya dəyərinin salınmasına xidmət edirdi. Ümumiyyətlə, məhsulun xəstəliklərdən və zərərvericilərdən qorunmasını Ulu Öndər pambıqçılıqda ən ciddi problemlərdən biri kimi dəyərləndirir, bioloji metodların getdikcə daha geniş tətbiq olunmalı olduğunu qeyd edirdi. Pambıqçılıqda aqrotexnikanın yaxşılaşdırılması digər tədbirlərlə, o cümlədən seleksiya-toxumçuluqda irəliləyişlərlə birgə məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə də müsbət təsir göstərirdi.

Beşincisi, pambıqçılığın ixtisaslaşması və təmərküzləşməsi dərinləşdirilmişdi.

Pambıq bitkisinin istehsalının onun üçün əlverişli şərait olan rayonlarda və daha yararlı torpaqlarda cəmləşdirilməsi həyata keçirilirdi. Heydər Əliyev pambıq istehsal etmək üçün iri zonalar yaradılmasına maddi və texniki vasitələri torpaqların meliorasiya vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində irimiqyaslı işlərdə cəmləşdirməyə, həmin torpaqlardan daha səmərəli istifadə etməyə, pambıqçılıqda əkinçilik mədəniyyətini daha da yüksəltməyə imkan verən mühüm amil kimi baxırdı⁴⁷. İxtisaslaşma və təmərküzləşmənin dərinləşdirilməsinin gedişində Füzuli, Cəbrayıl, Xanlar (indiki Göygöl) və Ağsu rayonlarında pambıq istehsalını tamamilə dayandırmaq, Ağdam, Şəmkir,

⁴⁷ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

Göyçay rayonlarında əkin sahəsini azaltmaq, Muğan və Qarabağın ənənəvi zonalarında isə istehsalı artırmaq nəzərdə tutulurdu. Pambıq istehsalında ixtisaslaşma və təmərküzləşmənin dərinləşdirilməsi bu məhsulun istehsal həcminin və səmərəliliyinin artırılmasını kənd təsərrüfatının ümumi strukturunun yaxşılaşdırılması probleminin həlli çərçivəsində həyata keçirməyə imkan vermişdir. Bununla yanaşı, ixtisaslaşma və təmərküzləşmə əsasında məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün də əlverişli şərait yaranmışdı.

Altıncısı, pambıqçılıqda növbəli əkin dövrüyyəsi bərpa edilmişdi.

Bu istiqamətdə Ulu Öndər elmi surətdə əsaslandırılmış növbəli pambıq-yonca əkini sisteminin işlənilib hazırlanmasını və tətbiq olunmasını təmin etmək vəzifəsini irəli sürür, bunun Azərbaycan şəraitində pambığın məhsuldarlığını 30-40% yüksəltməyə imkan verəcəyini göstərirdi⁴⁸. Həmin dövrdə pambıq-yonca növbəli əkinlərinin tətbiqi istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişlər olmuşdur. Bu, öz növbəsində, pambıq sahələrinin məhsuldarlığının artmasına və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərirdi.

Yeddincisi, pambıq istehsalı üçün əlverişli iqtisadi şərait təmin olunmuşdu.

Ulu Öndərin təşəbbüsləri ilə Mərkəzi dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara uyğun olaraq digər təsərrüfatlar kimi, pambıqçılıqla məşğul olan kolxozların da dövlət banklarına olan kredit borcları vaxtaşırı restrukturizasiya edilmiş və ya silinmişdi. Bunlardan əlavə, istehsalının rentabelliyinin yüksəldilməsi məqsədilə İttifaq hökuməti qarşısında pambığın tədarük qiymətlərinin artırılması məsələsi qoyulmuş və müsbət həllinə nail olunmuşdu. Belə ki, pambıqçılıqda rentabelliyin yüksəldilməsi, təsərrüfatların pambıq istehsalı və dövlətə satışına marağının gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan üçün bu məhsulun tədarük qiymətləri 1970-ci ilin məhsulundan başlayaraq orta hesabla 15% artırılmışdı. Qiymətlərin artırılması sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir. Respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən dövlətə satılan hər bir ton məhsula görə ödənişlər 1970-ci ildə 593 rubl, 1980-ci ildə 810 rubl, 1985-ci ildə isə 817 rubl təşkil etmişdir⁴⁹. Xam

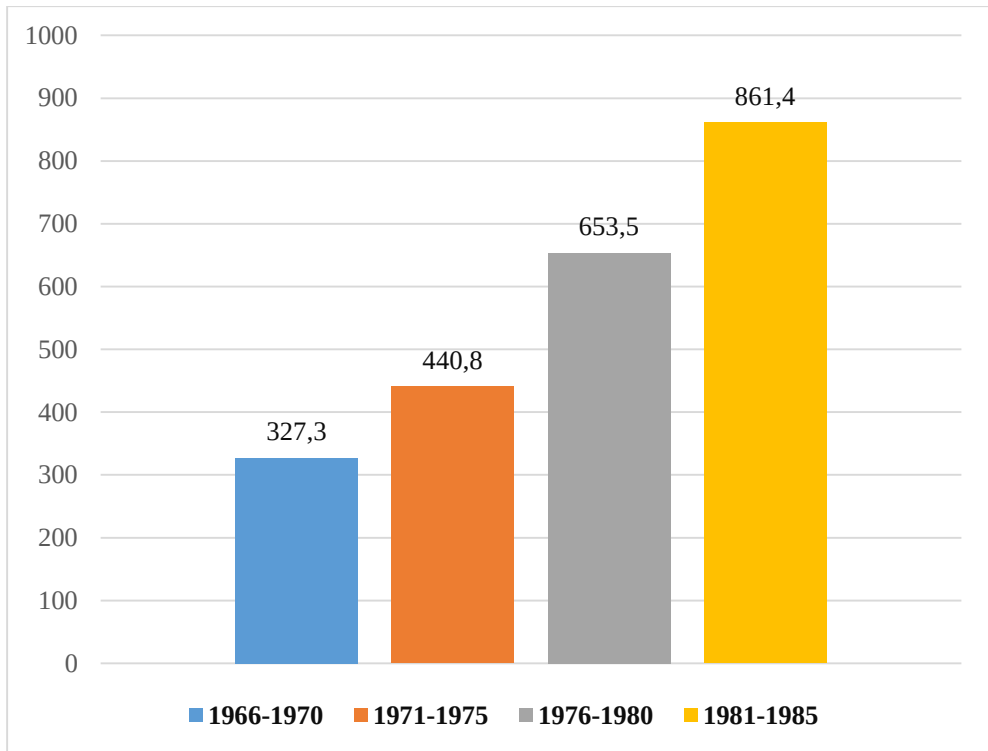
⁴⁸ H.Ə. Əliyevin Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunun 50 illik yubileyində çıxışı. 25 noyabr 1977-ci il.

<http://www.anl.az/download/meqale/respublika/2013/iyul/317276.htm>

⁴⁹ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 279, 281) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

pambığın tədarük qiymətlərinin artırılması istehsalın inkişafı sahəsində digər istiqamətlərdə həyata keçirilən tədbirlərlə birgə, pambıqçılıqda gəlirlərin artmasına yol açmışdır. Həyata keçirilən bu sistemli fəaliyyətlər nəticədə respublikada pambıq istehsalının yüksək tempiylə artmasına gətirib çıxarmışdır (**Diaqram 1.3.3.1.**).

Diaqram 1.3.3.1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında xam pambıq istehsalının dinamikası (orta illik istehsal həcmi, min ton)

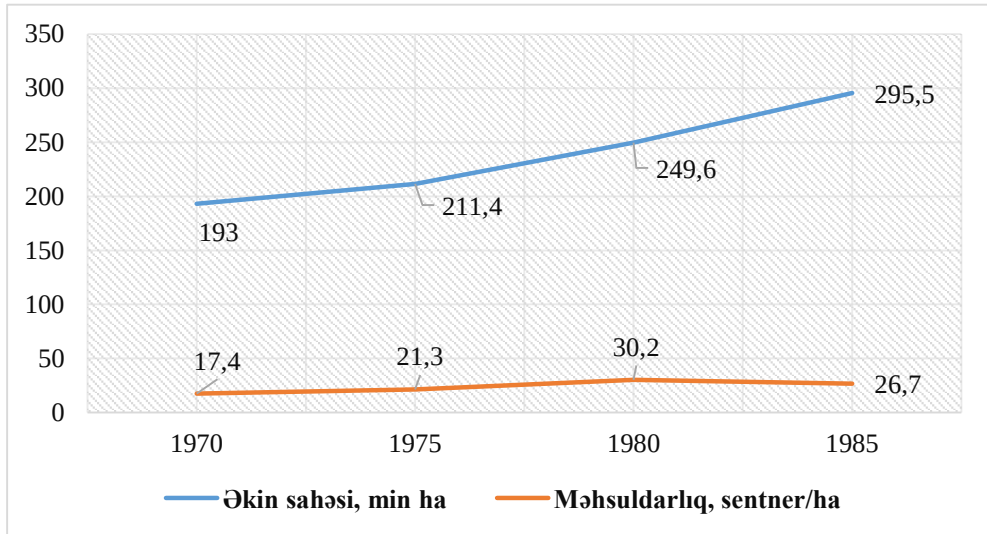

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985”, səh. 299; Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Bütövlükdə Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə pambıq istehsalının artımında yüksək tempiylə saxlanılmışdır. 1981-ci ildə isə respublikada pambıq istehsalı sahəsində rekord göstəriciyə nail olunmuş, 1 milyon 15 min ton məhsul istehsal olunmuşdu.

Pambıq istehsalının həcmində intensiv amillərin rolu əhəmiyyətli olmuşdur (**Diaqram 1.3.3.2.**).

Diaqram 1.3.3.2. 1970-1985-ci illərdə pambıq bitkisinin əkin sahələri və məhsuldarlıq göstəricilərinin dinamikası

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 114-115); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 277, 292) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-1985-ci illərdə pambıq bitkisinin məhsuldarlığı 1.5 dəfədən çox yüksəlmişdir. Məhsul istehsalının artımının 3/5 hissəsi də məhz məhsuldarlığın yüksəldilməsinin payına düşmüşdür.

Pambıq istehsalının artması təsərrüfatların bu sahədən əldə etdikləri gəlirlərin də sürətlə artmasına səbəb olmuşdu. 1985-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xam pambıq satışından gəlirlərinin ümumi həcmi dəyər ifadəsində 1970-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 3.2 dəfə artaraq 644 milyon rubl təşkil etmişdir. Həmin ildə pambıq satışından əldə edilən gəlir kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əmtəəlik məhsulunda 21.6%-lik paya malik olmuşdur⁵⁰.

1980-ci illərin birinci yarısında respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində xam pambıq istehsalının rentabellik səviyyəsi 40%-dən yüksək idi. Bu göstərici həmin dövrdə kolxoz və sovxoz istehsalı üzrə orta rentabellik səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayırdı.

⁵⁰ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 281) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Azərbaycanda pambıq istehsalının yüksək tempiylə artması sayəsində bu məhsulun SSRİ üzrə ümumi istehsalında respublikanın payı yüksəlmişdi. 1970-1985-ci illərdə İttifaq üzrə ümumi pambıq istehsalında Azərbaycanın xüsusi çəkisi 4.9%-dən 9%-ə yüksəlmiş, istehsalın artımının 1/5 hissəsini respublika təmin etmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə pambıqçılıq klasterinin tədarük və emal həlqələrində də əhəmiyyətli irəliləyişlər olmuşdur. Xammal istehsalının yüksəlməsinə müvafiq olaraq məhsulun qəbulu məntəqələrinin şəbəkəsi genişləndirilmişdir. Eyni zamanda, pambıqtəmizləmə üzrə emal gücləri artırılmışdır. Yeni pambıqtəmizləmə zavodları tikilmiş, bu müəssisələr xammal istehsalı üzrə ixtisaslaşan zonalarda yerləşdirilmişdir. 1985-ci ildə ölkədə 14 pambıqtəmizləmə zavodu fəaliyyət göstərirdi. Pambıqtəmizləmə zavodlarının modernləşdirilməsi və yenidən qurulması da həyata keçirilirdi.

Həmin dövrdə pambıqtəmizləmə zavodlarının gücünün artırılması, onların müasir avadanlıqlarla və aparatlarla komplektləşdirilməsi ilə yanaşı, müəssisələrin ixtisaslı kadrlarla təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində də zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Ulu Öndər pambıqçılıq klasterinin inkişafı əsasında respublikada pambıq istehsalının durmadan artırılmasını, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, pambıqçılığın bütün iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını ən mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoymuşdu.

1.3.4. Üzümçülük klasterinin inkişafı

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə respublikada üzümçülük və şarabçılıq yüksək sürətlə inkişaf etmişdi. Azərbaycan həmin sahələr üzrə SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikalar arasında liderliyi ələ almışdı.

Ulu Öndərin xüsusi diqqəti sayəsində qısa müddət ərzində üzümçülük və şarabçılığın həmin dövrün müvafiq tələbləri baxımından inkişaf etmiş klasteri yaradılmışdı. Klaster çərçivəsində bütün əsas həlqələrin əlaqəli inkişafının təmin edilməsi üzrə genişmiqyaslı fəaliyyətlər reallaşdırılmış, bu istiqamətdə ilk növbədə, üzüm istehsalının genişləndirilməsi sahəsində əsaslı irəliləyişlərə nail olunmuşdu.

H. Əliyevin respublikaya rəhbərliyə başladığı dövrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ənənəvi sahələrindən olan üzümçülükdə inkişaf potensialı

səmərəli istifadə olunmurdu. Azərbaycan iqtisadiyyatının qədim tarixə malik və rentabelli sahəsi olan üzümçülüyn inkişafına uzun müddət lazımı diqqət yetirilməmiş, geniş sənaye əhəmiyyətinə malik olmayan bir sahə kimi baxılmışdır. Belə ki, yeni üzümlüklər salınarkən ciddi səhvlərə yol verilmiş, becərmə işlərində aqrotexniki qaydalar pozulmuş, çoxdan əkilmiş və artıq məhsul verməyən üzüm bağları yeniləri ilə əvəz edilməmişdi. 1969-cu ildə respublikada 119.5 min hektar üzüm bağı mövcud idi, lakin bu bağlara lazımı qulluq edilmirdi. Bağların salınması zamanı sort qarışıqlığına yol verilmişdi. Plantasiyaların təqribən 40%-ə qədəri seyrəlmiş, tənəklərin demək olar ki, 50%-i şpalərə qaldırılmamışdı. 1970-ci ildə keçirilmiş siyahıyaalma göstərmişdir ki, 1967-1969-cu illərdə salınmış üzümlüklərin seyrəkliyi xüsusilə çox olmuş, 44-47%-ə çatmışdır. Bütün bunlar isə məhsuldarlığa və istehsalın həcmnin artırılmasına mənfi təsir göstərirdi.

1969-cu ildə üzümün ümumi yığımı 272 min ton, hər hektarın məhsuldarlığı 43.5 sentner olmuşdur. Ulu Öndər isə respublikada üzümçülüyn böyük perspektivə malik olduğunu nəzərə alaraq bu sahənin gələcək inkişafı imkanları məsələsinin diqqətlə və dərinlən öyrənilməsinə təşkil etdi. Sahənin yüksək sürətlə inkişafı üçün real şərait olduğu müəyyən edildi və bu istiqamətdə siyasətin reallaşdırılması ilə bağlı Mərkəzi hökumət qarşısında məsələ qaldırıldı. Bununla da respublikada üzümçülük klasterinin bütün həl-qələrinin kompleks inkişafını əhatə edən geniş proqramın həyata keçirilməsinə başlandı.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafına dair həyata keçirdiyi uzunmüddətli strategiya çərçivəsində üzüm istehsalının artırılması üçün aşağıdakı əsas yanaşmaları qeyd etmək olar:

Birincisi, istehsalın həcmnin yüksəldilməsini mövcud olan üzümlüklərin rekonstruksiyasının yeni bağların salınması ilə uzlaşdırılması şərtləndirirdi.

Bu işin gedişində əvvəllər salınmış üzümlüklərin yenidən qurulması istiqamətində seyrəkliyin aradan qaldırılması, bütün tənəklərin məftilə qaldırılması işləri həyata keçirilmiş, seyrəkliyi 60-70 faizə çatan üzümlüklər siyahıdan silinmişdir. Eyni zamanda, geniş sahələrdə yeni üzümlüklər salınmışdır. İnkişaf strategiyasının reallaşdırılmasının gedişində bu proses ardıcıl olaraq sürətlənmişdir. 1970-ci illərin sonlarında artıq hər il 20-22 min hektar sahədə yeni üzümlüklər salınırdı ki, Ulu Öndər belə praktikanı böyük nailiyyətlə

yət hesab edirdi⁵¹. Yeni plantasiyaların salınmasının geniş vüsət alması nəticəsində Respublikada üzümlüklərin sahəsi 1970-1985-ci illərdə 2 dəfədən çox artaraq 267.8 min hektara, o cümlədən bar verən yaşda üzümlüklərin sahəsi 218.8 min hektara çatdırılmışdı⁵².

İkincisi, üzüm bağlarının rekonstruksiyası və yeni bağların salınması həyata keçirilən bütün təsərrüfatların saf sortlu, keyfiyyətli, fillokseriya xəstəliyinə davamlı, calaq edilmiş və kök atmış əkin materialları ilə təmin olunması məqsədilə respublikada üzümçülüyn öz tinglik bazası yaradıldı.

Bu istiqamətdə təsərrüfatları əkin materialları ilə təmin etmək üçün üzüm tingi yetişdirən yeni sovxozlar tresti təşkil edildi. Qazax, Ağstafa, Tovuz və Ağdərə rayonlarında hər biri 5 milyon ədəd calaqədilmiş ting istehsal etmək gücünə malik tinglik kompleksləri yaradıldı. Eyni zamanda, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam, Yevlax, Cəlilabad və Şamaxı rayonlarında öz kökü üzərində ting yetişdirən tinglik təsərrüfatları təşkil edildi. Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsi müxtəlif üzümçülük zonalarında 9 tinglik təsərrüfatı yaratdı. Həmin təsərrüfatlar təkcə 1980-ci ildə 6,3 milyon ədəd fillokseriyaya

⁵¹ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

⁵² “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Сəh. 295.

davamlı calaqedilmiş üzüm tingi yetişdirmişdi. Görülən tədbirlər nəticəsində üzümçülük təsərrüfatlarının üzüm tinginə olan tələbatı tamamilə ödənilmişdi.

Üçüncüsü, üzümçülüyn zonalar və təsərrüfatlar üzrə ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşdirilməsi əsasında inkişaf xətti reallaşdırıldı.

Qəbul olunmuş qərarlara uyğun olaraq, üzüm bağlarının xeyli hissəsinin dənli bitkilərin əkin sahəsinin azaldılması hesabına, bir qisminin isə yeni suvarılan torpaqların istifadəyə verilməsi hesabına salınması nəzərdə tutulurdu. Heydər Əliyev üzümçülüyn perspektiv inkişafı proqramının həyata keçirilməsi zamanı torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyi, üzüm əkmələri üçün sahələri düzgün seçməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyur, ilk növbədə dincə qoyulmuş torpaqlardan, xam və dəmyə ehtiyatlardan, dağların yamaclarından və relyefi hamar olmayan massivlərdən istifadə edilməli olduğunu göstərirdi. İxtisaslaşdırmanın və təmərküzləşdirmənin həyata keçirilməsi ənənəvi üzümçülük zonalarında üzüm istehsalını xeyli artırmaqla bərabər, yeni üzümçülük rayonları yaratmağa, hətta dağ rayonlarında üzümçülüynü inkişaf etdirməyə imkan vermişdir. Əvvəllər istifadə edilməmiş torpaqlarda üzümlüklərin salınması sayəsində Şəmkir, Gəncə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Qazax, Tovuz və Xanlar rayonlarında, eləcə də Ağdam, Füzuli, Şamaxı, İsmayilli, Ağsu, Cəlilabad və s. rayonlarla yanaşı, heç vaxt üzüm yetişdirilməyən Lerik və Yardımlı rayonlarında da üzüm plantasiyaları salındı.

Dördüncüsü, üzüm istehsalının artırılması üzrə proqramın həyata keçirilməsi zamanı intensiv amillərə üstünlük verilməsi təmin olundu.

Yeni plantasiyaların ancaq ciddi elmi zəmin əsasında qabaqcadan hazırlanmış, torpaq-iqlim şəraitini, sortların bioloji xüsusiyyətlərini və digər amilləri nəzərə alan layihə üzrə salınmasının zəruriliyi irəli sürülürdü. Bununla yanaşı, yüksək məhsuldarlığı təmin etmək üçün mütərəqqi becərmə və məhsul yığıcı texnologiyalarının tətbiqi tələb olunurdu. Ulu Öndər üzümün digər bitkilərə nisbətən xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı daha həssas olduğunu nəzərə alaraq, bu istiqamətlərdə vaxtında və səmərəli tədbirlərin görülməsi üzrə işlərin daim yaxşılaşdırılması üçün müvafiq elmi-tədqiqat qurumları qarşısında konkret vəzifələr qoyur, fillokseriya və digər yoluxucu zərərvericilər və xəstəliklər düşmüş zonanın daim elmin nəzarəti altında saxlanılmalı olduğunu göstərirdi. Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq sahəsinin elmi əsaslarla inkişafını təmin etmək üçün Nazirlər Sovetinin 12

avqust 1976-cı il tarixli 269 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Üzümçülük və Şərabçılıq İnstitutu yaradılmışdı. Respublikanın bütün bölgələrində üzümçülük və şərabçılığın elmi əsaslarını öyrənmək və elmi nailiyyətləri istehsalat tətbiq etmək məqsədilə İnstitutun Naxçıvan MR-də, Gəncə şəhərində, Şamaxı və Cəlilabad rayonlarında təcrübə stansiyaları və dayaq məntəqələri təşkil olunmuşdu.

Heydər Əliyev İnstitutun respublikada üzümçülüğün və şərabçılığın inkişafı sahəsində müəyyən olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində fəal elmi yardım göstərməli, rayonlaşdırılmış sortlar, onların becərilib yetişdirilməsinin zona aqrotexnikası, üzümlükdə sənaye texnologiyasını tətbiqi, işlərin mexanikləşdirilməsi barədə dürüst tövsiyələr verməli olduğunu göstərirdi⁵³.

Beşinci, məhsul istehsalında məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və müvafiq tələbatların ödənilməsi vəzifələrinə uyğun struktur dəyişiklikləri aparılırdı.

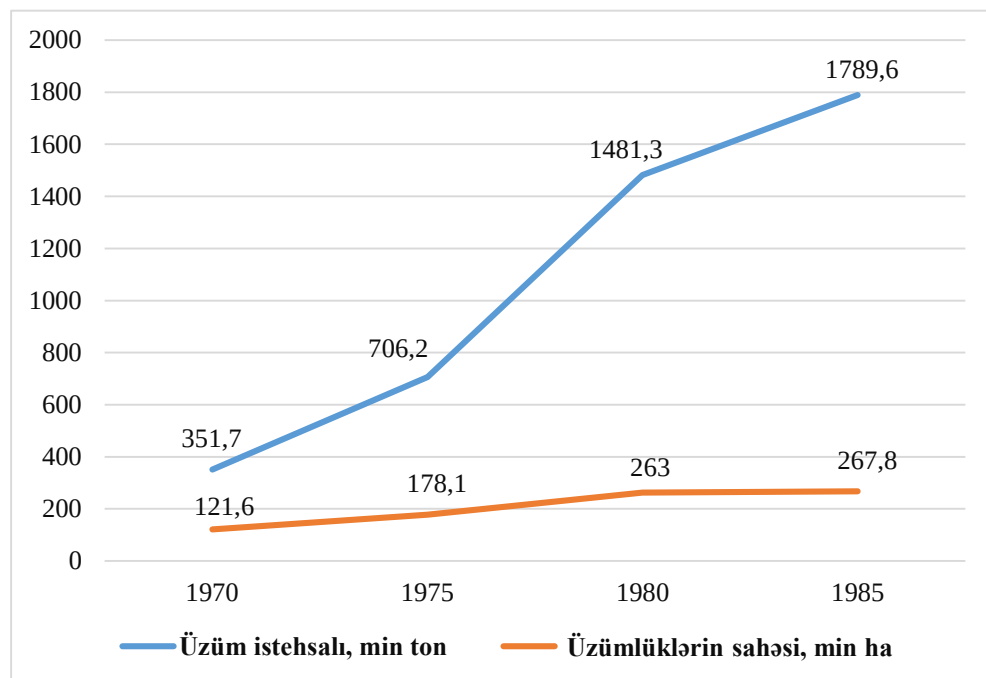
Keyfiyyətli məhsul istehsalının artırılması məqsədilə təsərrüfatlarda plantasiyalar salınarkən sort qarışıqlığına yol verilməsinin aradan qaldırılması, rayonlaşdırılmayan sortların əkilməsinə yol verilməməsi, habelə bəzi təsərrüfatlarda müşahidə olunan az məhsuldar keyfiyyətsiz sortların əkilməsi hallarının qarşısının alınması istiqamətində tədbirlər görülürdü.

Ulu Öndər sahənin inkişafı zonalarını əsas götürərək üzümün sort tərkibinin konkretləşdirilməsinin, yeni sahələrdə yalnız şəkərlik dərəcəsi yüksək olan çox məhsuldar sortların əkilməsinin, həmçinin süfrə və kişmiş üzümü sortlarının əkilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsinin vacibliyini vurğulayırdı.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1979-cu ildən başlayaraq mərkəzi hökumət tərəfindən Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrindən və əhalidən tədarük olunan üzümün alış qiyməti orta hesabla 25% artırılmışdı. Bu, respublikada üzüm istehsalının daha da genişləndirilməsi üçün mühüm stimula idi.

Müəyyən olunmuş strateji xəttin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində respublikada üzüm istehsalının sıçrayışlı artımı təmin olunmuşdu (***Diagram 1.3.4.1.***). 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda üzümlüklərin sahəsi 2.2 dəfə genişlənmiş, üzümün ümumi yığılı 5.1 dəfə çoxalmışdı.

⁵³ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

Diagram 1.3.4.1. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda üzümlüklərin sahəsinin və üzüm istehsalının artımı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə)

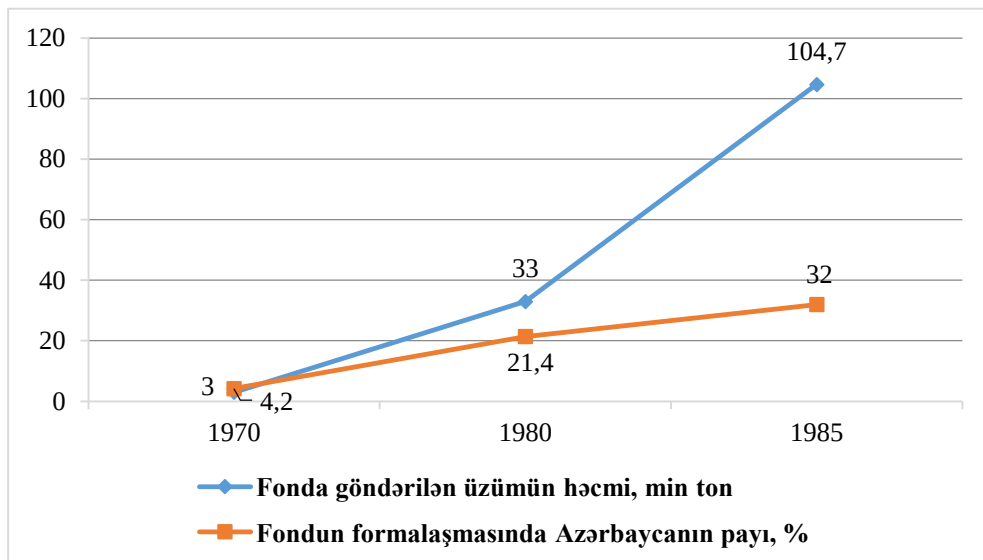
Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 217, 292); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 295) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

SSRİ üzrə üzüm istehsalında Azərbaycanın payı 1970-ci ildəki 8.8%-dən 1985-ci ildə 31%-ə yüksəlmişdir. Həmin dövrdə üzümçülükdə məhsuldarlıq 1.7 dəfə artmış və 1985-ci ildə 81 sentnerə çatmışdır.

İstehsal olunan üzüm emal üçün, habelə təzə halda ərzaq kimi istifadəyə yönəldilirdi. Bu istiqamət üzrə istifadə olunan üzümün bir hissəsi Ümumittifaq fonduna göndərilirdi. 1970-1985-ci illərdə ticarət və ictimai iaşə üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının Ümumittifaq fonduna Azərbaycanın üzüm göndərişinin həcmi təqribən 35 dəfə artaraq 3 min tondan 104.7 min tona, üzüm üzrə Ümumittifaq fondunun formalaşdırılmasında payı isə 4.2%-dən 32%-ə yüksəlmişdir⁵⁴ (**Diagram 1.3.4.2.**).

⁵⁴ “Народное хозяйство СССР в 1987 г. Статистический ежегодник. Москва-1988” (səh. 229-230) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Diagram 1.3.4.2. Süfrə üzümünün Ümumittifaq fondunun formalaşmasında Azərbaycanın mövqeyi

Mənbə: “Народное хозяйство СССР в 1987 г. Статистический ежегодник. Москва-1988” (səh. 229-230); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 308) statistik məlumatlarının məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Üzümçülük klasterinin digər həlqələrinin inkişafı istiqamətində də mühüm irəliləyişlər olmuşdur. Belə ki, üzüm istehsalının sürətli artımına mü-tənənasib olaraq yeni ilkin emal gücləri yaradılır, ilkin emal xammal istehsalına integrasiya əsasında qurulurdu. Bu istiqamətdə həmin dövrdə respublikada onlarla sovxoz-zavod təşkil olunmuşdu. Belə yanaşma xammalın vaxtında, itkisiz və istehsal xərclərinə qənaət edilməklə emalı tələblərinə cavab verirdi.

Ulu Öndər ilkin emalın həyata keçirildiyi qurumlarda yeni, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi vəzifəsini irəli sürürdü. Bu istiqamətdə verilmiş tapşırıqlara uyğun olaraq həmin dövrdə mütəxəssislər tərəfindən Cəlilabad rayonunda üzümün Sovet İttifaqında ən iri - istehsal gücü 60 min ton olan ilkin emalı zavodunun layihəsi işlənib hazırlanmışdı. Burada İttifaqda ilk dəfə olaraq ABŞ-ın Kaliforniya ştatındakı şərab zavodlarının avadanlığına oxşar avadanlıqdan istifadə nəzərdə tutulurdu. **Yeni müəssisələrin tikilməsi, mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi və yenidən qurulması hesabına 1971-1982-ci illərdə mövsüm ərzində 2 milyon 119 min ton üzüm emal edən istehsal gücləri yaradılmışdı.**

Respublikada şərabçılıq sənayesinin üzüm şərabları dolduran həlqəsi də inkişaf etdirilirdi. Bakı şəhərində yerləşən 1 və 2 saylı Şərab zavodları yenidən qurulmuş, yeni müasir avadanlıqlar və xətlərlə təmin edilmişdi. Gəncədə yeni şərabdoldurma zavodu, Göygöldə konyak zavodu istifadəyə verilmiş, Bakı şəhərində ildə 20 milyon şüşə istehsal gücünə malik şampan şərabı zavodunun inşası başa çatdırılmışdı. “Alfa-Laval” İsveç firmasının avadanlığının quraşdırıldığı zavodun açılışında Ümummilli lider Heydər Əliyev iştirak etmişdir.

1970-ci ildə respublikada ildə 22,7 milyon dekalitr şərab, 526 min dekalitr konyak istehsal edildiyi halda, 1980-ci ildə şərab istehsalı 70,7 milyon dekalitrə, konyak istehsalı isə 1,16 milyon dekalitrə çatdırılmışdı.

Şampan şərablarının istehsal həcmi daha sürətlə artmışdır. Bu məhsulun istehsal həcmi 1970-ci ildə 90 min dekalitr, 1980-ci ildə 462 min dekalitr, 1985-ci ildə isə 1 milyon 498 min dekalitr təşkil etmişdir⁵⁵.

Respublikanın şərabçılıq zavodları 60 markadan artıq şərab çeşidi, o cümlədən 18 marka turş şərab, 11 marka desert şərabı, 20 marka tünd desert şərabı, 6 marka konyak və s. istehsal edirdi. Azərbaycan şərabları yüksək keyfiyyət göstəricilərinə görə 1980-ci ildən başlayaraq beynəlxalq sərgilərdə və şərab dequstasiyalarında ümumilikdə 97 qızıl və gümüş medala, eləcə də fəxri diplomlara layiq görülmüşdü.

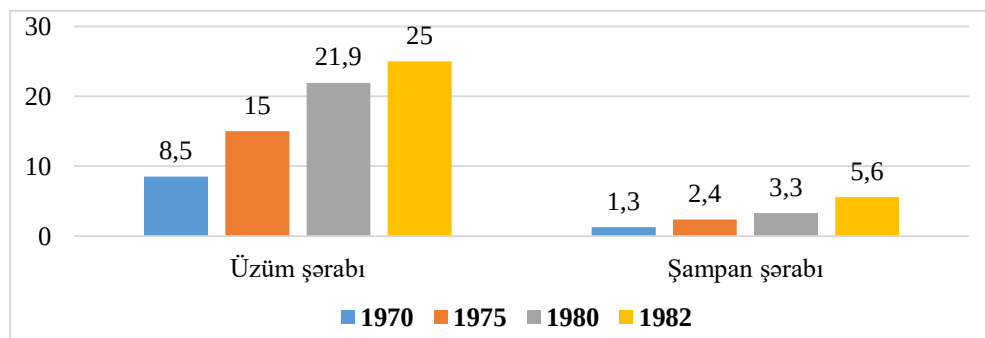
⁵⁵ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Səh. 308.

Ulu Öndər Azərbaycan şərabının keyfiyyətini daha da yüksəltməyi və bu işdə Elmi-Tədqiqat Üzümçülük və Şərabçılıq İnstitutunun xüsusilə mühüm rol oynamalı olduğunu, alimlərin istehsalçılarla birgə şərabların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və çeşidinin genişləndirilməsinə ciddi səy göstərmələrini bir vəzifə kimi qarşıya qoyaraq zəruriliyini vurğulayırdı. Habelə daha yüksək əlavə dəyər tutumu olan markalı şərabların istehsalının genişləndirilməsi, belə şərabların saxlanılıb yetişdirilməsi üçün şərab anbarlarının gücündən səmərəli istifadə edilməsi, buraxılan şərab və konyakların zahiri görkəminin yaxşılaşdırılması tələbini irəli sürürdü.

İqtisadi səmərəlilik amili nəzərə alınmaqla böyük həcməldə istehsal olunan şərab materiallarının bir hissəsi Azərbaycan ərazisindən kənarda - SSRİ-nin digər respublikalarında qablara doldurulurdu. Bununla əlaqədar olaraq Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Mərkəzi Hökumət səviyyəsində müvafiq İttifaq orqanına Azərbaycanın şərabçılıq sənayesi müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi və yerləşdirilməsi sxeminin hazırlanması tapşırığı verilmişdi⁵⁶.

İttifaq üzrə şərab istehsalı sahəsində respublikanın xüsusi çəkisi mün-təzəm olaraq artırdı. Həmin göstərici 1970-ci ildə 8.5% olmuşdusa, 1980-ci ildə 21.9%-ə yüksəlmişdi (**Diaqram 1.3.4.3.**).

Diaqram 1.3.4.3. SSRİ-də üzüm şərabı və şampan şərabı istehsalında Azərbaycanın payı (%)

Mənbə: “Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статистический ежегодник. Москва-1986” (səh. 173); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 308) statistik məcmuələrinin və Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Üzümçülük və Şərabçılıq İnstitutunun məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

⁵⁶ Центральный Комитет КПСС. Совет Министров СССР. Постановление от 22 февраля 1979 года. N 202. О мерах по дальнейшей специализации сельскохозяйственного производства и развитию виноградарства и виноделия в Азербайджанской ССР. <https://docs.cntd.ru/document/765708761>

Emal sektoru ilə yanaşı, üzümçülük klasterinin məhsulun saxlanması və nəqli həlqələrinin də dinamik inkişafı təmin olunurdu. Üzüm məhsullarının təkcə emal üçün deyil, il boyu təzə halda istifadə edilməsi məqsədilə respublikada və İttifaqın digər iri şəhərlərində satışını təşkil etmək üçün ciddi tədbirlər görülmüşdü. Bu məqsədlə hər il respublikanın ticarət təşkilatlarına 30 min tondan çox, o cümlədən Bakı şəhərinə 15-16 min ton, respublikadan kənara isə 230-250 min ton süfrə üzümü göndərilirdi.

Əhalini qış aylarında təzə üzüm ilə təmin etmək üçün üzümçülük təsərrüfatlarında 17 soyuducu tikilib istifadəyə verilmişdi. Bu soyuducuların ümumi tutumu 6 min ton təşkil edirdi.

İstehsal olunan üzüm materiallarının şərabdoldurma müəssisələrinə çatdırılması məqsədilə dəmir yolu stansiyalarında terminallar qurulur, sistem-termoslarla və şərabdaşıyan maşınlarla təminat həyata keçirilir, dəmir yolu stansiyalarında ilkin şərabcılıq zavodlarının bazaları yaradılırdı.

Bununla bağlı klasterdə “təminedicilər” həlqələrin - üzümçülük və şərabcılıq müəssisələrinin müxtəlif növ istehsal vasitələri ilə, habelə ixtisaslı kadrlarla təminatı sahəsində də əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olunmuşdu. Respublikada üzümçülük sənayesinin emalı texnologiyası sahəsində yüksək səviyyəli mütəxəssislər hazırlamaq üçün Gəncədə Texnologiya İnstitutu fəaliyyət göstərirdi. 1981-1983-cü illərdə 8 texniki-peşə məktəbində ümumilikdə 1440 nəfərlik tədris korpusları tikilib istifadəyə verilmişdi.

Bunlarla bərabər, üzümçülük təsərrüfatlarının maddi-texniki bazasını genişləndirmək üçün 1981-1985-ci illərdə 3000 çiləyici və tozlayıcı maşın təmir edən ixtisaslaşdırılmış emalatxana, ildə 400 traktora xidmət göstərən təmir-mexaniki stansiyası tikilmişdi.

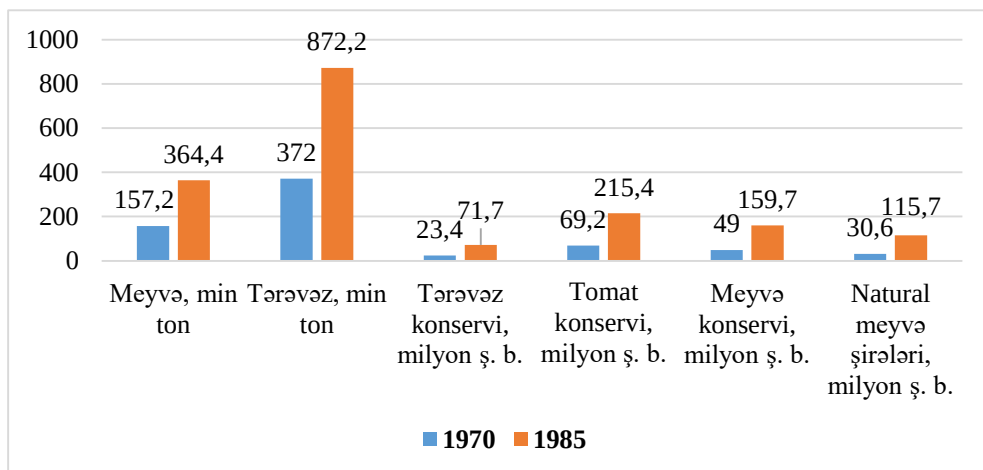
Həmçinin Mingəçevir Yol Maşınları Zavodunda “KYU-100” tipli çalaqazan maşınların istehsalına başlanılmışdı. 1981-1983-cü illərdə üzümçülük üçün ümumi gücü ildə 300 min kubmetr olan dəmir-beton zavodları istifadəyə verilmişdi.

Beləliklə, üzümçülük klasterinin kompleks inkişafı təmin edilmiş, üzümçülük və şərabcılıq sahəsində Azərbaycan İttifaq səviyyəsində öncül mövqeyə çıxmışdı. Bu sektordan əldə edilən gəlir respublikanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı.

1.3.5. Meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterinin inkişafı

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə aqrar-sənaye sisteminin digər bölmələri kimi, meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterinin formalaşması və inkişafı sahəsində də əsaslı irəliləyişlər baş vermişdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, 1970-1985-ci illərdə respublikada meyvə, habelə tərəvəz istehsalının həcmi 2 dəfədən çox artmışdı. Tərəvəzçilik kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən birinə çevrilmişdi. Meyvə və tərəvəz emalı da müvafiq olaraq yüksək artım templəri nümayiş etdirmişdir (**Diaqram 1.3.5.1.**).

Diaqram 1.3.5.1. 1970 və 1985-ci illərdə meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterində əsas məhsul növlərinin istehsalının həcmi

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 294, 297 və 308) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Həmin dövrdə tərəvəz və tomat konservləri istehsalı 3.1 dəfə, meyvə konservləri istehsalı 3.3 dəfə, meyvə şirələri istehsalı 3.8 dəfə artmışdı. Tərəvəzin təzə və emal olunmuş halda respublika və İttifaq bazarlarında satışı xeyli yüksəlmişdi.

Meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterinin əsas həlqələrinin inkişafında uzunmüddətli əlverişli dinamika Ulu Öndərin rəhbərliyi dövründə formalaşan keyfiyyətə yeni cəhətlər əsasında təmin olunmuşdu.

Meyvə və tərəvəz məhsullarının istehsalı sahəsində həmin cəhətlərə ilk növbədə, *ixtisaslaşmanın və təmərküzləşmənin dərinləşdirilməsi* aid edilə

bilər. Belə ki, meyvəçilik rayonları və təsərrüfatlarının ixtisaslaşdırılması daha da dərinləşdirilmiş, istehsalın təmərküzləşdirilməsi səviyyəsi yüksəldilmişdi. Eyni zamanda, Heydər Əliyevin göstərişlərinə uyğun olaraq, sahənin intensiv bağlar salınması əsasında inkişafına üstünlük verilmişdir. Ulu Öndər bunu yeni mərhələyə – intensiv bağçılığa, meyvə bağlarından səmərəli istifadəyə keçid adlandırırdı⁵⁷. Torpaq ehtiyatlarının məhdudluğu və digər sahələrin inkişafı mənafeləri nəzərə alınmaqla əsas meyvəçilik rayonlarında istehsalın ekstensiv bağların qırılması hesabına salınması məqsədəuyğun hesab edilmişdi.

Bununla yanaşı, meyvəçilikdə istehsalın strukturunun təkmilləşdirilməsi təmin edilirdi. Həmin dövrdə qoz-fındıq bağlarının, subtropik meyvə və sitrus meyvələri bağlarının sahələri də genişləndirilirdi.

İntensiv bağçılığın inkişafı tələblərinə uyğun olaraq, yerli əkin materiallarına tələbatın ödənilməsi məqsədilə respublikada mövcud meyvə tingliyi təsərrüfatlarının istehsal imkanları genişləndirilmiş və yeni belə təsərrüfatlar yaradılmışdı. Meyvəçiliyin inkişafı sahəsində işlərin səmərəliliyini yüksəltmək və elmi-tədqiqatların nəticələrinin istehsalata tətbiqini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Bağçılıq və Subtropik Bitkilər İnsti-

⁵⁷ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

tutu, onun təcrübə şəbəkəsi, rayonlarda fəaliyyət göstərən tinglik təsərrüfatları əsasında Bağcılıq və Subtropik Bitkilər Elmi-İstehsalat Birliyinin təşkil edilməsi qərara alınmışdı⁵⁸.

Həmin dövrdə aparılan ardıcıl, məqsədyönlü işlər nəticəsində əvvəlki illərdən fərqli olaraq tərəvəzçilik onun inkişafı üçün daha yaxşı şərait olan zonalarda, rayonlarda və təsərrüfatlarda cəmləşdirilmişdi. Başlıca olaraq Lənkəran-Astara və Quba-Xaçmaz iqtisadi zonaları bu sahədə əsas istehsal regionuna çevrilmişdi. Tərəvəzçiliyin təmərküzləşdiyi bu iki zona - Lənkəran-Astara və Quba-Xaçmaz bölgələri respublikada tədarük edilən bütün tərəvəzin 90 faizini verirdi.

Bundan başqa, təsərrüfatların özündə də ixtisaslaşdırma dərinləşdirilmiş, tərəvəz istehsalı əsasən bu sahə üzrə ixtisaslaşmış sovxozlarda cəmləşdirilmişdi. Əvvəlki dövrlərdə tərəvəzçiliyin inkişafı nəzərdə tutulan zonalarda yüzdən artıq çoxsahəli zəif kolxoz mexaniki olaraq “ixtisaslaşdırılmış sovxoz” adlandırılmış, sözün əsl mənasında bu təsərrüfatlarda heç bir ixtisaslaşma işləri aparılmamış, lazımi maddi-texniki baza yaradılmamışdı. Tədarük təşkilatlarının quruluşu, şəbəkəsi və işi də yeni tələblərə əsla cavab vermirdi. Bir çox təsərrüfatlar üçün tərəvəzçiliyin sənaye miqyaslı yeni sahə olduğuna əhəmiyyət verilmədiyindən bu sahədə mütəxəssislərin, ixtisaslı peşə fəhlələrinin hazırlanması və onların ixtisasının artırılması üçün heç bir tədbir görülməmişdi.

Heydər Əliyev isə sözügedən sovxozların maddi-texniki, habelə kadr təminatının gücləndirilməsini daim diqqət mərkəzində saxlamış, bunun sayəsində həmin sovxozlar ixtisaslaşma istiqaməti üzrə uğurla fəaliyyət göstərən təsərrüfatlara çevrilmişdi. Respublikada tədarük edilən tərəvəzin 95 faizi məhz bu sovxozların payına düşürdü.

Tərəvəzçilikdə zonalar və təsərrüfatlar üzrə ixtisaslaşma və təmərküzləşmənin inkişafı əkinlərin strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Bu əsasda tərəvəzçilikdə yeni istiqamət - fəraş və ən fəraş məhsulların istehsalı üstün inkişaf etdirilirdi. Həmin istiqamət üzrə istehsalın genişlənməsi o dövrdə SSRİ miqyasında formalaşmış əmək bölgüsü çərçivəsində

⁵⁸ “1981-1985-ci illərdə Azərbaycan SSR-də meyvəçiliyi inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 4 aprel 1980-ci il. № 150. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1980, № 7. Maddə 76.

Azərbaycanın rolunu müvafiq yönümdə yüksəltməyə - Ümumittifaq fonduna tərəvəz göndərilməsini artırmağa imkan verirdi. Fonda verilən faraş tərəvəz tədarük olunan məhsulun yarısından çoxuna çatdırılmışdı. Tərəvəz və bostan məhsulları istehsalının ümumi həcminə görə Azərbaycan İttifaq respublikaları arasında 4-cü yerə, respublikadan kənara faraş və ən faraş tərəvəz göndərilməsinə görə isə 1-ci yerə yüksəlmişdi.

Ulu Öndər faraş və ən faraş tərəvəz istehsalının artırılması üçün polietilen örtük altında tərəvəz yetişdirilməsinin artırılmasını əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoymuşdu. 1980-ci illərin əvvəlində polietilen örtük altındakı tərəvəz sahələri 2 min hektara çatdırılmışdı. H. Əliyev, eyni zamanda, tərəvəz istehsalının artırılmasının ehtiyat mənbələrindən biri kimi təkrar əkinlərin aparılmasının zəruriliyini göstərirdi. O, qeyd olunan hər iki istiqamət üzrə istehsal potensialını 120-135 min ton həcmində qiymətləndirirdi⁵⁹.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə respublika əhalisinin payız, qış və erkən yazda tərəvəzlə təmin edilməsi işində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi. 1969-cu ildə respublikada cəmi 3 hektar sahəsi olan istixana kombinatı fəaliyyət göstərirdi. 1972-ci ildə isə respublika hökuməti səviyyəsində “Azərbaycanda istixana təsərrüfatının vəziyyəti və gələcək inkişafı” barədə qərar qəbul edilmişdi. Sonrakı illərdə Zabrat qəsəbəsində 7 hektar istixana istifadəyə verilmiş, burada işləyən 300 ailə üçün yeni qəsəbə salınmış, abadlıq işləri aparılmışdı.

1970-ci illərdə Gəncə şəhəri ətrafında İttifaqda ən böyük - 18 hektar sahəsi, ildə 2800 ton istehsal gücü olan istixananın 6 hektar sahəsi Hollandiyanın “Priis-Dokkum” firmasının layihəsi əsasında inşa edilmişdi. Bundan əlavə, 1982-ci ildə Ağdaş rayonunda illik istehsal gücü 800 ton olan 6 hektarlıq istixananın tikintisi başa çatdırılmışdı.

Respublika əhalisinin bostan məhsulu ilə təmin edilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Bu sahədə sürətli artıma istehsalın ixtisaslaşmış briqadalarda təmərküzləşməsi müsbət təsir göstərirdi. Təmərküzləşmə və ixtisaslaşma sahəsində işi davam etdirərkən bostan məhsullarının istehsalının artırılması üçün digər amillərdən də səmərəli istifadə etmənin zəruriliyi nəzərə alınırdı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə kartofçuluğun ixtisaslaşdırılmasının dərinləşdirilməsi sahəsində də müvafiq işlər görülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 60-cı illərinin sonuna kimi respublikada kartofçuluğun

⁵⁹ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

intensiv inkişafına lazımi diqqət yetirilmirdi. Kartofçuluqla bir neçə nazirlik məşğul olurdu, kolxoz və sovxozlar kartofçuluq üzrə ixtisaslaşmamışdı. Rayonlarda təsərrüfatlara çox az sahədə kartof əkmək tapşırılırdı. Kiçik sahələrdə isə mexanizmlərin tətbiqi, mineral və üzvi gübrələrin verilməsi çətinlik yaradırdı. Nəticədə kartofun məhsuldarlığı və ümumi istehsalı aşağı olur, əkin sahələri ildən-ilə azalırdı. Buna görə də respublikanı təmin etmək üçün hər il kənardan əmtəəlik və toxumluq kartof gətirmək məcburiyyəti yaranırdı. Ölkənin digər regionlarından gətirilən məhsulun isə daşınma zamanı 30-40%-i yolda çürüyüb xarab olur, kartof yumruları ilə bərabər respublikaya xəstəlik və ziyanvericilər də daxil olurdu. Bu vəziyyəti nəzərə alaraq H. Əliyev respublikanın özündə kartof istehsalının artırılması və bu yolla əhalinin kartofa olan tələbatının ödənilməsi məsələsini bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu.

Kartofçuluğun əlverişli olduğu Gədəbəy, Şəmkir və Daşkəsən rayonlarının təsərrüfatlarının ixtisaslaşması və təmərküzləşməsinin dərinləşdirilməsi ilə yanaşı, bu sahə Şamaxı rayonunda da inkişaf etdirildi. Rayonda 5 kartofçuluq təsərrüfatı yaradıldı. Ulu Öndər Lənkəran və Astara rayonlarının təsərrüfatlarında da fəraş kartof istehsalının artırılmasının mümkün olduğunu göstərirdi⁶⁰.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterinin inkişafı üçün digər səciyyəvi cəhət kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında məhsuldarlıq amilinin önə çəkilməsi olmuşdur. Ulu Öndərin aqrar sahədə əsas çağırışlardan biri kimi müəyyən etdiyi hər bir bitki növü üzrə məhsuldarlığın yüksəldilməsi məsələsi sözügedən klaster üçün xüsusi önəm kəsb edirdi. Bu, bir tərəfdən meyvəçilik və tərəvəzçiliyin ixtisaslaşdığı zonalarda əkinəyararlı torpaqların məhdudluğu ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, respublikanın meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterinin son məhsullarının əsas növlərinin hər birinin bütünlükdə Ümumittifaq bazarının tələbatının ödənilməsinə yönəldilməsi ilə bağlı davamlı surətdə yüksək artım templərinin təmin olunmasının zəruriliyini şərtləndirirdi ki, buna da istehsalda yüksək məhsuldarlığı təmin etməklə nail olmaq mümkün idi.

Göstərilən vəziyyətlə əlaqədar olaraq, Ulu Öndər tərəvəzçiliyin intensiv əsaslarla inkişafı və məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün bütün amillərin kompleks istifadəsi tələbini irəli sürür, bu istiqamətdə hər bir məhsul növü üzrə bütün zəruri tədbirlərin reallaşdırılmasını diqqətdə saxlayırdı. Bunun

⁶⁰ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

nəticəsində təsərrüfatların maddi bazasının genişləndirilməsi və ixtisaslı kadrlarla möhkəmləndirilməsi ilə əkinçilik mədəniyyəti kökündən yaxşılaşdırıldı. Yeni ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatlar müvafiq profilli mütəxəssislərlə təmin edildi, yerlərdə kütləvi peşə kadrlarının hazırlanması təşkil olundu, tərəvəzin becərilməsi və emal olunmasını bacaran işçilərin hazırlanması sahəsində xeyli işlər görüldü.

Həmçinin məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün aqrotexniki qaydalara ciddi əməl olunması, mineral gübrələrdən geniş və düzgün istifadə edilməsi, mexanikləşdirmənin həyata keçirilməsi tələbi qoyuldu.

Heydər Əliyev tərəvəz və bostan bitkilərinin toxumçuluğunun yaxşılaşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirirdi və bu sahədə işi yaxşılaşdırmağı tələb edirdi. O, şitilliklərin mərkəzləşdirilmiş qaydada qurulmasını, məhsuldarlığı yüksək olan yeni sortların istehsalına daha çox üstünlük verilməsini vacib şərtlərdən sayırdı. Buna uyğun olaraq, o dövrdə 8 ixtisaslaşdırılmış toxumçuluq sovxozu yaradıldı ki, həmin sovxozlar respublikanın pomidor, kələm, soğan, badımcan və s. bitkilərin toxumlarına olan tələbatını demək olar ki, tamamilə ödəyirdi. Kartofçuluğun, xüsusilə faraş kartofçuluğun, toxumçuluğun inkişaf etdirilməsi məqsədilə ixtisaslaşmış kartofçuluq sovxozları yaradıldı və Dövlət Cins Tərəvəz Toxumçuluğu Birliyinin tərkibinə verildi.

Respublikada onlarla tərəvəz və bostan bitkiləri, eləcə də kartof sortları rayonlaşdırılırdı ki, 70-80%-i kəndən gətirilmə sortlar olub fəraş tərəvəzçiliyin və konserv sənayesinin tələblərinə tam cavab vermirdi. Bu problemlərin həll edilməsi məqsədilə yerli sortların yaradılması vəzifəsi irəli sürüldü.

Meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterində məhsuldarlığın yüksəldilməsində torpaqların meliorativ vəziyyətinin, əkinlərin və bağların suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılması mühüm amil kimi çıxış edirdi. Bu istiqamətdə meyvə və tərəvəz istehsalı zonalarında irriqasiya-meliorasiya infrastrukturunun inkişafında əsaslı irəliləyişlər olmuşdu. 1969-1982-ci illərdə Lənkəranda ümumi su tutumu 50 milyon kubmetr olan “Xanbulançay” dəryaçası, Masallıda 50 milyon kubmetr olan “Viləşçay” dəryaçası, Astarada böyük “Lovayın” su anbarı tikilib istifadəyə verilmiş, həmin bölgələrin suvarma problemləri birdəfəlik həll olunmuş, bu qurğuların ətrafında yeni qəsəbələr salınmış, 100 kilometrərlə yollar, kommunikasiya xətləri çəkilmişdi. Dəvəçi, Xaçmaz, Abşeron, Ağdaş və başqa tərəvəzçilik rayonlarında da meliorasiya, suvarma və digər sahələrdə xeyli işlər görülmüşdü.

Ümumiyyətlə, yeni suvarma şəbəkələri yaradılır, köhnə şəbəkələr yenidən qurulur, nasos stansiyaları tikilirdi. Təsərrüfatlarda mütərəqqi suvarma metodları getdikcə daha geniş miqyasda tətbiq edilirdi. Süni yağış maşınları ilə suvarılan sahələr dəfələrlə artmışdı.

Meyvəçiliyin inkişafı üzrə proqramın həyata keçirilməsi çərçivəsində də bağların su ilə təmin olunmasının yaxşılaşdırılması məsələləri həll edilirdi. Ulu Öndər bu istiqamətdə xüsusən yerli çayların suyundan istifadə etmək, kiçik suvarma obyektləri tikmək, vaxtında meliorasiya və irriqasiya işləri aparmaq, suvarmanın mütərəqqi texnologiyalarını, o cümlədən damcı üsulunu geniş tətbiq etmək əsasında meyvə bağlarının sabit şəkildə suvarılması ilə əlaqədar məsələlərin həllini bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu⁶¹.

Meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterində həyata keçirilən kompleks tədbirlər sayəsində tərəvəz və bostan məhsulları istehsalında məhsuldarlığı 2 dəfə, meyvə bağlarının məhsuldarlığını isə 1.5 dəfədən çox yüksəltmək mümkün olmuşdu. İstehsalın artımının tərəvəzçilikdə 4/5 hissəsi, meyvəçilikdə isə 3/5 hissəsi məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına təmin edilmişdi.

H. Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinin birinci dövründə meyvəçilik-tərəvəzçilik klasteri üçün xas olan digər mühüm cəhət sistemin kompleks inkişafı üzrə mühüm irəliləyişlərin təmin edilməsi olmuşdur. O dövrdə klas-

⁶¹ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

terin digər həlqələrinin istehsalı sürətlə artan meyvə və tərəvəz məhsullarına proporsional inkişaf etdirilməsinə zərurət güclənirdi. Bununla əlaqədar olaraq meyvə-tərəvəz məhsullarının tədarükü, emalı və istehlakçıya daha az itki ilə çatdırılması məqsədilə klasterin müvafiq həlqələrinin də inkişafı vacib idi.

Bu istiqamətdə meyvə-tərəvəz məhsullarının tədarükü və nəqli sahəsində fəaliyyət göstərən qurumların şəbəkəsinin genişləndirilməsi üçün konkret tədbirlər həyata keçirildi. Yeni tədarük məntəqələri yaradıldı, maddi-texniki bazaları möhkəmləndirildi. Tərəvəzçilik üçün vacib olan tara məsələlərinin həll edilməsi məqsədilə mühüm tədbirlər görüldü. Əsas tərəvəzçilik rayonlarında təsərrüfat hesabı ilə işləyən ixtisaslaşdırılmış bazalar yaradılmışdı ki, bu bazalar təsərrüfatları tara ilə tamamilə təmin edirdi.

Heydər Əliyev logistika infrastrukturunun inkişafı, meyvə-tərəvəzin yüklənməsi və daşınması məsələlərinə də çox böyük diqqət yetirirdi. Bu işdə ortaya çıxan çətinlik və nöqsanları operativ surətdə aradan qaldırmaq üçün ciddi tədbirlər görülürdü. Bir sıra dəmir yolu stansiyalarında tərəvəzin qəbul olunması və yüklənilib göndərilməsi üçün bütün avadanlıqlarla təmin olunmuş bazalar tikilmiş, köhnə bazalar genişləndirilmişdi. Azərbaycan Baş Meyvə-Tərəvəz Konservləri İdarəsi sistemində 15 yeni tədarük məntəqəsi yaradılmış, İttifaqın uzaq Şimal rayonlarına meyvə-tərəvəz məhsulları göndərmək üçün Lənkəran Təyyarə Limanı genişləndirilmiş, sərəncamında 210 avtorefrigator olan ixtisaslaşdırılmış avtobaza qurulmuşdu.

Meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterinin kompleks inkişafının təmin edilməsi çərçivəsində emal müəssisələrinin yaradılması önəmli rola malik idi. 1969-1982-ci illərdə illik emal gücü 150 min ton olan 30-dan çox konserv müəssisəsi inşa edilmişdi. Xudatda böyük konserv zavodu işə salınmış, Zaqatala Konserv Zavodu yenidən qurulmuşdu. Meyvə-tərəvəz konservlərinin istehsalı 1970-ci ildə 172.2 milyon şərti banka təşkil etmişdisə, 1980-ci ildə 446 milyon, 1985-ci ildə isə 596 milyon şərti bankaya çatmışdı.

Eyni zamanda, Ulu Öndər məhsul itkilərinin azaldılması məqsədilə emal müəssisələrinin gücünün məhsulun kütləvi surətdə emal üçün təhvil verildiyi mövsümdə ahəngdar qəbul edilməsi və vaxtında emal edilməsi tələblərinə uyğunlaşdırılması, müəssisələrin meyvə-tərəvəz məhsullarının istehsal yerlərinə yaxın ərazilərdə qurulması, emal müəssisələrində hazırlanan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələlərinin ardıcıl həllinin təmin edilməli olduğunu göstərirdi. Buna uyğun olaraq yalnız yüksək keyfiyyətli məhsul buraxmaq üçün sabit emal bazasının yaradılması, bütün zavodlarda

axınlı istehsal xətləri, mükəmməl istehsal texnologiyası tətbiq etmək tələbi qoyulmuşdu⁶².

Məhsulların istehlakçıya minimum itkilərlə çatdırılmasının təmin edilməsi məqsədilə meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterində ticarət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. İlk növbədə saxlama anbarlarının tikintisi sürətlənmiş, Bakıda birdəfəlik tutumu 10 min ton olan tərəvəz-kartof anbarı tikilib istifadəyə verilmişdi. Kooperativ ticarəti sistemində isə ümumi tutumu 6 min ton olan soyuducu anbarlar işə salınmışdı.

H. Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə meyvəçilik-tərəvəzçilik klasterinin dinamik inkişafında bu sahədə ardıcıl həyata keçirilən institusional islahatların da əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Tərəvəzçiliyin və meyvəçiliyin aqrar-sənaye inteqrasiyası əsasında ixtisaslaşdırılmasını və təmərküzləşdirilməsini daha da dərinləşdirmək məqsədilə 1975-ci ilin iyul ayında İttifaq-Respublika Birliyi - Azərbaycan Tərəvəz-Meyvə İstehsalı, Tədarükü, Emalı və Satışı Aqrar-Sənaye Birliyi yaradıldı. Tərəvəzçilik və meyvəçilik sovxozları, meyvə tingləri yetişdirən bütün sovxozlar, konserv, tədarük, nəqliyyat və tara müəssisələri, Elmi-Tədqiqat Meyvəçilik və Tərəvəzçilik institutları, iki sovxoz-texnikum bu Birliyin ixtiyarına verildi. Həmin qurum çərçivəsində emal sənayesinin kənd təsərrüfatı ilə daha sıx birləşdirilməsi həyata keçirilirdi. 17 rayonda aqrar-sənaye və aqrar satış birliyi təşkil edilmişdi. Artıq 1977-ci ildə respublikada tədarük edilən tərəvəzin 90%-ə qədərini, meyvənin isə 2/5 hissəsindən çoxunun istehsalı Birliyin ixtisaslaşdırılmış sovxozlarında təmərküzləşmişdi.

Sonrakı mərhələdə respublikada meyvə və tərəvəz məhsulları istehsalını daha da artırmaq, idarəetməni təkmilləşdirmək məqsədilə 1981-ci ildə “Azərmeyvətərəvəzsənaye” Birliyinin bazası əsasında Meyvə-Tərəvəz Təsərrüfatı Nazirliyi yaradıldı. Nazirlik aqrar-sənaye kompleksinin mühüm sahələrindən biri kimi özündə 100-dən artıq kolxoz və sovxozu, 15 tədarük-satış bazasını, 10 tara müəssisəsini, 8 xüsusi soyuducusu olan avtorefrigerator parkını, Bakı Şəhər Meyvə-Tərəvəz və Kartof Ticarəti İdarəsini, paytaxtın rayonlarının meyvə-tərəvəz kontorlarını, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan meyvə-tərəvəz ticarəti idarələrini, Elmi-Tədqiqat Meyvəçilik və Tərəvəzçilik institutlarını özündə birləşdirirdi.

⁶² “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

1.3.6. Çayçılıq klasterinin inkişafı

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə respublikada subtropik bitkiçiliyin, o cümlədən çayçılığın genişmiqyaslı inkişafı təmin olunmuşdur.

Çaybecərmə sahəsində Ulu Öndərin müəyyən etdiyi strategiya intensiv və ekstensiv inkişaf amillərinin çulğashmasına əsaslanırdı. Bir tərəfdən, mövcud az məhsuldar çay plantasiyalarının rekonstruksiyasının aparılması, seyrəkliyin azaldılması, bitkilərə qulluq edilməsinin yaxşılaşdırılması hesabına məhsuldarlığın yüksəldilməsi təmin olunur, digər tərəfdən isə istehsalın zona və təsərrüfatlar üzrə ixtisaslaşması və təmərküzləşməsinin dərinləşdirilməsi əsasında yeni çay plantasiyaları salınırdı.

Birinci istiqamət üzrə həyata keçirilən sistemli tədbirlər nəticəsində 1970-1980-ci illərdə çay plantasiyalarının seyrəkliyi 45%-dən 18%-dək azaldılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndər plantasiyalarda seyrəkliyi bioloji cəhətdən mümkün səviyyəyə endirmək vəzifəsini qoymuşdu⁶³. Həmin dövrdə eyni zamanda, çay bitkisinin becərmə texnologiyaları təkmilləşdirilirdi.

⁶³ Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

İkinci istiqamət üzrə çay plantasiyaları həmin məqsəd üçün yararlı torpaqlar hesabına ardıcıl olaraq və nisbətən yüksək templərlə genişləndirilmişdi. Bu məqsədlə elmi qurumları da cəlb etməklə kompleks yoxlamalar əsasında çaybecərmə üçün yararlı torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətə müəyyən edilməsi və yeni çay plantasiyalarının salınması üçün istifadə olunmasına dair lazımı tədbirlər görülməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu. Həmin torpaqlarda çay üzrə ixtisaslaşmış sovxozlar təşkil edilmişdi. Bu təsərrüfatlar çay plantasiyalarının sahəsi artdıqca öz ixtisaslaşmasına xas olmayan məhsul istehsalından tədricən azad edilirdi.

Çaybecərmənin inkişafına bu sahə üçün “təminedicilər” həlqələrdə baş verən irəliləyişlər əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Çayçılığın maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi və yerli mütəxəssis kadrların hazırlanması da diqqət mərkəzində idi. Hər il 10-12 gənc təhsil almaq üçün xaricə göndərilirdi.

Çayçılıq təsərrüfatlarının suvarma suyunun daha yaxşı ödənilməsi sahəsində də genişmiqyaslı işlər görülürdü. 1970-1980-ci illərdə Astara rayonunda “Lovayın”, Lənkəran rayonunda “Xanbulançay”, Masallı rayonunda “Viləşçay” su anbarlarının və Lənkəran çayı üzərində su qurğularının tikintisi Lənkəran-Astara bölgəsində çay plantasiyalarının suvarma suyu ilə təminatını əsaslı surətdə yaxşılaşdırmışdı.

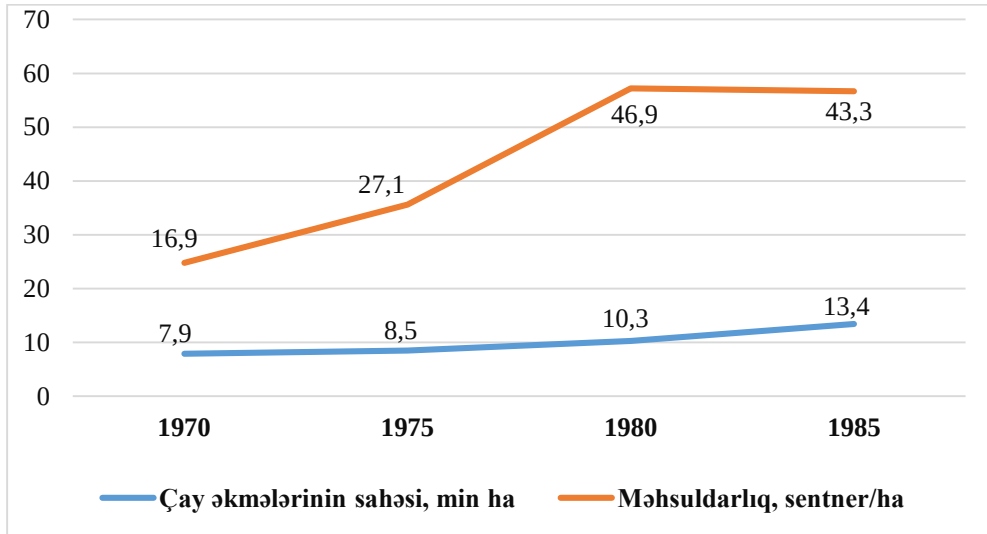
Yeni plantasiyaların salınması və mövcud plantasiyaların yenidən qurulmasını əsasən seleksiya sortlarının toxumları, habelə ən yaxşı klonların vegetativ çoxaldılmış tingləri hesabına həyata keçirmək üçün müvafiq orqanlara çayın seleksiya sortları toxumçuluğu sahəsində işi yaxşılaşdırmaq və yüksək keyfiyyətli material yetişdirmək üzrə zəruri tapşırıqlar müəyyən edilmişdi.

Çay yarpağı istehsalının və dövlətə satışının artırılmasında təsərrüfatların maddi marağını yüksəltmək məqsədilə 1972-ci ilin məhsulundan başlayaraq, dövlətə plandan əlavə satdıqları sortluq çay yarpağı üçün satış qiymətlərinə 50% əlavə edilmişdi⁶⁴.

Ulu Öndər tərəfindən müəyyən edilmiş strategiyanın həyata keçirilməsi sayəsində həmin dövrdə respublikada çay plantasiyalarının sahəsinin xeyli artması və məhsuldarlıq səviyyəsinin kəskin yüksəldilməsi təmin olunmuşdu (**Diagram 1.3.6.1**).

⁶⁴ “Azərbaycan SSR-də çaybecərməni daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 29 aprel 1972-ci il. № 140. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1972, № 9. Maddə 53.

Diaqram 1.3.6.1. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda çay plantasiyalarının sahəsi və məhsuldarlığı

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 286); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 295) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-1985-ci illərdə çay əkmələrinin sahəsi 7.9 min hektardan 13.4 min hektara çatdırılmış və ya 1.7 dəfə artmışdı. Bar verən əkmələrin sahəsi 1.3 dəfə artaraq 7.3 min hektara çatmışdı. Əkmələrin sahəsində baş verən irəliləyiş çay yarpağı istehsalının perspektiv üçün yüksək artım potensialını təmin edirdi.

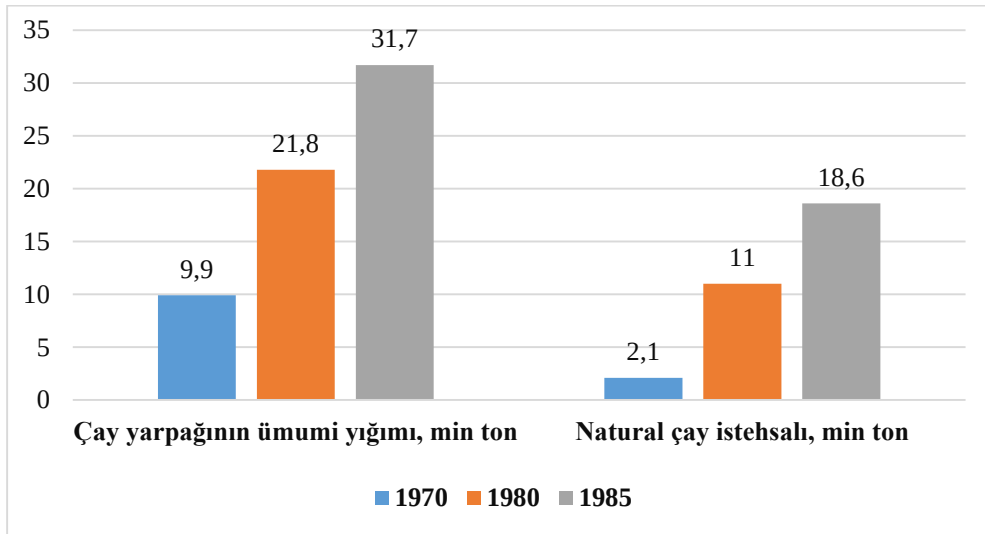
Həmin dövrdə çay plantasiyalarının məhsuldarlığı 2.6 dəfə yüksəlmiş, hər hektardan məhsul yığımı 26.4 sentner çox olmuşdur. Çay yarpağı istehsalının ümumi artımında məhsuldarlıq amili üstün rola malik idi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə çayçılıq klasterinin emal həlqəsi də sürətlə inkişaf etmişdir. Belə ki, Ulu Öndər çay yarpağı tədarükünün yüksəlməsi ilə ayaqlaşan emal güclərinin genişləndirilməsi tələbini irəli sürürdü⁶⁵. Buna uyğun olaraq yeni çay fabrikləri yaradılırdı. Həmin dövrdə çay yarpağı emal edən fabriklərin sayı 14-ə çatdırılmış, bu fabriklərin ümumi istehsal gücü 45 min ton yaşıl çay yarpağı emalı üçün imkan yaratmışdı. Eyni zamanda, respublikada 2 çay çəkib-bükmə fabriki fəaliyyət göstərirdi.

⁶⁵ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

Çayçılıq klasterinin inkişafı üzrə geniş proqramın həyata keçirilməsi istehsal olunan məhsulların həcmnin dinamik artımına yol açmışdı (**Diaqram 1.3.6.2.**).

Diaqram 1.3.6.2. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda çay yarpağının ümumi yığımı və natural çay istehsalı, min ton

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 295, 308) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Çayçılıq klasterində inkişaf üçün formalaşdırılan yüksək potensialın səmərəli istifadəsi nəticəsində 1970-1985-ci illərdə respublikada çay yarpağı istehsalının həcmi 3.2 dəfə, qablaşdırılmış qara çay istehsalının həcmi 8.6 dəfə artmışdı. İstehsal olunan məhsulun kəmiyyəti ilə yanaşı, keyfiyyəti də yüksəlmişdi. Tədarük edilən çay yarpağının 9/10 hissəsi birinci sorta aid edilirdi.

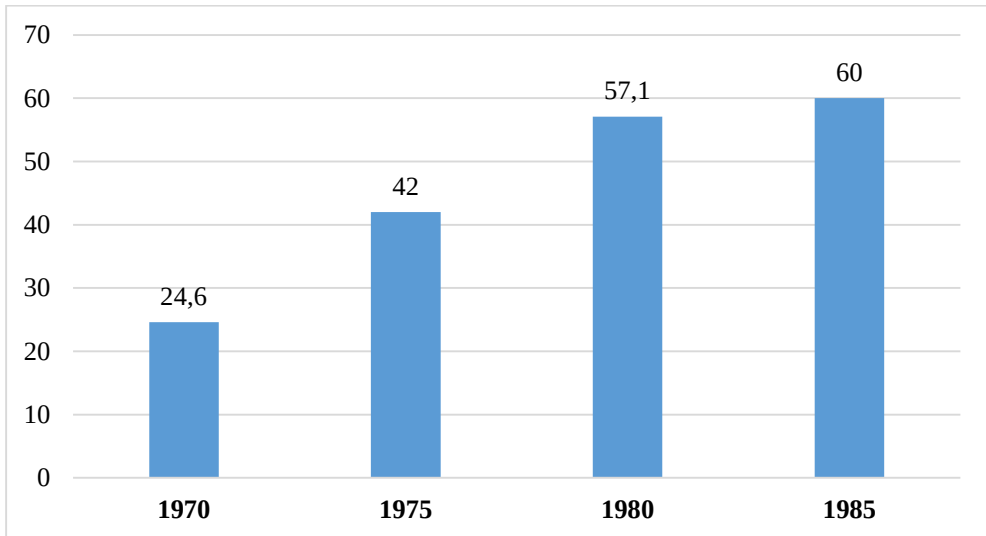
Çayçılıq yüksək gəlirli istehsal sahəsinə çevrilmişdi. Çay yarpağı istehsalının səmərəliliyi 64%-ə çatırdı. Əldə edilən gəlir isə 16 milyon rublu ötürdü. Çay emal edən fabriklər Azərbaycan çayı istehsalında 52 milyon rubl dəyərində məhsul buraxılışına nail olmuşdu.

Çayçılığın inkişafında yüksək templərin təmin olunması sayəsində sahənin SSRİ üzrə məhsulunda respublikanın payı yüksəlmişdi. Belə ki, ölkə üzrə yaşıl çay yarpağının ümumi yığımında Azərbaycanın xüsusi çəkisi 1970-1985-ci illərdə 1.5 faiz bəndi artmışdı. 1985-ci ildə İttifaq üzrə yaşıl çay yarpağının 5.1%-i Azərbaycanda istehsal olunmuşdur.

1.3.7. Tütünçülük klasterinin inkişafı

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə respublikada tütün istehsalının ardıcıl genişləndirilməsi xətti həyata keçirilmişdir. Ulu Öndər tütünçülüyn yüksək gəlirli sahə olması amilini önə çəkir, eyni zamanda, ölkə üzrə tütünün ümumi istehsalında Azərbaycanın rolunun yüksəldilməsi imkanlarının reallaşdırılmasının zəruriliyini göstərirdi. Bu səbəbdən, həmin dövrdə digər bitkiçilik məhsulları kimi, tütün istehsalının həcmi də yüksək sürətlə çoxalırdı. 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinə yığılan tütün yarpağının həcmi 24.6 min tondan 60 min tona yüksəlmiş və ya 2.4 dəfə artmışdı (**Diagram 1.3.7.1.**).

Diagram 1.3.7.1. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda tütün yarpağı istehsalı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, min ton)

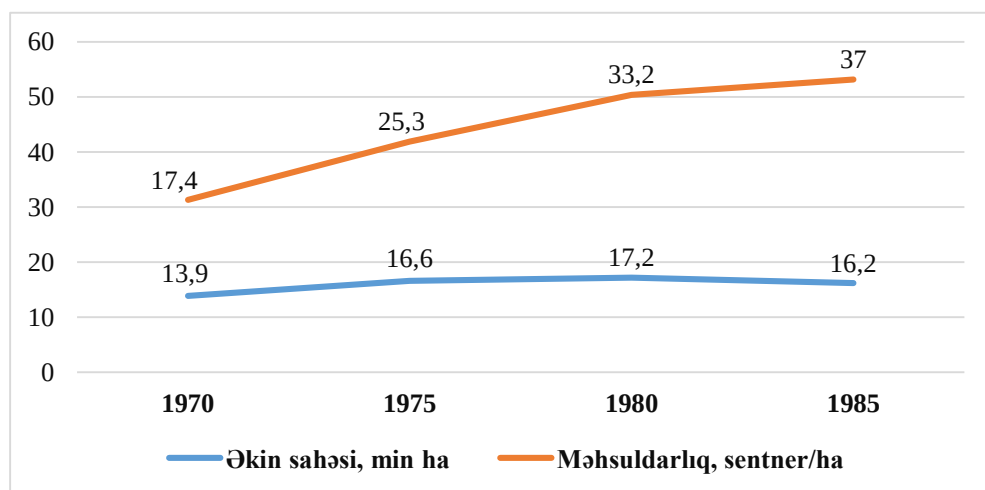
Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 216-217); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 279) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Tütünçülüyn inkişafı Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə uzunmüddətli strategiya çərçivəsində əkin sahələrinin müəyyən qədər genişləndirilməsi, habelə əsas etibarilə məhsuldarlığın yüksəldilməsi amillərinin uzlaşdırılmasına əsaslanırdı. Əkin sahələrinin genişləndirilməsi həmin dövrdə reallaşdırılan genişmiqyaslı ixtisaslaşdırma və

təmərküzləşdirmə prosesində müvafiq əlverişli təbii-iqlim şəraitinə malik rayonların potensialının daha dolğun istifadəsi nəzərə alınmaqla aparılırdı. Tütünün əkin sahəsi 1970-ci ildə 13.9 min ha, 1985-ci ildə isə 16.2 min ha olmuşdur. Ənənəvi tütünçülük zonası olan Şəki-Zaqatala bölgəsinin təsərrüfatları ilə yanaşı, digər zonalara aid dağ rayonlarında, o cümlədən Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Lerik və Yardımlının təsərrüfatlarında da tütün əkilməsinə başlanılmışdı. Eyni zamanda, tütünçülüyn inkişafı üçün şəraitin çox da əlverişli olmadığı Naxçıvan Muxtar Respublikasında, İsmayıllı rayonunda, habelə Qazaxda tütün istehsalının məhdudlaşdırılması həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə tütün istehsalının artırılmasında məhsuldarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi önəmli rola malik olmuşdur. 1970-1985-ci illərdə tütün əkinlərinin hər hektar sahəsindən məhsul istehsalının həcmi ardıcıl olaraq və yüksək temp ilə artmışdır (**Diagram 1.3.7.2.**).

Diagram 1.3.7.2. Tütünün əkin sahəsi və məhsuldarlığı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 277, 292) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Tütünçülükdə məhsuldarlığın yüksəlməsi templəri əkin sahələri üzrə müvafiq göstəricini xeyli qabaqlamışdır. Həmin dövrdə məhsul istehsalının ümumi artımının 0.9 hissəsi məhsuldarlıq amilinin hesabına əldə edilmişdir.

Ulu Öndər tütünçülükdə məhsuldarlığın yüksəldilməsində istehsalın ixtisaslaşması və təmərküzləşməsinin, əkinlərə qulluq edilməsinin gücləndirilməsinin, yeni daha məhsuldar sortların tətbiq olunmasının, şitillik-istixana təsərrüfatının yaradılmasının, əkin materiallarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının rolunu qeyd edirdi⁶⁶.

Eyni zamanda, Ulu Öndər tütünçülüyn inkişafı sahəsində məsələlərin kompleks həlli vəzifəsini irəli sürürdü. Bu istiqamətdə tütünçülüynü daha da ixtisaslaşdırmaq və təmərküzləşdirmək, tütünün məhsuldarlığını artırmaq və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq haqqında respublika hökuməti səviyyəsində qəbul olunmuş qərarla zəruri tədbirlər nəzərdə tutulurdu. Belə tədbirlər sırasında xüsusilə tütün əkinini sahələrinin təmərküzləşməsinə, bu bitkinin becərilməsinin çox zəhmət tələb edən proseslərinin mexanikləşdirilməsini təmin etməyə imkan verən tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsini, tütün əkinləri üçün torpaqların əsaslı yaxşılaşdırılmasını, tütün plantasiyalarının su təminatının gücləndirilməsini göstərmək olar⁶⁷.

Tütün istehsalının artırılmasında digər amillərlə yanaşı, bu sahədə istehsalçıların iqtisadi marağının yüksəldilməsi də mühüm rol oynamışdır. Respublikada tütün istehsalının rentabelliyinin yüksəldilməsi məqsədilə İttifaq hökuməti qarşısında bu məhsulun tədarük qiymətlərinin artırılması məsələsi qoyulmuş və müsbət həllinə nail olunmuşdu. Belə ki, 1970-ci ilin məhsulundan başlayaraq Azərbaycan kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün dövlətə satılan fermentləşdirilməmiş tütünün sortlar üzrə vahid tədarük qiymətləri artırılmışdı. Tədarük qiymətlərinin artımı respublikada yetişdirilən tütünün bütün botanik sortlarını əhatə edirdi. Tütünün tədarük qiymətləri sonrakı dövrdə də artırıldı. Ümumiyyətlə, tütünçülük respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın gəlirlilik səviyyəsi yüksək olan sahəsinə çevrilmişdi.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən istehsal olunan tütün yarpağının həcmının artması ilə yanaşı, keyfiyyət göstəriciləri də yaxşılaşmışdı. Tədarük olunan tütünün tərkibində yüksək sortlu məhsulun xüsusi çəkisi ardıcıl olaraq yüksəlirdi. Bu göstərici üzrə Azərbaycan İttifaq səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayırdı.

⁶⁶ “Kommunist” qəzeti, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

⁶⁷ “Azərbaycanda tütünçülüynü daha da ixtisaslaşdırmaq və təmərküzləşdirmək, tütünün məhsuldarlığını artırmaq və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 19 oktyabr 1979-cu il. № 435. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1979, № 20. Maddə 163.

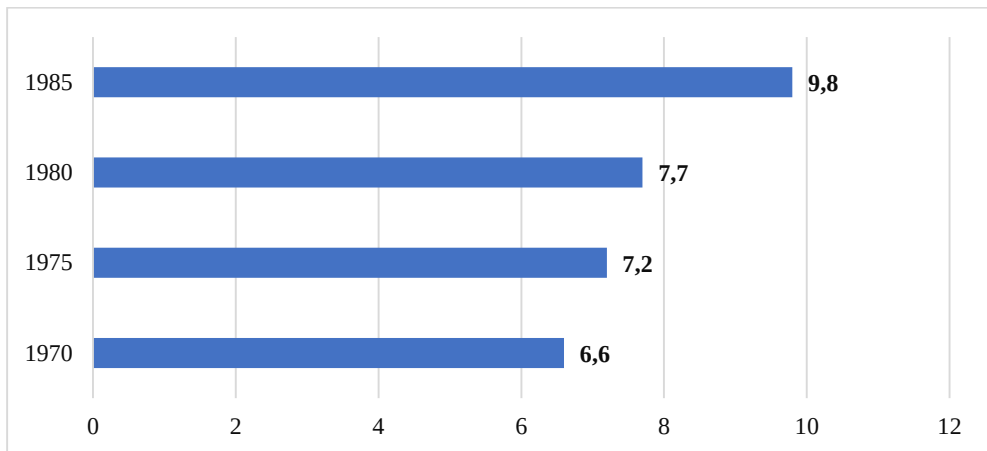
Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə kənd təsərrüfatı müəssisələrində tütün yarpağının istehsal həcminin artmasına mütənəssib surətdə tütünçülük klasterinin digər həlqələrinin inkişafı istiqamətində də geniş tədbirlər reallaşdırılmışdır. Bu sahədə fəaliyyət istiqamətlərini aşağıdakılar təşkil edirdi:

- tütün istehsalının həyata keçirildiyi kənd təsərrüfatı müəssisələrində tütünqurutma məntəqələrinin yaradılması;
- tədarük məntəqələri yanında anbar binalarının tikintisi;
- tütün fermentləmə zavodlarının istehsal güclərinin artırılması;
- tütün məhsullarının istehsal həcminin artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Qeyd edilən istiqamətlər üzrə investisiyaların ayrılması təmin olunurdu. İstehsal həcminin genişlənməsi şəraitində tütünün tam həcmdə və keyfiyyətli emalı məqsədilə tütün fermentləşdirmə zavodlarının genişləndirilməsi həyata keçirilirdi. Həmin dövrdə Qəbələdə ildə 10 min ton fermentləşdirilmiş tütün emal edə bilən tütün fermentləşdirmə zavodu tikilmişdi.

Azərbaycanda yerli xammal bazasında tütün məmulatının istehsalı da genişləndirilirdi. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən, 1970-1981-ci illərdə papiros və siqaret istehsalının həcmi 1.5 dəfə artmışdı (**Diagram 1.3.7.3.**).

Diagram 1.3.7.3. Azərbaycanda papiros və siqaret istehsalı (milyard ədəd)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. Юбилейный статистический ежегодник. Баку-1982” (səh. 82); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 308) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Həmin dövrdə qeyd edilən məhsulların artım templəri İttifaq üzrə müvafiq göstəricidən yüksək olmuşdur. Nəticədə ölkə üzrə istehsalda Azərbaycanın xüsusi çəkisi 2%-dən 2.6%-ə qalxmışdır⁶⁸.

Tütünçülük klasterinin inkişafının kadr və elmi təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində də əhəmiyyətli irəliləyişlər olmuşdur. Tütünçülük üzrə ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlığının genişləndirilməsinə, məzunların nəzəri biliklərinin və əməli vərdislərinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilmiş, yerlərdə tütünçülük sahəsində çalışan mütəxəssislərin hazırlığı və yenidən hazırlığı təmin edilmişdir.

Respublikada fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat qurumlarının əkin sahələrinin məhsuldarlığının artırılması, habelə tədarük olunan məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, tütünün saxlanması və emalının texnoloji proseslərinin təkmilləşdirilməsində rolunun yüksəldilməsi də o dövrdə yerinə yetirilən vəzifələr sırasında idi.

1.3.8. Heyvandarlıq klasterinin inkişafı

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə heyvandarlıq sahəsində ciddi irəliləyişlər olmuşdur. Ulu Öndər heyvandarlığın Azərbaycanın kənd təsərrüfatının çox mühüm sahəsi olduğunu qeyd edir, sahənin inkişafı üçün respublikalının malik olduğu geniş potensialın reallaşdırılmasının zəruriliyini göstərirdi. O, hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra heyvandarlığın inkişafına müstəsna əhəmiyyət verilməsi, bu sahədə çoxdan bəri davam edən geriliyin tezliklə aradan qaldırılması üçün qəti tədbirlər görülməsi tələbini irəli sürdü. Bununla da H. Əliyevin respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə müəyyən etdiyi uzunmüddətli strategiya çərçivəsində heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün sistemli tədbirlər həyata keçirildi.

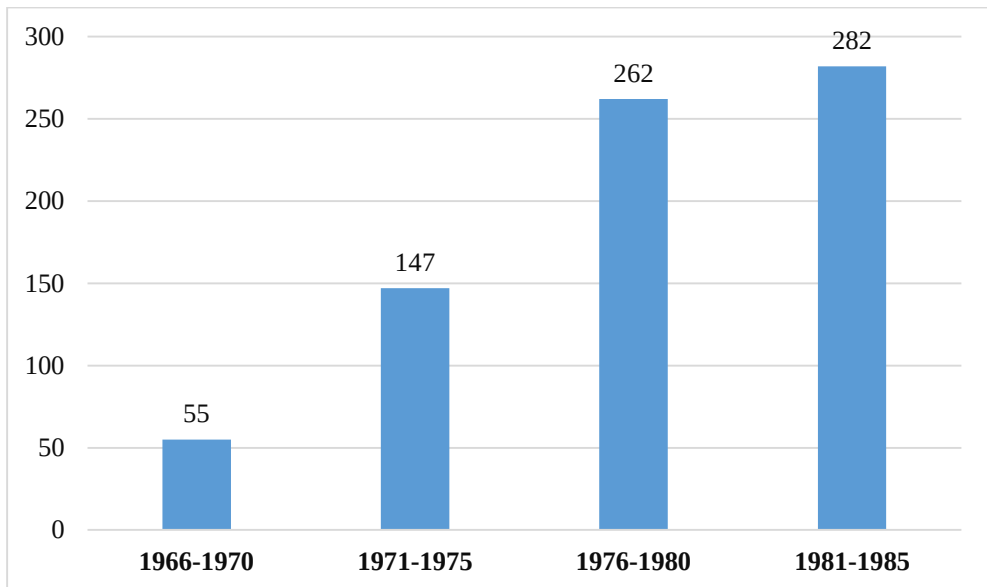
Heyvandarlıq sahəsində ictimai mal-qaranın sayının xeyli artırılması və məhsuldarlığın yüksəldilməsi bazasında əsas məhsul növlərinin istehsalının dinamik artımını təmin etmək tələbi irəli sürülmüşdü. Bu istiqamətdə real nəticələrə nail olmaq üçün ilk növbədə heyvandarlıq sahəsinin maddi-texniki

⁶⁸ “Народное хозяйство СССР в 1985 г. Статистический ежегодник. Москва-1986” (səh. 254); https://istmat.org/files/uploads/17054/narodnoe_hozyaystvo_ssr_v_1985g.pdf;

“Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 308) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

təminatının əsaslı sürətdə yaxşılaşdırılması üzrə geniş işlər görülürdü. Heyvandarlıq aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarında prioritetlik verilən sektorlardan birinə çevrilirdi. Heyvandarlıq binalarının, mexanikləşdirilmiş fermaların və komplekslərin tikilməsinə, avadanlıqlarla təchiz edilməsinə əsaslı vəsait qoyuluşlarının həcmi yüksək sürətlə artırdı (**Diagram 1.3.8.1.**).

Diagram 1.3.8.1. Dövlət və kolxozların heyvandarlıq binalarının, mexanikləşdirilmiş fermaların və komplekslərin tikilməsinə, avadanlıqlarla təchiz edilməsinə investisiya qoyuluşları (müqayisəli qiymətlərlə, mln. rubl)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 574); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 284) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ulu Öndərin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövründə dövlət və kolxozlar tərəfindən yatırılan investisiyalar hesabına təqribən 100 iri heyvandarlıq kompleksi və sənaye tipli quşçuluq fabriki, yüzlərlə yem zavodu və yem sexi tikilib istifadəyə verilmiş, heyvandarlıq binalarının tikintisinə, yenidən qurulmasına və yeni texnika ilə təchiz edilməsinə dair geniş proqram həyata keçirilmişdir⁶⁹. 1971-1985-ci illərdə mal-qara üçün 694 min başlıq, qoyun üçün 1 milyon 197 min başlıq heyvandarlıq binaları tikilib istifadəyə

⁶⁹ “Kommunist” qəzeti, 11 mart 1982-ci il, № 59.

verilmişdi. Bundan əlavə, 1 milyon 312 min başlıq yumurta istehsalı yönümlü, 28 milyon 540 min başlıq ətlik istiqamətli quş fabrikləri, təsərrüfatlarda quş saxlanması üçün 3 milyon 49 min başlıq binalar tikilmişdi⁷⁰.

Kolxoz və sovxozların heyvandarlıq fermalarının yenidən qurulması və ictimai heyvandarlıqda təsərrüfatlararası kooperasiyanın inkişafı əsasında heyvandarlığın ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşdirilməsi sahəsində genişmiqyaslı işlər yerinə yetirilmişdir. İxtisaslaşma və təmərküzləşmənin inkişafının gedişində kolxozlararası və dövlət südçülük kompleksləri, qaramal bəslənməsi və kökəldilməsinin həyata keçirildiyi təsərrüfatlararası meydançalar, düyə bəslənilən komplekslər, qoyunçuluq kompleksləri və quşçuluq fabrikləri yaradılmışdır. 1985-ci ilin əvvəlinə artıq Respublikada 85 təsərrüfatlararası heyvandarlıq kompleksi, o cümlədən 8 quşçuluq kompleksi fəaliyyət göstərirdi. Eyni zamanda, heyvandarlığın zonalar üzrə ixtisaslaşması dərinləşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, heyvandarlığın zonalar və sahələr üzrə ixtisaslaşdırılması sabit bir meyil kimi müəyyənlanmışdı. Xüsusən, dağ rayonlarında ixtisaslaşdırılmış ətlik sovxozlar təşkil edilmiş və bu təsərrüfatlar

⁷⁰ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году”. Статистический ежегодник. Баку-1985. Сəh. 124; “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Сəh. 289.

respublika üzrə məhsul istehsalında əhəmiyyətli yer tuturdular. Heyvandarlıq sahəsində yaradılan komplekslər və ixtisaslaşmış təsərrüfatların payına kənd təsərrüfatının ictimai sektorunda istehsal olunan ətin təxminən 2/5 hissəsi, südün yarısı, yumurtanın 3/5 hissəsi, yunun 1/5 hissəsi düşürdü. Heyvandarlıqda təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar-sənaye integrasiyası əsasında inkişaf bu sahənin sənaye təməli üzərinə keçirilməsi prosesini sürətləndirməyə imkan verirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə heyvandarlıqda cins tərkibinin yaxşılaşdırılması sahəsində də ciddi irəliləyişlər olmuşdur. Həmin dövrdə respublikaya onminlərlə baş cins və cinsi yaxşılaşdırılmış mal-qara gətirilərək heyvandarlıq komplekslərində, damazlıq təsərrüfatlarında yerləşdirilmişdi. Kənddən gətirilən cins və cinsi yaxşılaşdırılmış mal-qara hesabına sözügedən təsərrüfatlarda heyvanların cins tərkibi yenilənmişdi. Eyni zamanda, həmin təsərrüfatlarda damazlıq cavan heyvanlar bəslənir və başqa təsərrüfatlara satılırdı. Bu, heyvanların Respublika miqyasında cins tərkibinin yaxşılaşdırılması prosesini sürətləndirməyə kömək edirdi. Bütün bunlar son nəticədə, ümumi nəzərdə cinsi yaxşılaşdırılmış mal-qaranın sayının artmasına və məhsuldarlıq göstəricilərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdı.

O dövrdə qoyunçuluqda, quşçuluqda da damazlıq işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmiş, sürünün törədilib artırılması yaxşılaşdırılmışdı. Sürülərin və naxırların tamamilə təzələnməsinin əsası qoyulmuşdu. Ulu Öndər heyvandarlığın inkişafında xüsusi rolunu nəzərə alaraq, damazlıq işinin ardıcıl inkişaf etdirilməsini, süni mayalanmanın təşkilinin təkmilləşdirilməsini bu sahədə əsas vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu. O, respublikada yerli şəraitə və sənaye üsulu ilə saxlanma texnologiyasına uyğunlaşdırılmış yeni yüksək məhsuldar mal-qara cinslərini, xətlərini və hibridlərini yetişdirmək işinin genişləndirilməli olduğunu göstərirdi⁷¹.

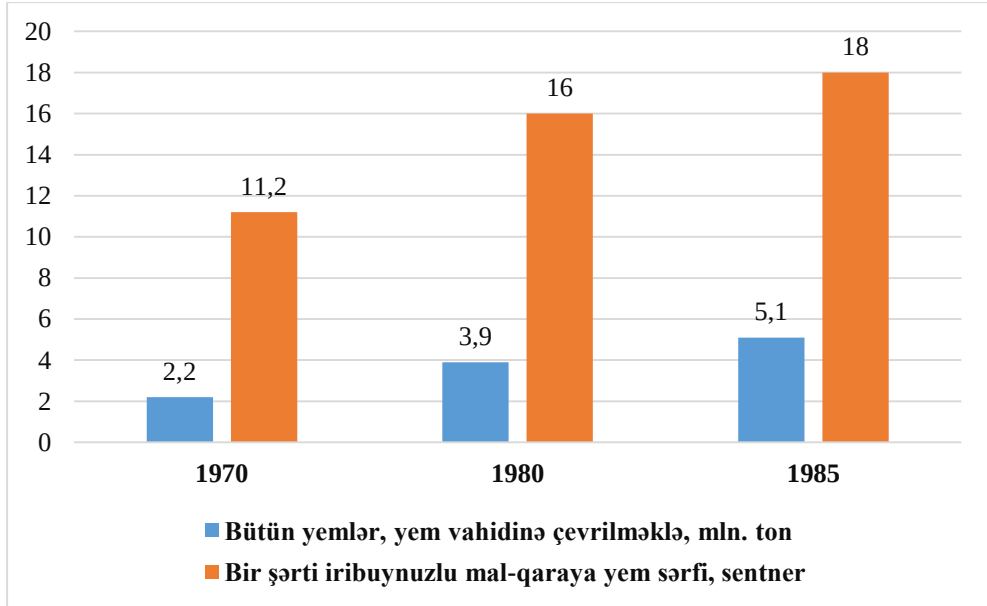
Həmin dövrdə heyvandarlığın yem bazası ardıcıl olaraq möhkəmləndirilirdi. Təsərrüfatlarda yem bitkilərinin becərilməsi aqrotexnikası yaxşılaşdırılmışdı.

İrəli sürülən müvafiq vəzifələr nəzərə alınmaqla yem istehsalının ixtisaslaşması və daha da intensivləşdirilməsi, bu sahənin sənaye təməli üzərinə keçirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər görülmüş, senaj, vitaminli ot

⁷¹ “Kommunist qəzeti”, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

unu, solominaj, dənəvər yem hazırlanması işi genişləndirilmişdi. Bununla yanaşı, təsərrüfatlararası yem birlikləri yaradılır, təsərrüfatlararası kooperasiya əsasında yem zavodları, habelə kolxoz və sovxozlarda yem sexləri tikilirdi. Respublikada qarışıq yem istehsalının həcmi artırılırdı. Bütün bu işlər heyvandarlıqda yem təminatını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa imkan vermişdi (**Diaqram 1.3.8.2.**).

Diaqram 1.3.8.2. Mal-qaraya və quşlara yem sərfi

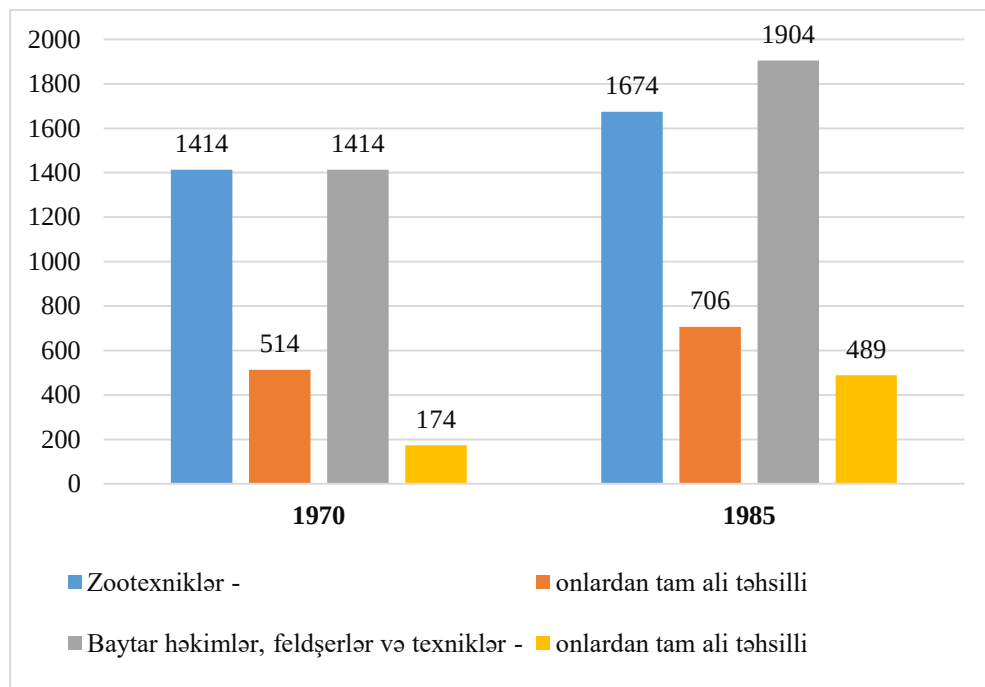

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” statistik məcmuəsi, səh. 307.

1970-1985-ci illərdə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə heyvandarlıqda yem sərfinin ümumi həcmi 2.3 dəfə, bir şərti baş iribuynuzlu mal-qaraya yem sərfinin həcmi 1.6 dəfə artmışdı. Ulu Öndər respublikanın kənd təsərrüfatında yemçiliyin inkişafında daim yüksək templərin saxlanılması və mal-qaraya yem sərfinə görə orta İttifaq göstəricisinə çatmaq vəzifəsini qoymuşdu.

Onun Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə heyvandarlıqda zoobaytar xidmətinin yaxşılaşdırılması, habelə heyvandarlıq sahəsinin ixtisaslı kadrlarla təminatının gücləndirilməsində də əhəmiyyətli irəliləyişlər olmuşdur. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində çalışan heyvandarlıq mütəxəssislərinin, o cümlədən, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin sayı xeyli artmışdır (**Diaqram 1.3.8.3.**).

Diagram 1.3.8.3. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində işləyən zootexniklərin, baytar həkimlərin, feldşerlər və texniklərin sayı (müvafiq illərdə 1 aprel tarixinə, nəfər)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 600-605, 608-617, 622-625) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

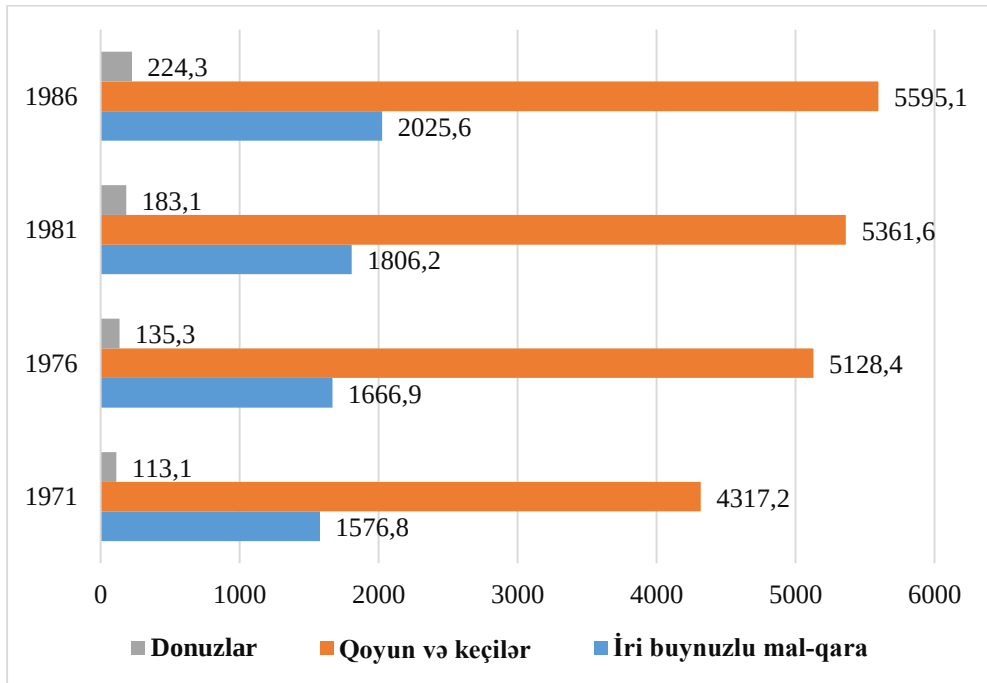
Respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində 1970-ci illə müqayisədə 1985-ci ildə zootexniklərin sayı 1.2 dəfə, baytar həkimlərin, feldşerlər və texniklərin sayı 1.3 dəfə çox olmuşdur. Heyvandarlıq sektorunun yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatı daha sürətlə yüksəlmişdir. Təsərrüfatlarda çalışan ali təhsilli zootexniklərin sayı 1.4 dəfə, ali təhsilli baytarların sayı isə 2.8 dəfə artmışdır. Heydər Əliyev heyvandarlıq üçün yüksək ixtisaslı kadrların sayının artması ilə yanaşı, onların ixtisaslarının artırılması məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirirdi.

Müvafiq strukturlar tərəfindən kənd təsərrüfatı müəssisələrində işləyənlərin, kənddə yaşayan digər vətəndaşların şəxsi köməkçi təsərrüfatlarında, habelə müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin köməkçi heyvandarlıq təsərrüfatlarında məhsul istehsalına yardım edilməsi sahəsində işlər gücləndirilirdi. Ulu Öndər bütün qəsəbə və kənd sovetlərinin, sovxozların və kolxozların

rəhbərlərindən vətəndaşların şəxsi köməkçi təsərrüfatlarına qayğı göstərməyi, onlara yemlik dən satışını təşkil etməyi, otlaqlar, biçənəklər, yem, nəqliyyat ayırmağı tələb edirdi⁷².

Respublikada heyvandarlığın inkişafı üzrə müəyyən olunmuş strateji xəttin həyata keçirilməsi uzunmüddətli planda bu sahənin əsas göstəricilərinin davamlı yaxşılaşdırılmasını təmin etmişdi. İlk növbədə, mal-qaranın və quşların sayı artmış, məhsuldarlıq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdi (**Diagram 1.3.8.4.**).

Diagram 1.3.8.4. Məhsuldar mal-qaranın sayı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, 1 yanvar tarixinə, min baş)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 343); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 299) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

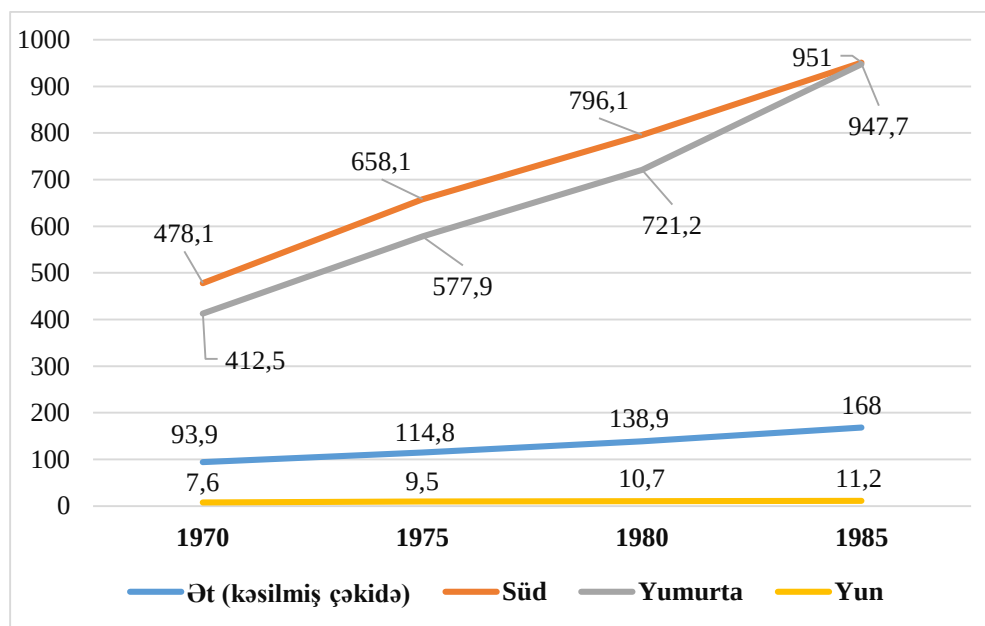
1970-1985-ci illərdə iribuynuzlu mal-qaranın, eləcə də qoyun və keçilərin sayı 1.3 dəfə, donuzların sayı 2 dəfə artmışdı. Quşların sayı 3.6 dəfə çoxalaraq 31.4 milyona çatmışdı.

⁷² “Kommunist qəzeti”, 21 noyabr 1979-cu il, № 265.

Heyvandarlıq sektorunda məhsuldarlıq göstəricilərinin dinamikası da əlverişli olmuşdur. 1970-ci ilə nisbətən 1985-ci ildə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə bir inəkdən orta illik süd sağımı 1.7 dəfə, bir qoyundan orta illik yun qırxımı 1.1 dəfə, bir toyuqdan orta illik yumurta alımı 1.4 dəfə artmışdı. Sözügedən dövrdə dövlətə satılan bir baş iribuynuzlu mal-qaranın orta çəkisi 1.2 dəfə, bir baş qoyun və keçinin orta çəkisi isə 1.1 dəfə artmışdır. Ulu Öndər heyvandarlıqda məhsuldarlığın orta İttifaq göstəricilərinə çatmadığını vurğulayır və daim məhsuldarlıq səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinin əsas vəzifə olduğunu göstərirdi.

Heyvanların sayının artması və məhsuldarlıq göstəricilərinin yüksəlməsi sektorda istehsal olunan məhsulların həcmnin ardıcıl olaraq yüksəlməsini şərtləndirirdi (**Diagram 1.3.8.5.**).

Diagram 1.3.8.5. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, min ton)

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 444); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 300) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Məlumatlardan aydın olduğu kimi, Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strategiyanın həyata keçirilməsinin gedişində respublikanın kənd təsərrüfa-

tının heyvandarlıq sektorunda bütün məhsul növlərinin uzunmüddətli dövrdə dinamik artımı təmin olunmuşdu. Heyvandarlıq məhsullarının artımında məhsuldarlıq amilinin rolu yüksək idi – süd istehsalında artımın 4/5 hissəsindən çoxu, ət istehsalında artımın isə yarıya qədəri məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına təmin edilmişdi.

Heyvandarlıq məhsullarının həcmnin çoxalması ilə yanaşı, keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasında da irəliləyişlər baş vermişdi. Dövlətə təhvil verilən birinci sort südün, habelə yüksək və orta köklük dərəcəsində olan mal-qaranın xüsusi çəkisi kəskin şəkildə yüksəlmişdi.

Həmin dövrdə heyvandarlıq məhsulları klasterlərində emal həlqələrinin də sürətli inkişafı təmin olunmuşdu. Əsas məhsul növlərinin sənaye emalı üzrə həmin dövr üçün mütərəqqi texnologiyaların tətbiq edildiyi yeni müəssisələr tikilmiş, habelə fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələr genişləndirilmiş və yenidən qurulmuşdu. 1985-ci ildə respublikanın ət və süd sənayesində 115 müəssisə mövcud idi⁷³.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində heyvandarlıq məhsullarının emalı sektorunda istehsal gücləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. 1971-1985-ci

⁷³ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году”. Статистический ежегодник. Баку-1986. Сəh. 80.

illərdə növbə ərzində 41 ton ət, 311 ton üzlü süd məhsulları, 11.6 ton pendir istehsal edən yeni güclər istifadəyə verilmişdi⁷⁴.

Xammal bazasının inkişafı və emal güclərinin yüksəldilməsi nəticəsində heyvandarlıq klasterlərində sənaye məhsullarının dinamik artımı təmin olunmuşdu (**Cədvəl 1.3.8.1.**).

Cədvəl 1.3.8.1. 1970-1985-ci illərdə ət-süd sənayesi müəssisələrində əsas məhsul növlərinin istehsalı

Məhsullar	1970	1980	1985	1985-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən, %
Ət (1-ci kateqoriya subməhsullar daxil olmaqla), min ton	47.9	58.9	76.8	160.3
Kolbasa məmulatları, min ton	16.2	25.4	29.1	179.6
Ət yarımfabrikatları*, min ton	2.9	15.9	18.6	641.4
Heyvan yağı, min ton	3.0	4.7	4.8	160.0
Üzlü süd məhsulları, südə çevirməklə, min ton	76.6	187.7	219.6	286.7
Yağlı pendir və brınza, min ton	7.6	16.6	21.1	277.6

*İctimai iaşə müəssisələrinin məhsulları nəzərə alınmadan.

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 308) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ət və südün emalından alınan ərzaq məhsullarının istehsal həcmi yüksəlməsi öz növbəsində həmin məhsullara respublika əhalisinin tələbatının ödənilməsinə müsbət təsir göstərirdi.

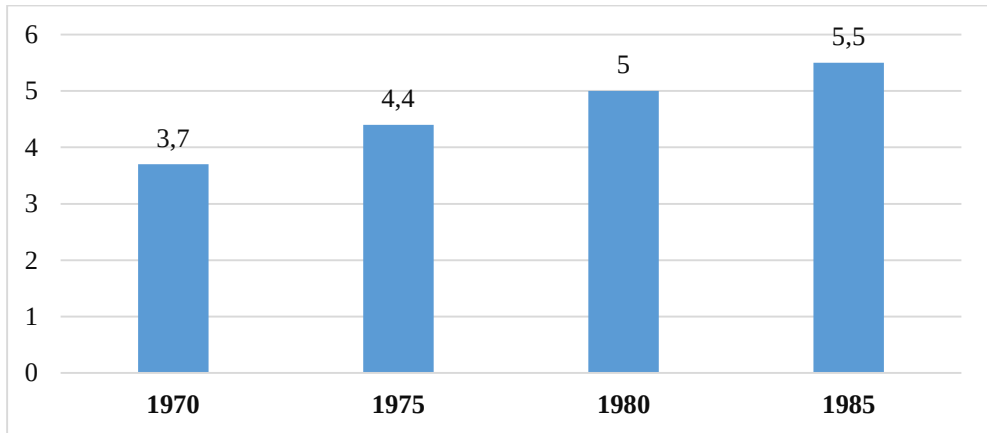
O dövrdə respublikada istehsal olunan yunun sənaye emalı da təşkil olunmuşdu. 1978-ci ildə istifadəyə verilən Azərbaycan Yun Emalı Zavodu gücünə görə həmin profildə SSRİ-də ən böyük müəssisə idi.

Heydər Əliyevin rəhbərliyinin birinci dövründə Azərbaycanda baramaçılıq da yüksək tempə inkişaf etmişdir. Ulu Öndər baramaçılığın daha da

⁷⁴ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. Юбилейный статистический ежегодник. Баку-1982” (səh. 167-168); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. Баку-1990” (səh. 327) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanda mövcud olan yaxşı yem bazasından, əlverişli imkanlardan tam istifadə edilməsi vəzifəsini irəli sürürdü. Onun təşəbbüsü ilə sahənin inkişafına dair tədbirlər haqqında qərar qəbul edilmişdi⁷⁵. Bu tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi sayəsində 1970-1985-ci illərdə yaş barama istehsalının həcmi 3.7 min tondan 5.5 min tona çatmış və ya 1.5 dəfə artmış, Azərbaycan barama istehsalının həcminə görə SSRİ-də ikinci yərə yüksəlmişdi (**Diaqram 1.3.8.6.**).

Diaqram 1.3.8.6. Azərbaycanda barama istehsalının həcmi (min ton)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Həmin dövrdə baramaçılıq (ipəkçilik) klasterinin bütün həlqələri kompleks inkişaf etdirilirdi. Klaster çərçivəsində Elmi-Tədqiqat İpəkçilik İnstitutu, Qax və Gəncə Damazlıq İpəkçilik stansiyaları, 7 barama toxumu zavodu, 30-dək rayon barama qurutmaxanası, 80-ə yaxın barama tədarükü və ilkin emalı məntəqələri, 4 tinglik təsərrüfatı, 31 ipəkçilik idarəsi, 3 baramaaçma fabriki (Ordubad Baramaaçma Fabriki və Qarabağ və Şəki İpək kombinatlarının baramaaçma fabrikləri) fəaliyyət göstərirdi⁷⁶. Respublikada xammal istehsalının artımına uyğun olaraq, mövcud fabriklərin istehsal gücləri də artırılmışdı. 1970-1985-ci illərdə xam ipək istehsalının həcmi 409 tondan 456 tonadək artmışdı⁷⁷.

⁷⁵ “Azərbaycanda ipəkçiliyin gələcək inkişafına dair tədbirlər haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 3 mart 1971-ci il. № 106.

⁷⁶ Azərbaycan baramaçılıq və ipəkçiliyin inkişaf perspektivləri. https://azertag.az/xeber/Azərbaycanda_baramachiliq_ve_ipekchiliyin_inkisaf_perspektivleri-11117944

⁷⁷ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990. Сəh. 264.

1.4. Kənd yerlərinin inkişafı və kənddə rifahın yaxşılaşdırılması

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Azərbaycan kəndinin siması əsaslı sürətdə dəyişilmişdir. Ulu Öndər kənd təsərrüfatı istehsalının kompleks inkişafı əsasında Azərbaycan kəndinin ciddi sürətdə yenidən qurulması proqramının həyata keçirilməsini əsas vəzifə kimi irəli sürmüşdü.

O göstərdi ki, məhz kənd təsərrüfatının uzun müddət geri qalması, ləng inkişaf etməsi kolxoz və sovxozlara yaşayış evləri, məktəblər və məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri, mədəni-məişət və kommunal obyektlərinin tikintisi üçün lazımı qədər vəsait ayırmaq imkanı verməyib, kəndlərdə fərdi tikinti işlərinin genişləndirilməsini ləngidib⁷⁸. Eyni zamanda, Ulu Öndər aqrar istehsalın inkişafı nəticəsində yaranan müvafiq imkanlar əsasında kənd yerlərində yaşayış şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması sahəsində geniş proqramların həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

⁷⁸ H.Ə. Əliyev. “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarının yerinə yetirilməsi sahəsində Respublika Partiya Təşkilatının vəzifələri barəsində”. Bakı-1975.

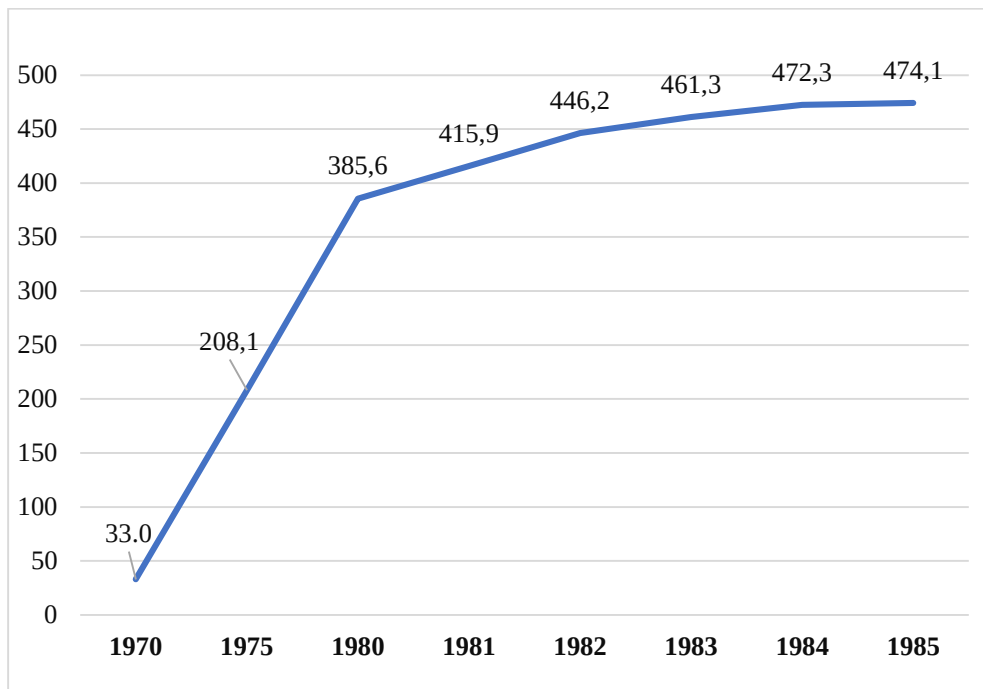
Heydər Əliyevin kənd yerlərində infrastrukturun inkişafına və sosial-mədəni obyektlərlə təminatın yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqəti sahəsində kənddə həyat şəraiti ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılmışdır. Aqrar sahədə istehsalın yüksək templərlə artması, kənd təsərrüfatı məhsullarının satılma qiymətlərinin yüksəldilməsi təsərrüfatların iqtisadiyyatını möhkəmlətməklə orada işləyənlərin gəlirlərinin də yüksəlməsinə, maddi rifah halının yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Ümumilikdə, kənd təsərrüfatının inkişafı sayəsində yaranan imkanlar hesabına kənd yerlərinin mərhələli inkişafı, kənd əhalisinə mədəni, sosial, tibbi, ticarət və məişət xidmətlərinin yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə geniş tədbirlər kompleksi müəyyən edilmişdi:

- *kənd yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılmasının sürətləndirilməsi;*
- *kənd yerlərində yeni ümumtəhsil məktəblərinin, internat məktəblərinin və müəllimlər üçün yaşayış binalarının, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, klub və mədəniyyət evlərinin, hamamların tikintisinin genişləndirilməsi;*
- *kənd yerlərində ticarət infrastrukturunun inkişafı, yeni mağazaların, iaşə obyektlərinin topdansatış ticarət bazaları və ümumi anbarların, çörək sexlərinin tikilib istifadəyə verilməsi;*
- *kənd yerlərinin içməli su ilə təminatının yaxşılaşdırılması;*
- *kənd və qəsəbələrin qazlaşdırılmasının genişləndirilməsi;*
- *kənddaxili və kəndlərarası yolların tikintisinin genişləndirilməsi;*
- *dağ kolxoz və sovxozlarının iqtisadiyyatının gücləndirilməsi və bu əsasda dağ kəndlərinin sakinlərinin maddi rifahının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsi;*
- *kənd yerlərində əhalinin yeni yaşayış evlərinin tikintisi.*

Bununla da kənd yerlərində kommunal infrastrukturun inkişafında irəliləyişlər baş vermişdi. Kənd yerlərinin elektrik enerjisi ilə təchizatının yaxşılaşdırılması və etibarlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, qazlaşdırılması, içməli su ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün geniş tədbirlər görülür, qaz və su kəmərlərinin tikintisi işi genişləndirilirdi. Xüsusilə qazla təchizatın yaxşılaşdırılması məsələsinə ciddi diqqət yetirilirdi. Bu tədbirlər nəticəsində kənd yerlərində təbii qazla təmin edilmiş mənzillərin sayı 1970-1985-ci illərdə 14.4 dəfə artmışdı. Respublikada 1982-ci ildə 446,2 min mənzil, 1984-cü ildə 472,3 min mənzil, 1985-ci ildə isə 474.1 min mənzil qazla təmin edilmişdir (**Diaqram 1.4.1.**).

Diaqram 1.4.1. Azərbaycanca 1970-1985-ci illərdə kənd yerlərində qazlaşdırılmış mənzillərin sayı, min ədəd

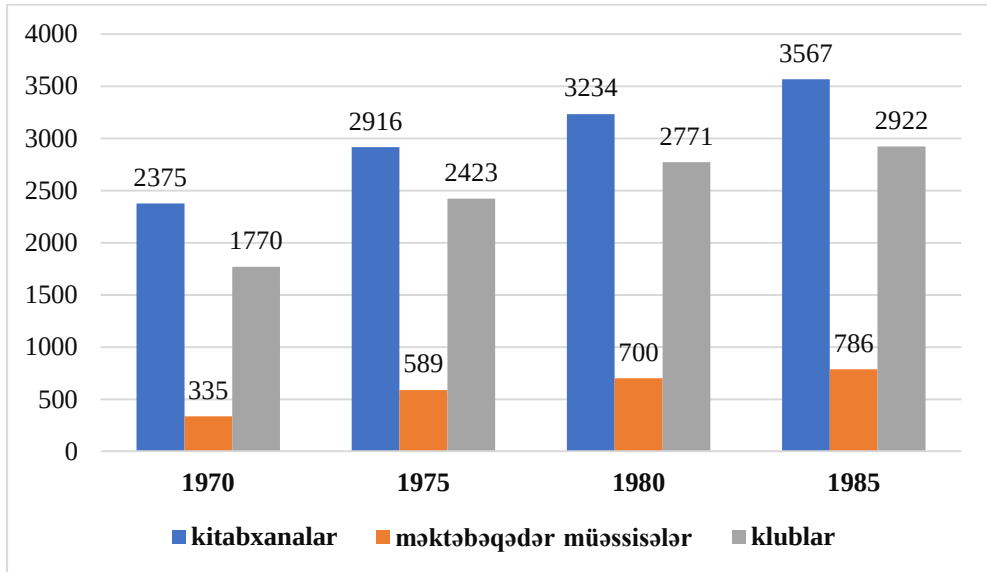
Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1975 году. Статистический ежегодник. Баку-1976” (səh. 344); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. Баку-1980” (səh. 263); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 178) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Eyni zamanda, 1970-ci illərdə kolxoz və sovxozların telefonlaşdırılması başa çatdırılmışdır.

Kənd əhalisinin maariflənməsi və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün də kənd yerlərində yeni məktəblərin, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, kitabxanaların inkişaf etdirilməsi istiqamətində geniş miqyaslı işlər görülmüş, bu cür obyektlərin sayı dinamik sürətdə artmışdır.

Kənd yerlərində 1970-1985-ci illər ərzində məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin sayı 2.3 dəfə artaraq 335-dən 786-ya, kitabxanaların sayı 50.2% artaraq 2375-dən 3567-yə, klubların sayı isə 65.1% artaraq 1770-dən 2922-yə çatmışdır. Kitabxanaların sayının artması və kitab-jurnalla təminat səviyyəsinin yüksəlməsi əhalinin maariflənməsində, asudə vaxtın səmərəli keçirilməsində mühüm rol oynayır (Diaqram 1.4.2.).

Diagram 1.4.2. Azərbaycanca 1970-1985-ci illərdə kənd yerlərində məktəbəqədər müəssisələrin, kitabxanaların və klubların sayı

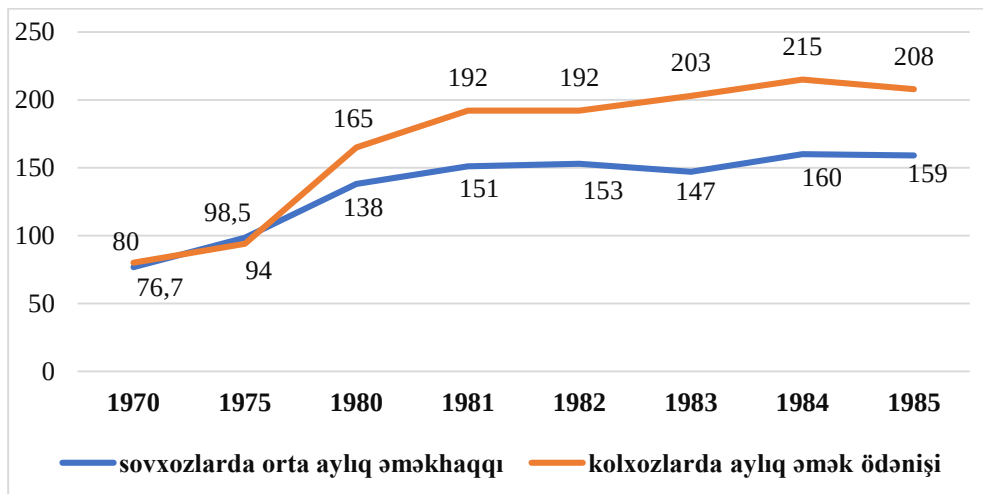
Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1975 году. Статистический ежегодник. Баку-1976” (səh. 382, 368, 389); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. Баку-1980” (səh. 297, 303); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 232, 235, 188) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Aqrar sənaye kompleksinin sürətli inkişafı regionlarda yaşayan əhəlinin işlə təmin olunmasını yüksəltmiş, gəlirlərinin artmasına yaradılan şərait yaşayış səviyyəsinin və maddi rifah halının yaxşılaşmasına imkan vermişdir. Kənd yerlərində istifadəyə verilən yaşayış evlərinin sahəsi 1985-ci ildə 530 min kv. metrə çatmışdır.

Həmin dövrdə kənd yaşayış məntəqələrinin tikilişinin nizama salınması və abadlaşdırılması, rayon planlaşdırılması sxemlərinə və kəndlərin baş planlarına uyğun olaraq fərdi yaşayış evlərinin tikintisi, rayon mərkəzlərinin və qəsəbələrin genişləndirilməsi üçün tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu. Kənd yerlərində fərdi yaşayış yerlərinin mütəşəkkil surətdə tikilməsi üçün kooperativlərin yaradılması məqsədəuyğun hesab edilmişdi.

Kənd təsərrüfatında istehsal səviyyəsinin yüksəlməsi bu sahədə çalışanların gəlirlərinin də artmasına müsbət təsir etmişdir. 1970-1985-ci illər ərzində sovxozlarda əməkhaqqının, kolxozlarda əmək ödənişinin orta aylıq məbləği müvafiq olaraq 2.1 dəfə və 2.6 dəfə yüksəlmişdir (**Diagram 1.4.3.**).

Diagram 1.4.3. Azərbaycanda 1970-1985-ci illərdə sovxozlarda işləyənlərin orta aylıq əməkhaqqı və kolxozçuların orta aylıq əmək ödənişləri (rubl)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1975 году. Статистический ежегодник. Баку-1976” (səh. 161, 170); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. Баку-1980” (səh. 145, 152); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 115, 118) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Ulu Öndərin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövründə kənd təsərrüfatında çalışanların ictimai təsərrüfatlardan əldə etdikləri gəlirlərin səviyyəsi üstün sürətlə artmışdır. Belə ki, 1970-1985-ci illərdə fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əməkhaqqının artımının respublika iqtisadiyyatı üzrə orta göstəricisi 1.5 dəfə, sovxozlar, təsərrüfatlararası və digər kənd təsərrüfatı istehsal müəssisələri üzrə isə 2.1 dəfə təşkil etmişdir⁷⁹.

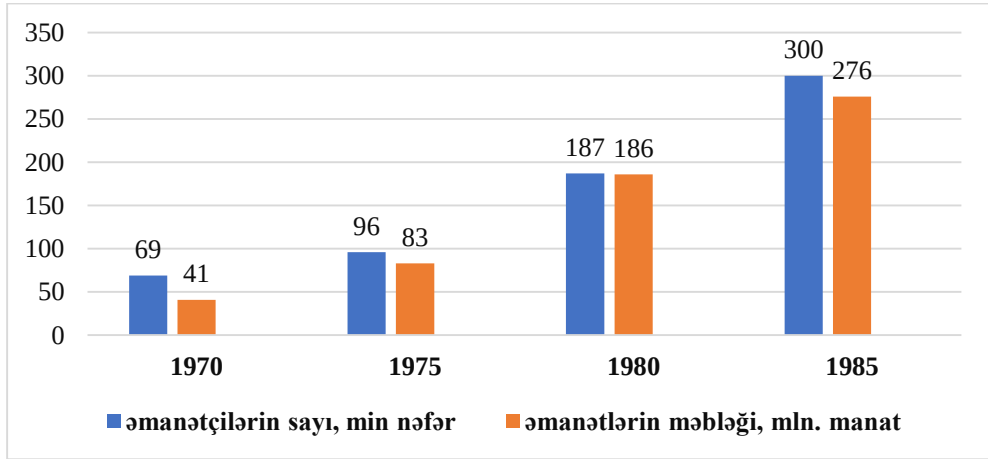
Gəlirlərin artması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi kənd əhalisinin o dövrün modern məişət avadanlıqlarından istifadəsi səviyyəsini də yüksəltdi, evlərin televizor və soyuducularla təmin olunması səviyyəsi artmışdır.

Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı əhalinin gəlirlərinin artması kənd əhalisinin dövlət əmanət kassalarında əmanətlərinin məbləğinin və əmanət-

⁷⁹ “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1975 году. Статистический ежегодник. Баку-1976” (səh. 241) və “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 162) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

çilərin sayının artmasına imkan vermişdir. Respublikada bank sisteminin təkmilləşməsi əhalini pullarını əmanət kassalarında saxlamağa sövq edirdi. 1970-ci ildə respublika üzrə əmanət kassalarının 50%-i, 1985-ci ildə isə 58%-ə qədəri kənd yerlərində olmuşdur. 1970-1985-ci illər üzrə əmanət kassalarının xidmətlərindən istifadə edən əmanətçilərin sayı 4 dəfədən çox, əmanətlərin məbləği 7 dəfəyə yaxın artmışdır (**Diaqram 1.4.4.**).

Diaqram 1.4.4. Azərbaycanda 1970-1985-ci illərdə kənd yerlərində əmanət kassalarına vəsait qoyan əmanətçilərin sayı və əmanətlərin məbləği

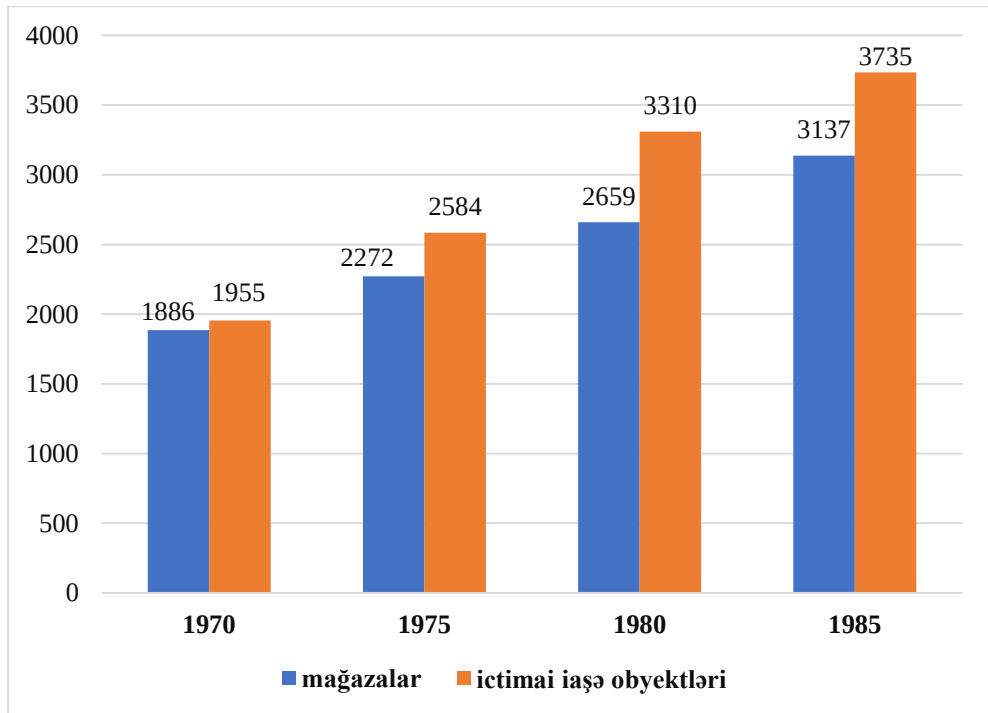
Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1975 году. Статистический ежегодник. Баку-1976” (səh. 288); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. Баку-1980” (səh. 234); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 187) statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

H. Əliyevin respublikaya rəhbərliyi dövründə sovxoz və digər dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrində çalışan fəhlə və qulluqçulara, həmin təsərrüfatların əhatə etdiyi kənd ərazisində yaşayan müəllim və həkimlərə, həmçinin göstərilən müəssisələrdə uzun müddət çalışmış pensiyaçılara inək və düyü almaq üçün verilmiş kreditin 50%-nin iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının vəsaiti hesabına ödənilməsi də kənd yerlərində yaşayanların gəlirlərinin artmasına və rifahın yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Eyni zamanda, şəxsi yardımçı təsərrüfatın yaradılması və inkişaf etdirilməsində marağın artırılması məqsədilə gənc ailələrə sovxozlar və digər kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən pulsuz körpə heyvanlar verilir, həyətlərində təsərrüfat tikililərinin inşası üçün yardım göstərilirdi.

Həmin dövrdə kənd yerlərində əhaliyə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidmətlərinin dinamik inkişafı təmin olunmuşdu. Xidmət obyektlərinin sayı artmış, göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti yaxşılaşmışdı. Azərbaycanda 1970-1985-ci illərdə kənd yerlərində ictimai iaşə, pərakəndə ticarət müəssisələrinin sayı ardıcıl olaraq artmışdır (**Diaqram 1.4.5.**).

Diaqram 1.4.5. Azərbaycanda 1970-1985-ci illərdə kənd yerlərində pərakəndə satış mağazalarının və ictimai iaşə müəssisələrinin sayı

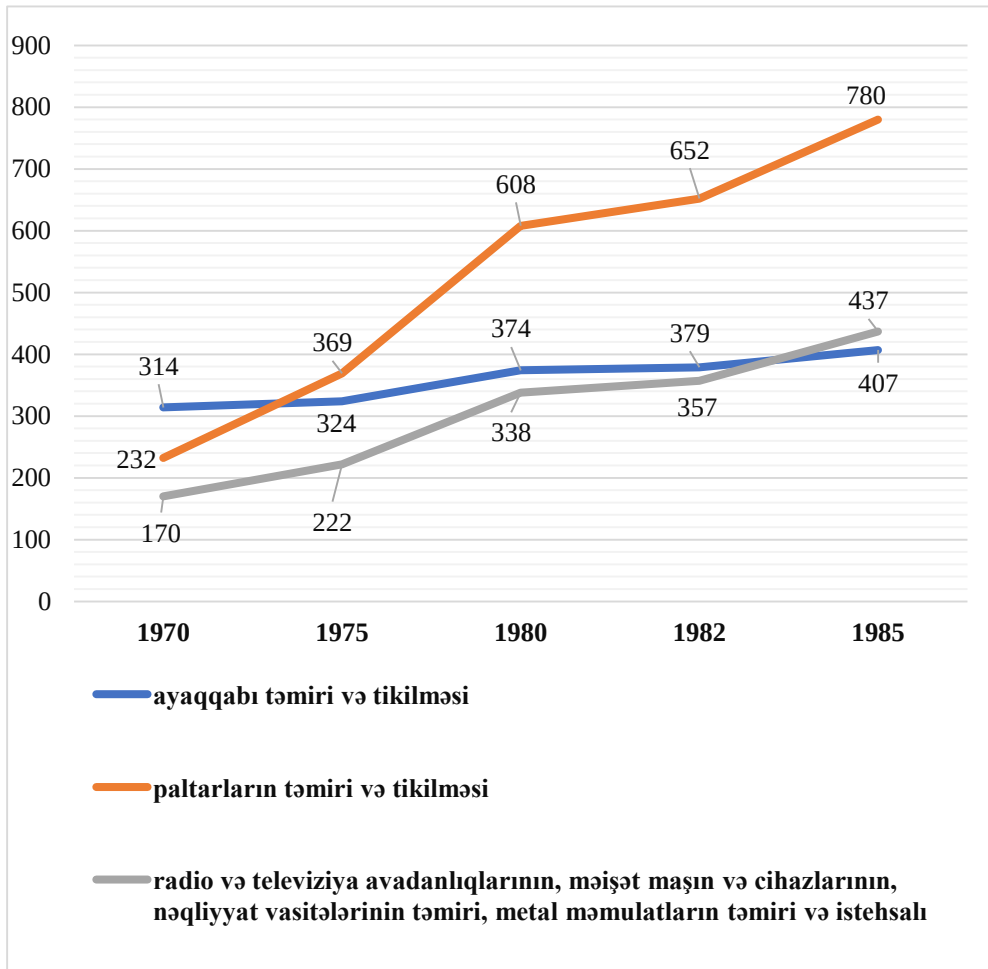

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” statistik məcmuəsi, səh. 204.

Diaqramdan göründüyü kimi, müqayisə olunan illər üzrə kənd yerlərində mağazaların sayı 66.3%, ictimai iaşə obyektlərinin sayı isə 91% artmışdır. Kənd yerlərində ticarət və ictimai iaşə xidmətləri infrastrukturunun üstün sürətlə genişlənməsi təmin olunmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə kənd yerlərində mağazaların sayının artması respublika üzrə müvafiq göstəricini 1.3 dəfə üstələmişdir. Bu göstərici ictimai iaşə xidməti müəssisələri üzrə 1.2 dəfə təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, kənd yerlərində əhaliyə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətində də əhəmiyyətli irəliləyişlər olmuşdur.

Kənddə əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı məişət xidməti sahələrinin inkişafına da xüsusi diqqət yetirilirdi. Kənd yerlərində xidmət növləri üzrə məişət xidməti müəssisələrinin ümumi sayı 1970-ci illə müqayisədə 1982-ci ildə 1.9 dəfə, 1985-ci ildə isə 2.1 dəfə artmışdır. Dinamik artım bütün əsas xidmət növləri üzrə müəssisələri əhatə etmişdir (*Diagram 1.4.6.*).

Diagram 1.4.6. Kənd yerlərində 1970-1985-ci illərdə xidmət növləri üzrə məişət xidməti müəssisələrinin sayı

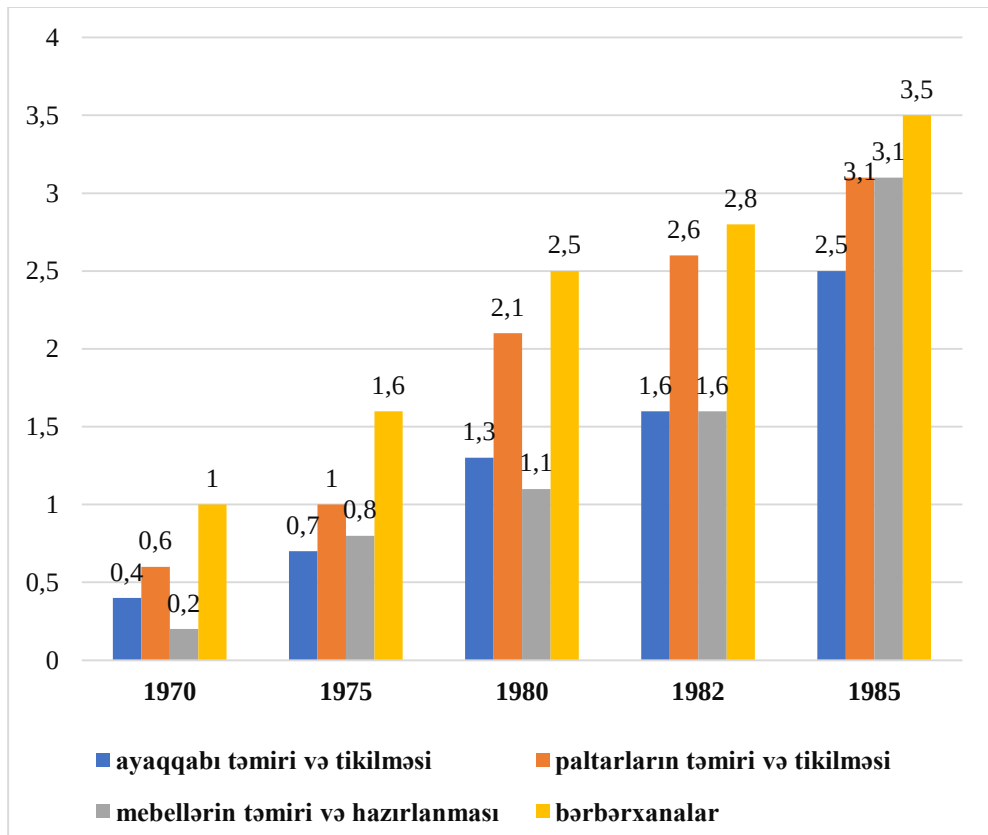

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1975 году. Статистический ежегодник. Баку-1976” (səh. 347); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 210) statistik məlumatlarının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

1970-ci illə müqayisədə 1982-ci ildə kənd yerlərində hamamların sayı 54, 1985-ci ildə isə 64.7 dəfə, müvafiq olaraq bərbərxanaların sayı 1.4 və 1.5 dəfə, evlərin tikintisi və təmiri müəssisələrinin sayı isə 1.7 və 2.1 dəfə çoxalmışdır.

Əhaliyə göstərilən xidmətlərin həcmi də sürətlə genişlənmişdir. Kənd yerlərində məişət xidmətlərinin ümumi həcmi dəyər ifadəsində 1970-ci ildəki 8.8 milyon rubldan 1985-ci ildə 42.6 milyon rubla çatmış və ya 4.8 dəfə artmışdır. Əhaliyə göstərilən xidmətlərin növləri genişlənmiş, əsas növlər üzrə həcmi böyümüşdür (**Diaqram 1.4.7.**).

Diaqram 1.4.7. Kənd yerlərində 1970-1985-ci illərdə növlər üzrə əhaliyə məişət xidmətlərinin satışının həcmi (mln. rubl)

Mənbə: “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1975 году. Статистический ежегодник. Баку-1976” (səh. 349); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. Баку-1986” (səh. 211) statistik məlumatlarının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Xidmət növlərindən 1970-1985-ci illərdə ayaqqabı təmiri və tikilişi üzrə satışın həcmi 6.2 dəfə, paltarların təmiri və tikilişi üzrə 5.2 dəfə, mebellərin təmiri və hazırlanması üzrə 15.5 dəfə, bərbərxanalar üzrə 3.5 dəfə artmışdır. Bununla yanaşı, məişət xidmətinin digər yerdə qalan növləri üzrə də dinamik inkişaf təmin edilmişdir. Belə ki, həmin dövrdə mənzillərin təmiri və tikilməsi üzrə xidmətlərin həcmi 4.3 milyon rubldan 12.5 milyon rubla, camaşırxana xidmətlərinin həcmi isə 1.2 milyon rubldan 7.2 milyon rubla yüksəlmişdir. Bundan başqa, gəlirlərin və əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin artması kənd əhalisinin o dövrün modern məişət avadanlıqlarından istifadəsi səviyyəsini yüksəltdi, evlərin televizor və soyuducularla təmin olunması səviyyəsi də artmışdır.

Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə respublikada kəndin sosial siması dəyişmiş, kənd əhalisinin həyat şəraiti əsaslı surətdə yaxşılaşmışdı.

FƏSİL 2

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA HEYDƏR ƏLİYEVİN RƏHBƏRLİYİ İLƏ ƏSASLI AQRAR İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

2.1. Dövlət müstəqilliyi şəraitində aqrar islahatların həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən təşəbbüslər

Sovetlər dövründə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsinin klaster yavaşması əsasında inkişafı ilə bağlı Ulu Öndər tərəfindən formalaşdırılmış strategiya əsasında 1970-1985-ci illər ərzində yaranmış güclü bünövrə sonrakı dövrlərdə də öz müsbət rolunu oynayırdı.

Baxmayaraq ki, 1980-ci illərin ikinci yarısında İttifaq rəhbərliyi tərəfindən irəli sürülmüş və həyata keçirilməsi reallığa uyğun olmayan antialkoqol kampaniyası çərçivəsində nəinki respublikanın aqrar sektorunda, ümumilikdə iqtisadiyyatında əsas yerlərdən birini tutan üzümçülük-şərabçılıq klasterinə ağır zərbə vurulmuş, həmçinin üzümçülüyn, pambıqçılığın inkişafının nəticələrinin dəyərləndirilməsinə qərəzli yanaşmaların olması səbəbindən bu sahələrin göstəricilərinə görə kənd təsərrüfatında geriləmə yaranmışdı. Belə ki, 1990-cı ildə respublikada kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə ümumi istehsal göstəricisi Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə hazırlanan və 1982-ci ilə qədər bilavasitə onun rəhbərliyi altında icra olunan 1981-1985-ci illər üzrə beşillik plan əsasında inkişafın son ilinə nəzərən 15.8% azalmışdı.

Bütün bunlara rəğmən, məhz əvvəlki dövrdə yaradılmış möhkəm baza hesabına kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı ümumilikdə davam edirdi. Bu baxımdan, Azərbaycan 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdə Respublikaya kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə böyük istehsal potensialı və infrastruktur, o cümlədən meliorasiya və irriqasiya obyektləri, o dövr üçün qabaqcıl olan texnologiyaların tətbiq edildiyi heyvandarlıq kompleksləri, sayı minlərlə ölçülən kənd təsərrüfatı texnikası, maşın və avadanlıqlarından ibarət park, tədarük obyektləri və emal müəssisələri, habelə kənd yerlərində sosial infrastruktur və mədəni-məişət obyektlərinin geniş şəbəkəsi də məhz o dövrdə yaradılmış baza hesabına miras qalmışdı.

Bununla belə, yenidən dövlət müstəqilliyini əldə edən Respublikanın kənd təsərrüfatı iki mühüm çağırışla üzləşmişdi. Birincisi, mərkəzləşdirilmiş planlı təsərrüfatçılıq sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq aqrar sahədə əsaslı transformasiyaların həyata keçirilməsi ilə bağlı çətinliklər üzə çıxmışdı. İkincisi, dövlət müstəqilliyi şəraitində milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi formalaşması məqsədilə aqrar sahədə dərin struktur dəyişikliklərinin aparılmasına ehtiyac yaranmışdı.

Bu cür miqyaslı və mürəkkəb problemlərin həllinə başlanılması isə Respublikanın o dövrdə düşdüyü böhranlı vəziyyətə təsadüf edirdi. Belə şərait sistem transformasiyalarının iqtisadiyyatda enişə səbəb olması ilə yanaşı, idarə etmədə səriştəsizlikdən doğan çatışmazlıqlar, ölkənin müharibə vəziyyətinə sürüklənməsi, uzun illər ərzində formalaşmış iqtisadi əlaqələrin pozulması kimi amillərlə şərtlənirdi. Nəticədə bütünlükdə iqtisadiyyatda olduğu kimi kənd təsərrüfatında da dərin böhran yaranmış, 1990-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi 1.9 dəfə, o cümlədən, bitkiçilik məhsullarının həcmi 2.1 dəfə, heyvandarlıq məhsullarının həcmi 1.6 dəfə azalmışdı⁸⁰.

Həmin dövrdə aqrar sahədə islahatların aparılması ilə bağlı göstərilən təsadüfi cəhdlərin və sistemsiz təşəbbüslərin reallaşması istiqamətində də bir nəticə əldə edilməmişdi.

Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununa əsasən, bütün mülkiyyət formalarının hüquq bərabərliyi və hüquqi müdafiəsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin sərbəstliyi, tələb və təklifin bazar münasibətləri, iqtisadiyyatın isə dövlət tərəfindən tənzimlənməsi iqtisadi müstəqilliyin əsas prinsipləri sırasına aid edildi⁸¹. Qanunun bu prinsipinin iqtisadiyyatda, o cümlədən aqrar sektorda transformasiya prosesində reallaşdırılmasına başlanılması əsasında sahədə islahatların aparılması ilə bağlı qanunvericiliyin formalaşdırılması istiqamətində ilkin təşəbbüslər oldu. Bu çərçivədə kolxoz və sovxozların bazasında özəl təşəbbüskarlığa əsaslanan təsərrüfatların yaradılmasına imkan verən “Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında” Qanun qəbul olundu. Bununla da ölkədə kəndli (fermer) təsərrüfatlarının yaradılması prosesi başlasa da, bu proses ölkənin aqrar sektorunda özəl bölmənin formalaşması baxımından elə bir ciddi təsirə malik olmadı. Belə ki, 1994-cü ilin yekunlarına görə, ölkə üzrə məhsul istehsalının ümumi həcmində fermer təsərrüfatlarının payı əsas bitkiçilik məhsulları üzrə 0.2-0.8%, heyvandarlıq məhsulları üzrə isə 0.02-1.8% arasında dəyişmişdir.

O dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalında digər bazar iqtisadiyyatı strukturları da cüzi rola malik idi. 1994-cü ilin nəticələrinə görə, aqrar sahənin ümumi məhsulunda bu sahədə fəaliyyət göstərən kooperativlərin payı 0.12%, kiçik müəssisələrin payı isə 0.15% təşkil edirdi⁸².

⁸⁰ “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı”. Statistik məcmuə, 1997. Səh. 10.

⁸¹ “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/6506>

⁸² “1994-cü ildə Azərbaycan rəqəmlərdə” adlı qısa statistik məcmuənin (Bakı 1995) məlumatları əsasında hesablanmışdır (səh. 37, 39, 178).

Müstəqil Azərbaycanda aqrar sahənin böhranlı vəziyyətdən çıxarılması və yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına rəvac verən köklü aqrar islahatların aparılması 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Müharibənin, xaosun, siyasi hərc-mərcliyin hökm sürdüyü bu dövrdə təzəcə dövlət müstəqilliyi qazanmış respublikamızda iqtisadiyyatın yeni sistemə – bazar təsərrüfatçılığı sisteminə keçidi ilə bağlı problemlərin həlli qarşısında duran əsas vəzifələr sırasında idi. Ulu Öndər ölkənin prezidenti kimi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən qətiyyətli siyasi iradə nümayiş etdirərək Azərbaycanın iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək üçün yolumuzun iqtisadi islahatlar, bazar iqtisadiyyatına keçid, sərbəst iqtisadiyyata, sahibkarlığa geniş imkanlar yaratmaq yolu olduğunu bəyan etdi. O, çıxışlarında ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi aqrar sahədə də islahatların aparılmasının, mülkiyyətin özəlləşdirilməsinin, özəl sektorun inkişafına şərait yaradılmasının, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa meydan verilməsinin, bu xəttin strateji istiqamət kimi qəbul edilməsinin zəruriliyini vurğulayırdı⁸³.

Ümummilli liderin həmin vaxt ölkədə mövcud olan siyasi xaosun, dövlət idarəetməsindəki böhranın, vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin və Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün qarşısının alınması, bütövlükdə isə ölkə

⁸³ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

mizin dövlət müstəqilliyinə olan təhlükənin aradan qaldırılması kimi tale-yüklü məsələlərlə bağlı gərgin fəaliyyətlərinə baxmayaraq həmin dövrdə kənd təsərrüfatının problemlərinə həsr olunmuş ardıcıl müzakirələr təşkil olunurdu. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə mütəmadi olaraq keçirilən bu müzakirələr müvafiq dövlət orqanları ilə yanaşı, alimlərin, mütəxəssislərin və təsərrüfatçıların aktiv iştirakına, ümumilikdə isə cəmiyyətin geniş təbəqələrinin təmsilçiliyinə əsaslanmaqla ölkədə aqrar islahatların aparılması üçün adekvat qərarların qəbul edilməsi məqsədinə xidmət edirdi.

Postsovet ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçidi istiqamətində köklü islahatların aparılması ilə bağlı formalaşmış konsepsiyanın olmadığı, üstəlik də cəmiyyətdə böyük tərəddüdlərin olması müqabilində, Ulu Öndər islahatlarla bağlı aydın siyasi xəttə malik olmaqla, bunu birmənalı şəkildə və ardıcıl olaraq bəyan edirdi. O, 1993-cü ilin 19 noyabr tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sarayında keçirilən “Bank-maliyyə, tədiyyə sistemlərinin və idxal-ixrac əməliyyatlarının vəziyyətinə və onu yaxşılaşdırmaq sahəsində vəzifələrə həsr olunmuş ümumrespublika Müşavirəsi”ndəki çıxışında deyirdi: “... *Respublikamız ağır iqtisadi böhran vəziyyətindədir. 1993-cü il sona çatır. Ölkədə gedən müharibə iqtisadiyyatın vəziyyətinə də ciddi təsir göstərir. Bütün bunlar isə bir sıra ciddi, əsaslı tədbirlər görülməsini tələb edir. Çalışmalıyıq ki, bu tədbirlər iqtisadiyyatda böhran prosesinin qarşısını alsın, iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə olunmasına lazımi şərait yaratsın...*

... Bugünkü müşavirədə iqtisadiyyatın sərbəstləşdirilməsi, bazar iqtisadiyyatına geniş yer verilməsi haqqında da geniş söhbət getdi. Bununla əlaqədar mənim mövqeyim aydındır...

... Mən birmənalı deyirəm: biz sərbəst iqtisadiyyata keçməliyik və bu yolda cürbəcür bəhanələr axtarmamalıyıq. Ola bilər ki, bu yolda itkilərimiz, çətinliklərimiz olsun. Ancaq bu yolu keçməliyik...

... Əsas məsələlərdən biri özəlləşdirmədir. Bu, asan proses deyildir. Gəlin bir-birimizi qorxutmayaq. Bu işdə risk etmək lazımdır. Bunsuz bir şeyə nail ola bilmərik. Mənim fikrim belədir ki, gərək riskə gedək, təsirli tədbirlər görək. Hər şeydən çəkinə-çəkinə dayanıb gözləməyin faydası olmaz. Belə naməlum vəziyyətdə yaşaya bilmərik. Biz keçmiş sistemdən çıxmışıq, başqa sistemə isə girməmişik. Deyirik ki, keçid dövründəyik. Keçid dövrü nə qədər olar? Gəlin bütün gücümüzü, imkanlarımızı cəmləşdirək. Başqa çarə yoxdur. Dayanıb vaxt itirmək olmaz”⁸⁴.

⁸⁴ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 124-129.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

Ulu Öndər islahatların aqrar sahəni də əhatə etməsi zərurəti ilə bağlı 1994-cü ilin 18 avqust tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sarayında keçirilən “Kənd təsərrüfatında 1994-cü ilin birinci yarısının yekunlarına və islahatların keçirilməsi vəziyyətinə həsr olunmuş Müşavirə”də deyirdi: “... *İstənilən səviyyəyə qalxmaq üçün, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bu sahədəki nailiyyətlərinə çatmaq üçün biz kənd təsərrüfatında da iqtisadi tədbirlər görməliyik. Yəni iqtisadi islahatlar keçirməli, kənd təsərrüfatının idarə olunmasını, mülkiyyət formasını dəyişdirməliyik. Bu, ümumən iqtisadiyyatda, o cümlədən kənd təsərrüfatında strateji yolumuzdur. Biz bu yolla getməliyik, bundan ötrü daha ciddi tədbirlər görməliyik*”⁸⁵.

Ümumiyyətlə, o dövrdə ölkədə aqrar islahatların aparılması ilə bağlı Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə keçirilən ictimai müzakirələr ardıcıl xarakter daşıyırdı. Mütəmadi olaraq keçirilən bu müzakirə tədbirlərində səslənən fikirlər, xüsusilə də Ulu Öndərin islahatlarla bağlı ilkin konseptual çərçivələri müəyyən edən çıxışları aqrar sahədəki mövcud vəziyyətin dəyərləndirilməsi, əsas çağırışlar və qarşıda duran vəzifələrin müəyyən edilməsi ilə bağlı o dövrdəki mənzərəni daha aydın təsvir etməyə imkan verir.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin
Prezident Sarayında respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan
islahatların vəziyyətinə həsr olunmuş müşavirədə**

GİRİŞ VƏ YEKUN SÖZÜ

5 noyabr 1994-cü il

Giriş sözü

Respublikanın sosial-iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarılması ilə əlaqədar biz dəfələrlə danışıqlar aparmışıq, fikirlər söyləmişik və bildirmişik ki, böhrandan xilas olmaq üçün, Azərbaycanın iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək üçün yolumuz iqtisadi islahatlar, bazar iqtisa-

⁸⁵ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 341-350.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

diyyatına keçid yoludur, sərbəst iqtisadiyyata, təşəbbüskarlığa, sahibkarlığa geniş imkanlar yaratmaq yoludur. Respublika ictimaiyyətinin də, xüsusən iqtisadçıların, təsərrüfatla, iqtisadiyyatla məşğul olanların əksəriyyətinin də fikri belədir. Ancaq təəssüflər olsun ki, əməli tədbirlər həyata keçirmək sahəsində irəliyə gedə bilməmişik. Bəzən məndə belə təəvvür oyanır ki, bir çoxları bu sözləri deyir, ancaq əməli tədbir, iş görmür və ya görmək istəmir, yaxud da bacarmır, yolunu tapa bilmir. Bir çoxları isə fikirləşir ki, mən bunun tərəfdarı olduğumu deyim, amma kimsə bunu eləmək istəmir. Bunu biz hamımız bir yerdə eləməliyik. Aydındır, bunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi asan məsələ deyildir. Kim isə hesab edir ki, iqtisadi islahatları bir günə, iki günə, bir aya, iki aya, üç aya həyata keçirmək, ondan istədiyimiz nəticəni əldə etmək olar, şübhəsiz ki, bu, səhv fikirdir. İqtisadi islahatlar keçirmiş ölkələrin təcrübəsi də bunu sübut edir. Övvələn, bu təcrübə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin necə çətin olduğunu, ikincisi, onun nə qədər vaxt tələb etdiyini göstərir. Üçüncüsü isə bu, islahatların aparılması dövründə müsbət nəticə alanadək nə qədər yeni çətinliklərin meydana çıxdığını göstərir. Biz bunların hamısını nəzərə almalıyıq. İllüziya yaratmalı deyilik ki, guya iqtisadi islahatlar keçirən kimi hər bir şeyə nail olacağıq. Ancaq eyni zamanda, bu çətinliklər bizi qorxutmamalıdır. Çünki nə qədər qorxsaq, o qədər də yerimizdə dayanacaq, quyunun o qədər də dərinliyinə düşəcəyik. Təəvvür edin, biz gəlib elə bir mərhələdə dayanmışıq ki, buradan nə geriye çəkilmək, nə də yerində durmaq mümkündür. Amma irəliyə getmək üçün, necə deyirlər, gərək qolumuzu da, qıçımızı da çırmalayıb çox cəsarətlə hərəkət edək. Bunun, şübhəsiz ki, çətinliyi olacaqdır. Mən indi bir neçə saatdır BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəsi Mahmud əl-Səidlə söhbət aparırdım və ona görə də müşavirəyə bir qədər ləngidim. O, BMT-nin Baş katibi Butros Qali ilə birlikdə Gürcüstana və Ermənistana getmişdi. İndi mən onunla bir çox məsələlər barədə söhbət apardım və Gürcüstanda, Ermənistanda iqtisadi vəziyyətin necə olması ilə maraqlandım. Bilirsiniz ki, bizim Gürcüstanla yaxşı dostluq əlaqələrimiz var. Biz Ermənistanla müharibə vəziyyətindəyik. Amma buna baxmayaraq, orada vəziyyətin necə olması ilə maraqlanmaq pis deyil. Mahmud əl-Səid mənə dedi ki, hər iki respublikada iqtisadi, sosial vəziyyət həddən artıq gərgindir. Ermənistanda iqtisadi islahatlar və özəlləşdirmə aparılmasını elan ediblər. Ancaq onlar bu tədbirləri görsələr də, daha çətin vəziyyətə düşüblər. Bu o demək deyil ki,

islahatların keçirilməsi daim çətin vəziyyətə gətirib çıxarır. Onun bir dövrü var və həmin dövrü keçmək lazımdır. Çıxışımın əvvəlində mən bunu sizə çatdırıram ki, öz fikrimi heç kəsə calamaq istəmirəm. Sadəcə olaraq bildirirəm ki, biz bu məsələlərə ciddi yanaşaq. Bugünkü müşavirə də məhz ona görə toplanıb ki, bizim iqtisadiyyatla məşğul olan ayrı-ayrı təşkilatlar da, nazirliklər də, yerli orqanlar da iqtisadi islahatların keçirilməsinin zəruriliyini bildirirlər, ancaq hərəkət etmirlər. Biz onlara müəyyən hərəkət vermək üçün bu gün bu müşavirəni keçiririk. Hazırda bu islahatların xüsusən kənd təsərrüfatında həyata keçirilməsi məsələsi meydana çıxır. Ona görə də bugünkü müşavirədə biz əsasən kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar məsələlərdən söhbət aparacağıq. Şübhəsiz ki, biz başqa məsələlərlə də məşğul olacağıq. Ancaq indi hamısını əhatə etmək mümkün deyil. Bizim fikrimiz bu gün kənd təsərrüfatı məsələləri ilə əlaqədar söhbət aparmaqdır. İstəyirəm imkan verək ki, buraya dəvət olunmuş şəxslər öz fikirlərini desinlər, görək bizim nə kimi layihələrimiz, təkliflərimiz var, hansı təkliflər nədən ibarətdir, nə edə bilərik. Mən bir məsələni də bildirmək istəyirəm ki, hamı bunu nəzərə alsın: kimin nə fikri var, açıq desin. Heç kəs nə qorxsun, nə çəkinsin. Bilirsiniz, keçmiş dövrlərdə belə bir əhval-ruhiyyə yaranmışdı ki, bu sözü deyirəm, görəsən filankəsin xoşuna gələcək, ya yox? Yaxud təsirli bir adamın başqa bir fikri var, görüm onun fikri necədir? Mənim deyəcəyim söz görüm onun xoşuna gəlirmi, o bununla razıdırsa, mən bu sözü deyim və sair? Bax bunları aradan qaldırmaq lazımdır. Mən bu respublikanın başçısıyam, prezidentəm. Sizə açıq deyirəm: heç kəs heç nədən qorxmasın, heç kəsdən çəkinməsin. Fikrə, sözə görə heç kəs nəinki cəza ala bilməz, heç kəs töhmətlənə də bilməz, heç kəs heç kəsi incidə bilməz. Biz demişik ki, söz azadlığıdır. Əgər bunu bütün dünyaya elan etmişiksə, ictimaiyyətimiz də bunu deyir, indi biz bir yerə toplaşanda oturaq, fikirləşək ki, mən bunu deyəndə görüm kimin xoşuna gələcək, bununla razı olacaq, yoxsa yox? Bilirsiniz, belə şeylər bizi daim pis vəziyyətdə saxlayacaq. Ona görə də sərbəst olun, hərə öz fikrini desin. Bu o demək deyil ki, burada deyilən fikirlərin hamısı doğru, yararlı olacaq, hamısı qəbul olunacaq. Ancaq nə qədər çox fikir olsa, bu fikirləri araşdırıb, təhlil edib, ələkdən, süzgəcdən keçirəndən sonra ən yaxşılarını ortaya çıxarırıq və onlardan istifadə edə bilərik. Heç kəs heç bir iddiada olmamalıdır ki, o hər şeyi bilir. Mən şəxsən belə bir iddiada deyiləm. Ona görə də sizi buraya dəvət edib müşavirə keçirməkdə məqsəd o deyil ki, sonra kim isə desin ki, yaxşı, təsirli çıxış etdin. Məqsəd

odur ki, hər kəs sərbəst fikir söyləsin, sərbəst söz söyləsin. Kənd təsərrüfatında vəziyyət məlumdur. Kənd təsərrüfatımızın potensialı da məlumdur. Buraya toplaşan adamlar yəqin ki, bunu bilirlər. Kənd təsərrüfatında işləri necə quraq ki, bu bizi təmin edə bilsin? Əgər sosializm sistemində təbiətin bizə verdiyi sərvətlərdən 4-5 qat artıq fayda götürürdüksə və indi ondan aşağı nəticə əldə ediriksə, bununla razılaşmaq olmaz. 70-ci illərin axırlarında - 80-ci illərin əvvəllərində respublikada ildə orta hesabla 850 min ton pambıq yığırdıq. Doğrudur, sonralar deyirdilər ki, orada rəqəmlərin şişirdilməsi olub və sair. Bəli, bir kolxozda, bir rayonda rəqəmlərin şişirdilməsi var idi. Mən işləyən dövrdə bunun üstündə neçə adam işdən, partiyadan çıxarılmışdı. Amma rəqəmlərin belə şişirdilməsinin hamısını üst-üstə qoysaq, 10 min, 15 min, 20 min, 30 min, 50 min ton olsun. 800 min ton pambıq ki var idi! Amma dünən mən soruşuram, deyirlər ki, bu il indiyədək 285 min ton pambıq yığılıb. Məgər belə biabırçılıq olarmı?! 1969-cu il iyulun 14-də mən Azərbaycanın Birinci katib seçildim. Onda ilin yarısı idi və biz çalışdıq, çarpışdıq, ilin axırında 290 min ton pambıq topladıq. Amma 1974-cü ildə 500 min ton pambıq yığıldı. Sonra məhsul ilbəil artdı, gəlib orta hesabla 800-850 min tona çatdı. Bu pambıq var idi. Ondan istifadə olunurdu. Camaat bundan qazanırdı, yaşayırdı, evlər tikdirirdi. Saraylar, binalar, məktəblər tikildi və sair. İndi torpaq həmin torpaqdır, insanlar həmin insanlardır. Hətta o vaxta nisbətən adamların sayı da artıb. Amma onların əksəriyyəti işsizdir.

Yaxud elə üzümçülüüyü götürək. Biz 1970-ci ildə 250 min ton üzüm toplamışdıq. Bu mənim yaxşı yadımdadır. Sonra qalxdı 2 milyon tona, 1 milyon 800 min, 1 milyon 700 min tona. İndi bu il 192 min ton üzüm toplanıb. Belə şey olarmı? Tutaq ki, bəzi səbəblər olub. 1985-ci ildə sərxoşluğa qarşı mübarizə adı ilə üzüm bağlarını qırdılar, dağıtdılar. Amma indi mövcud olan bağlardan biz 2-3 dəfə bundan artıq üzüm götürə bilərdik. Götürə bilmirik. İndi yenidən o sistemə qayıdaq? Yox, dəfələrlə demişik ki, bu olmayacaq. Amma eyni zamanda bu torpaqdan, təbiətimizdən istifadə edib çox məhsul götürə bilərik. Bunun üsulları da məlumdur. İslahatları keçirib bu məhsulu əldə edən adamlar da, ölkələr də, yerlər də vardır. Ona görə də bunu deməklə mən sizi geri qaytarmaq istəmirəm. Sadəcə olaraq, demək istəyirəm ki, Azərbaycan təbiətinin, torpaqlarının potensialı böyükdür. Əgər biz Zaqafqazıyanı götürsək, bu respublikaların heç biri kənd təsərrüfatı sahəsində təbiətin Azərbaycana verdiyi imkanlara, potensiala malik deyil. Amma biz bu potensialdan istifadə etməliyik...

... İslahatların əsasını mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi təşkil edir. Bu necə olacaq? Mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi kolxozların və sovxozların aqibətindən asılıdır. Çünki keçmişdə xüsusi mülkiyyət olub, torpaq da, mal-qara da şəxsi olub. Hər kəs özü bilib ki, hansı vasitələrlə əkəcək, biçəcək, məhsul alacaq, necə satacaq. 20-ci ildən sonra bu, pozulmağa başlayıb, 30-32-ci illərdə kollektivləşmə gedib, mülkiyyət forması dəyişib. Biz indi həmin mülkiyyət forması şəraitində yaşayırıq. Respublikada bazar iqtisadiyyatına, sərbəst iqtisadiyyata keçmək üçün mülkiyyət forması dəyişməlidir, özəlləşdirmə getməlidir.

Yekun sözü

Müşavirəyə başlayarkən mən bu gün toplaşmağımızın məqsədini dedim və bildirdim ki, çox mühüm bir məsələni müzakirə edirik. Məqsəd respublikanın iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. Ölkəmizin iqtisadi potensialının böyük bir qismi, təbii sərvətlərimizlə bağlı olan hissəsi kənd təsərrüfatında, aqrar-sənaye bölməsindədir. Ona görə də müstəqil Azərbaycanımızın gələcəyi bu sahənin səmərəli işləməsindən asılıdır. Mən əvvəl də dedim, indi də qeyd edirəm: bunun yolu iqtisadi islahatlar yoludur. Burada çıxış edənlərin, demək olar, hamısı kənd təsərrüfatında iqtisadi islahatlar aparılmasının zəruriliyini etiraf etdi, buna tərəfdar çıxdı. Mən buna əks olan fikirlər eşitmədim. Düzdür, bu islahatların keçirilməsi barədə hərə öz fikrini sərbəst deyir. Bu da təbiidir. Lakin əsas strateji yolumuzun iqtisadi islahatlar yolu olmasına heç kim etiraz etmir. Mən belə hesab edirəm ki, bu, respublikamızın kənd təsərrüfatı ilə bağlı alimlərinin, mütəxəssislərinin, bu sahə ilə bilavasitə məşğul olan adamların ümumi fikrini əks etdirir və cəsarətlə deyə bilərəm ki, bütünlüklə ictimaiyyətimizin ümumi fikridir. Mənə bunu deməyə əsas verən odur ki, bir çox görüşlərdə, söhbətlərdə camaatın əksəriyyətinin bu fikirdə olduğunu hiss etmişəm. Şübhəsiz ki, biz bu islahatları keçirərkən həmin fikirləri ictimai rəyin süzgecindən keçirə bilərik. Ümidvaram və tam əminəm ki, buna heç bir etiraz olmayacaq. Yəni, biz bu islahatları keçirməliyik, özü də çox səriştə ilə və qısa müddətdə keçirməliyik. Bununla əlaqədar qanun layihəsi hazırlanmışdır. ... Burada belə bir fikir də deyildi ki, yeni qanunun qəbul edilməsinə ehtiyac yoxdur, çünki bir neçə qanun qəbul olunmuşdur. Lakin bunlar işləmir. Ola bilər, indiyədək qəbul edilmiş qanunların hamısına mütləq yenidən baxılsın, onlar bir daha təhlil edilsin, işləməməsinin səbəbləri araşdırılsın,

hansı maddələrin bu günün tələblərinə cavab verdiyi müəyyənləşdirilsin və onlardan istifadə edilsin. Bununla belə, iqtisadi islahatların keçirilməsi üçün xüsusi bir qanunun qəbul olunması zəruridir. Ola bilər, bu qanun əvvəllər qəbul edilmiş qanunların bəzi müddəalarını özündə əks etdirsin. Ancaq əvvəl qəbul edilmiş qanunlar ayrı-ayrı sahələrə aid idi: Torpaq Məcəlləsi, fermer təsərrüfatlarının yaranması, kəndli təsərrüfatlarının yaranması və s. haqqında qanunlardır. Bunların hər biri aqrar bölmədə islahatların keçirilməsinə, şübhəsiz ki, şərait yaradır. Amma bizə ümumi bir proqram lazımdır. Bu proqram haqqında söhbət gedən qanunda öz əksini tapmalıdır. Ona görə də belə bir qanunu mütləq qəbul etməliyik. Güman edirəm ki, bugünkü müzakirədə söylənilən təkliflərdən, fikirlərdən istifadə edilərək həmin qanun layihəsi qısa bir müddətdə hazırlanıb təqdim olunmalıdır. Ola bilər, biz onu qəbul etməzdən əvvəl ümumxalq müzakirəsinə də çıxaraq. Ancaq bütün bu işləri çox qısa müddətdə, vaxt itirmədən görmək lazımdır. Bayaq dedim, bir də təkrar edirəm, kənd təsərrüfatında islahatların keçirilməsinin mövsümdən asılılığı var. Payız-qış dövrü bu islahatların keçirilməsi üçün ən əlverişli vaxtdır. Biz bu vaxtı ötürə bilmərik. Əvvəllən ona görə ki, biz onsuz da gecikmişik və daha gecikə bilmərik. İkincisi, əgər biz bu vaxtı ötürsək, yaz-yay aylarında islahatların keçirilməsi daha da çətin olacaqdır. Biz müstəqil dövlət kimi yaşayırıq və dəfələrlə demişik ki, müstəqil dövlətçiliyimiz əbədi olacaqdır. Yəni biz daha başqa bir dövlətin tərkibində, himayəsi altında yaşamayacağıq. Başqa bir dövlətin də imkanlarından istifadə etməyə nə imkanımız, nə də istəyimiz var. Demək, əgər biz müstəqil dövlət olmaq istəmişiksə və buna nail olmuşuqsa, öz ölkəmizin sərvətlərindən səmərəli istifadə edərək həm müstəqil dövlətimizi möhkəmləndirməliyik, həm də bu müstəqilliyin təkcə siyasi-mənəvi deyil, habelə maddi nəticəsi də olmalıdır, insanların yaşayışının yaxşılaşmasını təmin etməlidir. Əgər bu olmasa, belə müstəqilliyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Müstəqillik ona görədir ki, biz öz taleyimizin sahibi olaq, öz sərvətlərimizin sahibi olaq və bu sərvətlərdən istifadə edərək xalqımız daha yaxşı yaşasın. Əgər müstəqilliyimiz sadəcə olaraq, formal xarakter daşıyacaqsa, yaxud müstəqillik dövründə iqtisadiyyatımız gündən-günə geriləyəcəksə, əhalinin yaşayış səviyyəsi pisləşəcəksə, onda bu müstəqillik nəyə lazımdır? Belə də yaxşı olar ki, başqa bir dövlətin müstəmləkəsi olasan, xalqın bundan da yaxşı yaşasın. Amma biz buna yol verə bilmərik. Əvvəllən ona görə ki, müstə-

qillik əsrlər boyu bizim arzumuz olmuşdur. İkincisi, bizim ölkəmiz - Azərbaycan öz sərvətlərindən istifadə edərək iqtisadiyyatını yaxşı qura və əhalisinin, vətəndaşlarının rifahını daha da yaxşılaşdırmaqla bilər. Sovetlər İttifaqının dağılması prosesi gedərkən bir çox iqtisadçılar bunu təhlil etmiş və hələ o zaman belə nəticəyə gəlmişdilər ki, 15 sovet respublikasından ikisi-üçü müstəqillik dövründə özünü tam yaşada bilər, bunlardan biri də Azərbaycandır. Bunu, hələ o zaman həm sovet alimləri, həm də Qərbi sovetoloqları demişdilər. Bu, havadan götürülmüş fikir deyildir, Azərbaycanın həm təbii sərvətləri, həm də iqtisadi potensialı ilə bağlıdır. Əgər təbii sərvətlərimizin bir hissəsi sənaye istehsalının əsasını təşkil edərsə, digər hissəsi, müşavirənin əvvəlində dediyim kimi, kənd təsərrüfatına aiddir. Ona görə də biz təbii sərvətlərimizdən konkret olaraq indi əhalini ərzaqla təmin etmək üçün istifadə etməli, həm də təkcə bununla kifayətlənməyərək kənd təsərrüfatı istehsalından əldə edilən məhsullardan istifadə edərək iqtisadiyyatımızı qaldırmaq üçün kənd təsərrüfatının səmərəliliyini təmin etməliyik. Buna nail olmaq üçün bizim yolumuz iqtisadi islahatlar yoludur. Bilməlisiniz ki, kənd təsərrüfatı potensialı haqqında söhbətlərimiz nəzəri xarakter daşmır. Bunu deməyə əsasımız var. Yaxın keçmişdə kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal etdiyimiz məhsulların miqdarı buna canlı sübutdur. Əgər o zaman – sərbəst olmadığımız bir vaxtda biz bolluca kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmişiksə, indi nə üçün istehsal etməyək? 70-ci illəri, 80-ci illərin əvvəlini götürürəm: təsəvvür edin, Azərbaycanda ildə orta hesabla 1,3-1,4 milyon ton, bəzən 1,5 milyon ton, orta hesabla 1,3 milyon ton götürürəm, taxıl istehsal olunurdu, ildə 800 min ton pambıq, 1,5 milyon ton üzüm, 700 min ton tərəvəz məhsulları, 300 min ton meyvə, 50-55 min ton tütün, 25-26 min ton yaşıl çay yarpağı, 150-160 min ton ət, 700 min tonadək, fərdi təsərrüfatlar da nəzərə alınarsa, 1 milyon tonadək süd istehsal olunurdu. Bu rəqəmləri toplayın, görün neçə milyon ton edir. Bunlar, dediyim kimi, 70-ci illərdə, 80-ci illərin əvvəlində istehsal etdiyimiz məhsullardır. Amma bizim torpağımız, kənd təsərrüfatı potensialımız bundan da çox məhsul istehsal etməyə imkan verir. Bir şərtlə ki, biz bu imkandan səmərəli istifadə edə bilək. Biz buna nail olmalıyıq...

... Nəhayət, bir fikri də bildirmək istəyirəm. Bilirsiniz, insanlarda inam yaranması üçün prezident kimi qəti deyirəm ki, iqtisadi islahatlara doğru getməyimiz barədə heç kəsdə şübhə olmasın. Çünki, yenə də deyirəm, bəzi adamlarda şübhə yaranır ki, bəlkə mən işə başladım, xərc çəkdim, sonra gəlib

torpağı yenə əlimdən aldılar, ümumiləşdirdilər və s. Xüsusən kənddə yaşayan, kənd təsərrüfatında çalışan adamlarda belə psixologiya güclüdür. Belə şeylər olmayacaq. Prezident kimi bəyan edirəm ki, mən iqtisadi islahatların keçirilməsinin, özəlləşdirmə aparılmasının, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin təminatçısı kimi çıxış edirəm. Bunu nəzərə alaraq, qoy hərə özü fikirləşsin, öz addımını atsın ki, nə edə bilər? Şübhəsiz, bu addım ondan ibarətdir ki, bu şəxs, yaxud bu qrup iş görüb mənfəət gətirməyə çalışacaq və bu da bizim ümumi istehsalımızı artıracaq, iqtisadi potensialımızın səmərəliliyini yüksəldəcəkdir. Bunun üçün də maliyyə imkanları yaradılmalıdır. Həm Maliyyə Nazirliyi, həm Vergi Müfəttişliyi, həm banklar, həm Gömrük Komitəsi, - burada deyilənlərdən belə başa düşdüm ki, onlar da bəzi maneələr törədirlər, - sahibkarlığın inkişafına, özəlləşdirməyə, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə şərait yaratmalı olan başqa orqanlar hərə öz sahəsində iş görməlidir, əngəllər törətməməlidir⁸⁶.

Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar islahatların başlanmasından təqribən 30 illik bir dövr keçdikdən sonra bu islahatları təhlil etmək, nəticələri qiymətləndirmək indi asandır. Amma həmin dövrdə Ulu Öndər bu islahatların aparılması ilə bağlı siyasi iradəsini ortaya qoyan zaman dövlətin iqtisadi münasibətlərdə və mülkiyyət üzərində total şəkildə hakim olduğu bir sistemdən azad bazar münasibətlərinə və özəl mülkiyyətə əsaslanan sistemə keçidlə bağlı nə təcrübə, nə də nəzəri-metodoloji əsaslar mövcud idi. Üstəlik, o dövrdə keçirilən müzakirələrdən də göründüyü kimi, cəmiyyətdə də islahatlarla bağlı yekdil rəy yox idi, hətta aqrar islahatlara münasibətdə mühafizəkar mövqedə olanlar var idi, ilkin müzakirələr zamanı tərəddüddə olanlar çoxluq təşkil edirdilər.

Fikrimizcə, ölkədə aqrar sahədə islahatların aparılması ilə bağlı tarixi qərarların qəbulunda və əməli tədbirlərin həyata keçirilməsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi həm də onun Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə rəhbərlik etdiyi dövrdə əldə etdiyi təcrübəyə bağlı idi. Belə ki, H. Əliyevin təşəbbüsü ilə 1992-ci il aprelin 6-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sessiyasında “Naxçıvan Muxtar Respublikasında zərərlə işləyən kolxoz və sovxozlar haqqında” və “Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləşdirilməsi barədə

⁸⁶ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 508-516.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

təkliflər haqqında” qərarlar qəbul edildi⁸⁷. Həmin qərarların əsasında ilkin olaraq, Culfa rayonunun Şurut və Gal kəndlərində islahatlara başlanıldı⁸⁸. İslahat çərçivəsində “Azərbaycan” sovxozunun bazasında təsərrüfat üzrə

⁸⁷ İ. Hacıyev, B. İsmayılov. Naxçıvan Muxtar Respublikası - 90 (Quruculuq salnaməsi). Naxçıvan, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi - 2014. 184 səh.

<http://statistika.nmr.az/library/source/naxcivan90.pdf>

⁸⁸ Гариб Мамедов. Земельная реформа в Азербайджане: Правовые и научно-экологические вопросы. Баку: Элм, 2000 с. 10

müəyyən edilən pay normaları nəzərə alınmaqla 4 kəndli-fermer təsərrüfatı, 10 şəxsi təsərrüfat yaradıldı. Yeni yaradılan kəndli-fermer təsərrüfatlarına 198.4 ha suvarılan, 372.3 ha dəmyə torpaq sahəsi verildi. Bu torpaqlardan 33 hektarı çoxillik otların istehsalı üçün, 180 hektarı isə təbii otlaq sahəsi kimi istifadə olunurdu.

Eyni zamanda, sovxozla məxsus 2210 baş iribuynuzlu mal-qara, 1506 kvadratmetr sahəyə malik olan tövlələr özəlləşdirildi. Sonradan bu təcrübə rayonun digər ucqar dağ kəndlərində də tətbiq olundu.

Kəndli-fermer təsərrüfatları və şəxsi təsərrüfatların müvafiq ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə sovxozlara aid maşın və mexanizmlərin bazasında texniki xidmət müəssisələri yaradıldı. Bu qurumlar yeni yaradılan təsərrüfatlara müqavilə əsasında xidmət göstərirdi⁸⁹.

Muxtar Respublikada aparılan islahat, xüsusilə mal-qaranın özəlləşdirilməsi heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılmasına müsbət təsir göstərmiş, bölgədə həmin məhsulların kəskin qıtlığının aradan qaldırılmasına şərait yaratmışdı. Bu islahat təcrübəsi ilə bağlı Ulu Öndər 5 noyabr 1994-cü ildə “Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sarayında “Respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan islahatların vəziyyətinə həsr olunmuş Müşavirə”də deyirdi: “... *Mən Naxçıvanda işləyəndə bir neçə dəfə toplaşmışdıq, danışıqlar aparmışdıq. Məsələn, o zaman Naxçıvanda biz qərara aldığımız ki, iribuynuzlu mal-qaranın əksəriyyəti kolxozlardan, sovxozlardan camaata satılsın. Bunun əleyhinə çıxanlar çox oldu. Gəlib dedilər ki, buradan alırlar, oradan da Arazdan o taya keçib satırlar, kəsirlər, mal-qaranın sayı azalacaq. Amma mal-qaranın sayı azalmadı. Xırdabuynuzlu heyvanlarla da vəziyyət belə oldu. Sonra biz fikirləşdik ki, rentabelli olmayan bir neçə kolxozu ləğv edək və əmlakını camaata paylayaq. Mənim yadımdadır, bəlkə də Naxçıvanı tanıyan adamlar da bilir, Şahbuz rayonunun bir dağ kəndi var – Kolanı Biçənək. Bu kənd Ermənistanla sərhəddədir. Mən bir dəfə oraya getmişdim və kəndlilərlə danışmışdım ki, vəziyyət ağırdır, necə edək, nə təhər eləyək? Onların bir qismi deyirdi ki, kolxozu saxlamaq lazımdır, biz kolxozsuz yaşaya bilmərik. Mən araşdırdım ki, bunlar niyə belə deyirlər. Məlum oldu ki, bu, kolxozda qarovulçudur və yaxud xırda bir vəzifədədir və oradan bir qədər pul alıb yaşayır. Belələri də çoxdur. Onlar belə hesab edirlər ki, kolxoz dağılsa, gedib işləməlidirlər. İndi isə işləmir, gedib haradasa durur, heç durmasa da,*

⁸⁹ Иршад Алиев. Исторические этапы сельского хозяйства Азербайджана и перспективы его развития. Б, 2004 с. 191-192.

pulunu alır. Bax, mən orada belələri ilə rastlaşdım. Mən rayonlara çıxanda təəssüf ki, belə məsələləri müzakirə etməyə imkanım olmayıb. Amma Naxçıvanda bir neçə rayonda, kəndlərdə olmuşdum, bir sıra məsələləri müzakirə etmişdim, adamların fikirlərini öyrənməyə çalışmışdım. Orada artıq bir çox kolxozlar ləğv olunub. Amma camaatın gəliri azalmayıb, artıb. İndi deyə bilmərəm ki, bu məsələ nə qədər tənzimlənib. Çünki mən oradan çıxıb getdim. O vaxt isə həmin işə təzə başlamışdım”⁹⁰.

Ulu Öndərin çox sonralar, artıq aqrar islahatların birinci mərhələsinin, demək olar ki, başa çatdığı dövrdə - 2002-ci ilin avqust ayında Şahbuz rayon sakinləri ilə görüşündə cəmiyyətin islahatlara qarşı necə tərəddüdlə yanaşdığı, lakin onun bu məsələdə qətiyyətli mövqedə olması bir daha xatırlanırdı: “... Mənim xatirimdədir, biz Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyasını yaradırdıq. Onun Şahbuz şöbəsi yaranmışdı. Burada çox təşəbbüskarlar var idi. Məndən xahiş etdilər ki, təsis konfransına gəlim. Mən buraya gəldim. Həmin bu binada, onun salonunda Şahbuzda Yeni Azərbaycan Partiyasını yaradanlar toplaşmışdılar. Görürəm, Taməddin həkim başını tərpədir. Çünki o bu işlərdə əsas təşəbbüskarlardan, irəlidə gedənlərdən biri idi. Bəli, qəhrəman adamdır. Mən onu tanıyıram. Yenə Arış kəndində yaşayırsan?! Arış kəndində yaşayır, özünün təsərrüfatı var. O vaxt hələ şəxsi təsərrüfat yox idi. Özü həkimdir, təsərrüfatı var. O vaxt ondan soruşdum ki, nəyin var? Dedi ki, neçə pətək arım var, nə bilim, neçə heyvanım var. Dedim, a kişi, sən bunları necə saxlayırsan? Gərək ki, üç oğlun var, görürsən, hamısı yadımdadır. Dedi ki, mənim üç oğlum var, onlarla birlikdə – oğlanların oxuyub qurtarıblar – təsərrüfatı saxlayırıq. O çox çalışdı ki, təsərrüfatına gedim, mən də istədim, amma qismət olmadı. Yəqin ki, qismət olacaqdır. Biz hələ o vaxtlar ilk dəfə Naxçıvanda torpaq islahatı aparmaq istəyirdik. Hələ Azərbaycanda hakimiyyət bununla məşğul olmurdu. Amma biz torpaq islahatı aparmaq istəyirdik. Mən də istəyirdim bir neçə kiçik dağ kəndlərində bu islahatları aparım. Nədən ötrü? Çünki kolxozlar, sovxozlar dağılırdı. Kolxoz sədrləri, nə bilim, briqadirlər, anbar müdirləri – indi sizin aranızda onlardan var - heyvanları kəsib yeyirdilər. Sonra da 24-cü cədvəl var, orada hər ay yazırdılar ki, filan qədər öldü. Görürdün ki, aybaay kolxozların mal-qarası dağılır. Mən fikirləşdim, yaxşı olar ki, bunları özümüz dağıdaq, kəndlilərə verək. Kəndlilər özləri

⁹⁰ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 510.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

saxlasınlar. Torpağı da onlara verək. Mən istədim bunu kiçik dağ kəndlərindən edim. Biçənək, Kolanı kəndlərinə getdim. Çünki bilirsiniz, orada təsərrüfatlar xırda idi. Gəldim, camaatı toplayıb dedim ki, istəyirəm bu kolxozu dağıdam, torpaqları da, mal-qaranı da sizə verəm. Bir neçəsi çıxış etdi ki, yox, biz istəmirik. Ay balam, niyə istəmirsən, bunu sənə vermək istəyirəm. Deyir ki, mən burda qarovulçuyam, maaş alıram, bununla dolanıram. Kolxoz dağılanda mən necə dolanacağam? Deyirəm, ay kişi, sənə mal-qara verəcəyik, torpaq verəcəyik, get torpağında işlə. Yəni, ovaxtkı sistem insanları, bax, belə, hökumətin himayəsində yaşamağa öyrətmişdi. Onlar işləmirdilər. Bəli, bir qarovul məvacibi onu təmin edirdi. Ancaq indi Naxçıvanın hər yerində torpaq islahatı gedib, torpaq kəndlilərdədir, mal-qara kəndlilərdədir. Kənd təsərrüfatının nə qədər inkişaf etdiyini siz yaxşı bilirsiniz. Mənim yadımdadır, biz burada yaşayırdıq, ət tapmaq mümkün deyildi. Hələ mən burada işləməyəndə, 1990-cı ildə, təzə gəlmişdim, bacımın evində yaşayırdım. Sentyabr-oktyabr ayları idi. Bir də görürdün, deyirdilər ki, yemək bişirmək üçün ət tapa bilmirik. Sonra bir nəfər qonşu gəlib xəbər verirdi ki, Cəhridə heyvan kəsiblər. Qonşular tez yığılırdı ki, gedib Cəhridən ət alsınlar. Bəziləri gedib çatırdı, bəziləri də gedəndə ət qurtarırdı. Amma indi Naxçıvanda əti alan yoxdur. Elədir, yoxsa yox?

Y e r d ə n s ə s l ə r: Bəli, elədir.

H e y d ə r Ə l i y e v: Mal-qaranız çox, heyvanınız çox, ətiniz də, yağınız da, südünüz də var, taxıl da əkirsiniz. Elədirmi?

Y e r d ə n s ə s l ə r: Elədir.

H e y d ə r Ə l i y e v: İslahatların nəticəsi, bax, budur, müstəqillik budur, sərbəst iqtisadiyyat budur. Biz bu yol ilə gedirik və gedəcəyik...

... Mən buradan Kolanı, Biçənək kəndlərinə gedirəm. Kolanıda həmin qarovulçunu axtarıb tapacağam. Görüm, o indi necə yaşayır... ”⁹¹.

Ulu Öndər Azərbaycana rəhbərliyə başladıqdan sonra ilk növbədə, mal-qaranın özəlləşdirilməsinin heyvandarlıq məhsullarının qıtlığının aradan qaldırılmasına və bazarın stabilləşdirilməsinə nisbətən qısa müddətdə əhəmiyyətli təsir göstərəcəyini nəzərə alaraq, bu sahədə Naxçıvan təcrübəsinin digər rayonlarda da tətbiq olunmasının zəruri olduğunu göstərirdi. O bu istiqamətdə yaranmış ləngimələrin aradan qaldırılması ilə bağlı müvafiq göstərişlər vermişdi.

⁹¹ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 2115-2116.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

1994-cü ilin 18 avqust tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sarayında keçirilən “Kənd təsərrüfatında 1994-cü ilin birinci yarısının yekunlarına və islahatların keçirilməsi vəziyyətinə həsr olunmuş Müşavirə”də Ulu Öndər deyirdi: “... *Heyvandarlıq sahəsində çox böyük gerilik var. Burada bəzi nətiqlər danışarkən mən onlarla sual-cavab etdim və öz fikrimi bildirdim. Bununla bərabər, bir daha deyirəm: bizim ictimai bölmədə olan mal-qaranın həm sayı, həm də məhsuldarlığı xeyli azalmışdır...*

... Buna görə də biz bir tərəfdən ictimai təsərrüfatda olan mal-qaranın məhsuldarlığının artmasına çalışmalıyıq və siz bu sahədə qarşıda duran vəzifələri həyata keçirməlisiniz. İkinci tərəfdən isə, dediyim kimi, islahatlar aparılmalıdır. Ola bilsin, islahatlara birinci növbədə, heyvandarlıqdan başlamaq lazımdır ki, heyvandarlıq məhsulları istehsalını sürətlə artırma bilək”⁹².

Artıq 1994-cü ilin 9 dekabr tarixində Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetində keçirilən “Aqrar islahat: problemlər və onların həlli yolları” mövzusunda beynəlxalq konfransda Ulu Öndər heyvandarlıq sahəsində aparılan ilkin islahatların müsbət nəticələrinin də olduğuna diqqəti yönəldərək deyirdi: “... Məsələn, son illərdə heyvandarlıq sahəsində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Mal-qaranın sayı ictimai bölmədə azalmış, şəxsi bölmədə isə artmışdır. Bu dəyişikliklər Respublikada mal-qaranın ümumi sayını azaltmamışdır, sadəcə olaraq, üstünlük bir bölmədən digərinə keçmişdir. Ancaq mən müşavirələrimizdə, söhbətlərimizdə, görüşlərimizdə dəfələrlə sual verdim və cavab aldım ki, ictimai bölmədə heyvandarlığın məhsuldarlığı fərdi, özəl bölmədəkindən qat-qat aşağıdır. Demək, əgər ictimai bölmədə olan və az məhsul verən mal-qaranın əksər hissəsi, bəlkə də hamısı özəlləşdirsə, biz heç bir şey itirməyəcəyik, əksinə, məhsuldarlıq artacaqdır. Ola bilər mal-qaranın sayı çoxalmasın, bəlkə də çoxalsın, lakin məhsuldarlıq xeyli yüksələcəkdir.

Şübhəsiz ki, burada müəyyən çətinliklər, proseslər var. Məsələn, ictimai bölmədə - kolxoz və sovxozlarda mal-qaranın saxlanması, bəslənməsi üçün çox böyük heyvandarlıq kompleksləri tikilmiş, istehsal fondları yaradılmışdır. Bunları dağıtmaq, pozmaq olmaz. Əksinə, bu proseslər zamanı gərək onlardan daha səmərəli istifadə edilsin. Bu, işin praktiki cəhətidir. Bunun yollarını tapmaq olar və güman edirəm ki, bizim bugünkü konfrans da bu barədə müəyyən təkliflər verəcəkdir. Ancaq strateji yol bundan ibarətdir ki, biz heyvandarlıq sahəsində ciddi şəkildə özəl bölməyə keçməliyik...”⁹³.

⁹² Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 341-350.

<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

⁹³ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 544.

<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

Ölkədə aqrar islahatın aparılmasının sürətləndirilməsi üçün daha geniş təcrübələrin toplanması məqsədilə Heydər Əliyev sınaq layihələrinin nisbətən geniş miqyasda – ayrı-ayrı inzibati rayonlar səviyyəsində həyata keçirilməsi təşəbbüsünü irəli sürdü. Bununla əlaqədar olaraq da, 1994-cü ildə iki rayonda – Xızı və Zaqatala rayonlarında əsaslı aqrar islahatların aparılması barədə göstəriş verdi. Bu rayonlarda ölkə Prezidentinin göstərişinə uyğun olaraq aparılan islahat tədbirləri ilə bağlı təkliflər rayonların rəhbərliyi tərəfindən hazırlanmış və müvafiq dövlət orqanları ilə müzakirə edilmişdi. Layihələr çərçivəsində həmin rayonlarda kolxoz və sovxozlar ləğv olundu, torpaq sahələri və əmlak pay almaq hüququ olan subyektlər arasında bölüşdürüldü. Torpaqların bir hissəsi və sosial obyektlər isə əvəzsiz olaraq bələdiyyələrə verildi.

Ümumilikdə, o dövrdə Zaqatala rayonunda 29 kolxozdan 26-sı ləğv olunmuş, nəticədə 18 500-dən çox ailə torpaq və əmlak payı almışdır. Kolxozların istifadəsində olan 86.1 min hektar torpaq sahəsinin 47.5 min hektarı dövlət mülkiyyətində saxlanılmış, 12.2 min hektarı bələdiyyələrə, 26.6 min hektarı xüsusi mülkiyyətə verilmişdir.

Ölkə üçün həyati əhəmiyyətə malik olan neft yataqlarının işlənilməsini nəzərdə tutan “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanmasıdan sonra Ulu Öndər aqrar

sahədə əsaslı islahatların aparılması istiqamətində işlərin sürətləndirilməsi ilə bağlı daha qətiyyətli addımlar atmışdır.

İslahatların genişləndirilməsi nəticəsində respublika üzrə kənd təsərrüfatı istehsalında əhəmiyyətli irəliləyişlər oldu. Ayrı-ayrı məhsul növlərinin məhsuldarlıq göstəriciləri yaxşılaşdı, o cümlədən taxılın istehsalı və dövlətə satışında ciddi yüksəliş baş verdi.

Habelə islahat nəticəsində xüsusi mülkiyyətdə olan iribuynuzlu mal-qaranın, qoyun və keçilərin sayı bir neçə dəfə artmışdı⁹⁴.

Bütün bunlar kənd təsərrüfatı sahəsinə dövlət investisiyası qoyulmadan, torpaq sahələrinin yeni sahiblərinin imkanları hesabına təmin olunurdu. Həmçinin Xızı rayonunda islahat aparılan təsərrüfatların əmlakının satışından əldə edilən vəsait hesabına fermerlərə kredit vermək üçün islahat fondu yaradılmışdı.

Ulu Öndər digər rayonlarda da aqrar islahatların aparılmasına dair yerli təşəbbüsləri dəstəkləyirdi. O, həmin dövrdə Masallıda rayon rəhbərliyi tərəfindən müstəqil olaraq aparılan islahat layihəsinə müsbət yanaşmış, müvafiq orqanlara rayonda görülməli işlərin nəzərdən keçirilməsini və bir proqram şəklində salınıb təqdim edilməsini tapşırırmışdı.

Heydər Əliyev xüsusilə ictimaiyyətin islahatlarla bağlı məsələyə münasibətinin daha uyğun formada olmasını, yəni cəmiyyətin islahatlara hazır olmasını zəruri hesab edirdi. Bununla yanaşı, belə layihələrin müsbət təcrübələrin aşkara çıxarılması və yayılması baxımından əhəmiyyətini nəzərə alaraq, başqa rayonlarda da həyata keçirilməsinin vacibliyini göstərirdi. O, 1994-cü ilin 23 dekabr tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sarayında keçirilən “Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlara həsr olunmuş geniş Müşavirə”də deyirdi: “... Bildiyiniz kimi, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi haqqında respublikada müzakirələr gedir, ictimai fikir formalaşır. Təbii ki, bu proses ictimaiyyətdə, müxtəlif mövqeli insanlarda, ayrı-ayrı sahələrdə fəaliyyət göstərən təşkilatlarda psixoloji dəyişikliklər baş verməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətdə bir tərəfdən köhnə üsul-idarəyə, köhnə iqtisadi sistemə bağlılıq, mühafizəkarlıq meyilləri, ikinci tərəfdən isə həyatın təbii, obyektiv prosesləri ilə əlaqədar yeniliklər, dəyişikliklər, islahatların aparılması meyilləri mövcuddur. Bütün bunlar təbiiidir. Eyni zamanda, bu proses bizim gələcək yolumuzun daha da doğru-düzgün müəyyən olunması

⁹⁴ Иршад Алиев. Исторические этапы сельского хозяйства Азербайджана и перспективы его развития. Б, 2004 с. 192-193.

üçün zəruridir. Bunların hamısının nəticəsində cəmiyyətimizdə ümumi fikir əksərən iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xeyrinə formalaşıbdir...

... Noyabrın 5-də keçirilən müşavirədə mən Zaqatala və Xızı rayonlarının icra hakimiyyəti başçılarına göstəriş verdim. Dünənki müşavirədə də bu barədə məruzə etdilər, bu gün də burada çıxış etdilər. Mən Prezident Aparatının, Nazirlər Kabinetinin müvafiq şöbələrinə, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə, müvafiq komissiyalara tapşırıram ki, ümumi islahatları gözləmədən biz bu barədə qərar qəbul etməliyik və razılıq verməliyik ki, onlar islahatlara başlasınlar. Ancaq gördüyünüz kimi, Zaqatala Rayon İcra Hakimiyyəti başçısının məruzəsindən aydın olduğu kimi, orada bəzi təsərrüfatları bugünkü formada saxlamaq istəyirlər, bəzilərinə böyük dəyişikliklər aparmaq niyyətindədirlər, bəzilərinə isə başqa işlər görmək fikrindədirlər. Bunlara sərbəstlik verilməlidir. Həmin sərbəstlik Zaqatala rayonunun miqyasında rəqabət yaradacaqdır. Bu dəyişikliklər müsbət nəticə verdikcə, dəyişikliklərin olmadığı yerlərdə həmin müsbət təcrübəni görən kimi bu yenilikləri tətbiq edəcəklər. Burada sonuncu çıxış edən, Masallı rayonundan olan natiq də dedi, - doğrudur, Masallı rayonunun təsərrüfatında, aqrar bölməsində gedən bəzi proseslər haqqında Nazirlər Kabineti, Prezident Aparatı, yaxud Ali Sovet tərəfindən mənə rəsmi arayışlar təqdim olunmayıbdir, - ancaq müxbirlərin, qəzet işçilərinin xəbərlərindən mənə bəlli olan ilkin məlumatlardan da belə hiss etdim ki, orada bu proseslər gedir. Rayon rəhbərliyinin özü bunu müstəqil olaraq aparır. Masallı rayonundan çıxış edən müəllimin - onun özü fermer təsərrüfatının başçısıdır - dediyi sözlər bu barədəki məlumatlarımı bir daha yadıma salır. Mən bizim Prezident Aparatına, Nazirlər Kabinetinə, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə tapşırıram ki, Masallı rayonunda gedən işləri nəzərdən keçirsinlər. Əgər orada bu işlər gedirsə, onları bir proqram şəklinə salmaq lazımdır və həmin proqramı da təqdim etmək lazımdır ki, işə başlasınlar. Bu rayonların təcrübəsində mən başqa rayonlarımızın da icra hakimiyyəti başçılarına, rayon kənd təsərrüfatı idarələrinin rəhbərlərinə, bilavasitə torpaqla işləyən adamlara müraciət etmək istəyirəm. Bu qanunların, əsasnamələrin qəbul edilməsini gözləmədən harada belə tədbirlərin rayon miqyasında keçirilməsinə imkan varsa, mən onlara razılıq verirəm, təkliflərini hazırlasınlar, təqdim etsinlər və biz bunlara baxıb öz fikirlərimizi bildirək. Bunlar doğrudan da münasib olsa, biz onlara razılıq verərək ki, həmin rayonlarda olduğu kimi, belə işləri həyata keçirsinlər. Proseslərin belə getməsi, hesab edirəm ki, yaxşı haldır. Yəni, biz ayrı-ayrı təsərrüfatların yox,

bütöv rayonların təcrübəsindən istifadə edərək digər yerlərdə də bunları həyata keçirəcəyik... ”⁹⁵.

Heydər Əliyev aqrar islahatların rayonlar səviyyəsində həyata keçirilmiş pilot layihələrinin nəticələrini müsbət qiymətləndirərək deyirdi: *“Xızı rayonu heç bir böyük sənəd, yaxud böyük proqram olmadan, bizim göstərişlərimizi yerinə yetirərək aqrar sektorda özəlləşdirməni aparıb, çox yaxşı da nailiyyətlər əldə edibdir. Zaqatala rayonunda da müəyyən təsərrüfatlarda islahat aparılıb və onlar da nəticələr əldə ediblər. Masallı rayonunda, başqa bir neçə rayonda da bu işlər gedibdir ”⁹⁶.*

Beləliklə, Azərbaycanda demək olar ki, total dövlət mülkiyyətində olan və sosialist iqtisadiyyatı münasibətlərinin mövcud olduğu aqrar sahədə islahatların aparılması ilə bağlı mütəmadi olaraq təşkil olunan ictimai müzakirələr və sistemli şəkildə həyata keçirilən ilkin islahat təşəbbüsləri bir tərəfdən islahatlarla bağlı təcrübənin əldə edilməsi, digər tərəfdən isə bu istiqamətdə bütün ölkə üzrə geniş əhatəli islahatların aparılması üçün konsepsiyanın formalaşmasına imkan verdi.

2.2. Aqrar islahatlar konsepsiyasının formalaşdırılması

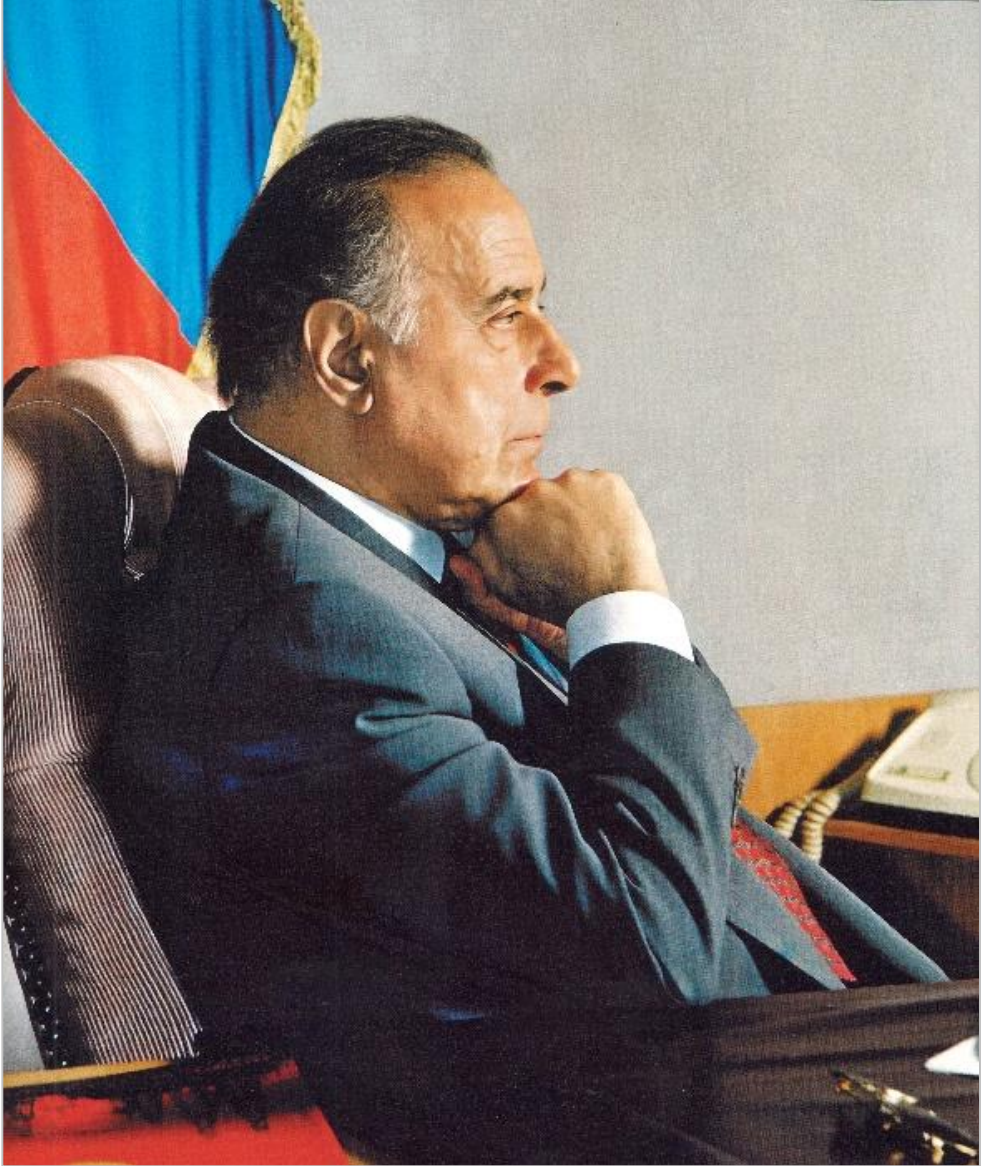
Heydər Əliyev aqrar sahədə yeni şəraitin tələblərinə uyğun islahatların həyata keçirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirir və göstərirdi ki, bu sahədə iqtisadi islahatlar aparmaq, mülkiyyət formasını dəyişmək, torpaq islahatı keçirmək, sərbəst iqtisadiyyata geniş yol açmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda, son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və tələyüklü məsələdir. Bildirirdi ki, ölkədə aqrar islahatların aparılması üçün düzgün, ölçülüb-biçilmiş qərarlar qəbul edilməlidir. Bu baxımdan, Ulu Öndər tərəfindən aqrar islahatların aparılmasının konseptual əsaslarını müəyyən edən konkret yanaşmalar irəli sürülmüşdü.

Birincisi, Heydər Əliyev aqrar islahatların həyata keçirilməsinə mürəkkəb və çox ciddi bir məsələ kimi baxır, bunu ilk növbədə, aqrar sahənin çox mürəkkəb və bu sahədə islahatların aparılmasının daha çətin olması ilə bağlayırdı. O, aqrar sahədə islahatlara ehtiyatla yanaşılmalı olduğunu, ağırlığına

⁹⁵ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 563, 569-570.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

⁹⁶ “Heydər Əliyev İrsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxana. Əsərləri/İqtisadiyyat/Sosial-İqtisadi İnkişaf. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/9824212.html>

görə bu islahatların ləngiməsini müəyyən qədər təbii qarşılamaq lazım gəldiyini deyirdi. Eyni zamanda da ehtiyatlı, ölçülü-biçili yanaşmanın mühafizəkarlığa gətirib çıxarmamalı olduğunu xüsusi vurğulayır, islahatların ləngiməsini bu məsələyə qətiyyətlə yanaşmama ilə əlaqələndirir və qısa müddətdə, lakin səriştə ilə həyata keçirilməli olduğunu qeyd edirdi⁹⁷.

⁹⁷ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 563.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

İkincisi, Ulu Öndər aqrar islahatlar apararkən ilk növbədə, respublikamızın təbii-iqlim xüsusiyyətlərinin, torpaqlarımızın imkanlarının nəzərə alınmasının, həmçinin islahatın xalqımızın mentalitetinə, adət-ənənəsinə uyğun həyata keçirilməsinin zəruri olduğunu göstərir, bu amillərin nəzərə alınmamasının islahatların kor-təbii həyata keçiriləcəyi ilə nəticələncəyini vurğulayırdı. Eyni zamanda, dünya təcrübəsinin nəzərə alınmasını da vacib hesab edirdi. H. Əliyevin həmin istiqamətdə yanaşmasında 3 cəhət diqqəti cəlb edir. O, ilk növbədə, həmin dövrdə *Azərbaycan kimi iqtisadi reformasiya vəziyyətində olan ölkələrin* təcrübəsinin öyrənilməli olduğunu göstərir, bununla bağlı Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil olan ölkələrdə aqrar islahatların aparılması təcrübəsi ilə tanış olmağa üstünlük verirdi. Bu məqsədlə Rusiyaya nümayəndə heyəti göndərmiş, aqrar sahədə aparılmış islahatların uğurlu hesab edildiyi regionların təcrübələri ilə yaxından tanış olmağı tapşırırmışdı.

Bununla yanaşı, Ulu Öndər Azərbaycanla kənd təsərrüfatının sahə strukturu uyğun olan ölkələrin təcrübələrinə xüsusi diqqət yetirilməli olduğunu göstərir, Orta Asiya təcrübəsi ilə də maraqlanmaq lazım olduğunu qeyd edirdi: *“Xatirinizdədir, vaxtilə mən müxtəlif respublikalara nümayəndə heyətləri göndərdim ki, getsinlər, onların təcrübələrini öyrənsinlər. Xəbər gəldi ki, Rusiyanın Oryol, Nijni Novqorod vilayətlərində islahatlar yaxşı nəticələr veribdir. Onlar gedib həm Oryol, həm də Nijni Novqorod vilayətlərində olublar. Orada yaxşı təcrübə əldə edilib. Mən göstəriş vermişdim ki, digər sahələrdəki təcrübə ilə də yaxından tanış olsunlar, harada yaxşı nə varsa, onu götürək. Amma hansı sahədə səhv varsa, biz ona yol verməyək. Hesab edirəm ki, bizim bu sahədə müəyyən üstünlüyümüz var. Yəni biz tələsməmişik, ona görə də müxtəlif ölkələrdə, regionlarda olan təcrübədən daha da səmərəli istifadə edə bilərik...”*⁹⁸.

Həmçinin dünyanın digər ölkələrinin, o cümlədən aqrar istehsalın gələcəkdə yüksək səviyyəsinə nail olunması imkanlarının müəyyən edilməsi baxımından *inkişaf etmiş ölkələrin* təcrübələrinin də nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab edirdi.

Üçüncüsü, Ulu Öndər aqrar islahatların aparılması zamanı kənd təsərrüfatında əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsi sahəsində milli tarixi təcrübənin nəzərə alınmalı olduğunu göstərirdi. Qeyd edirdi ki, bütün keçmiş mərhələlərdə buraxılmış səhvlərdən nəticə çıxarmalı, müsbət təcrübədən istifadə

⁹⁸ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 1180.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

etməliyik. Bu baxımdan ötən əsrin 30-cu illərinin acı təcrübəsi üzərində dayanır, diqqəti islahat tədbirlərinin ucdantutma, zorla həyata keçirilməsinin mənfi nəticələrə gətirib çıxardığına, insani itkilərə, repressiyalara yol verildiyinə cəlb edirdi. Həmin təcrübənin nəzərə alınması aqrar islahatın hərtərəfli şəkildə müzakirə edilmiş, diqqətlə hazırlanmış qanunlar əsasında aparılmasının zəruriliyini ortaya qoyurdu: “... *İslahatların əsasını mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi təşkil edir. Bu necə olacaq? Mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi kolxozların və sovxozların aqibətindən asılıdır. Çünki keçmişdə xüsusi mülkiyyət olub, torpaq da, mal-qara da şəxsi olub. Hər kəs özü bilib ki, hansı vasitələrlə əkəcək, biçəcək, məhsul alacaq, necə satacaq. 20-ci ildən sonra bu, pozulmağa başlayıb, 30-32-ci illərdə kollektivləşmə gedib, mülkiyyət forması dəyişib. Biz indi həmin mülkiyyət forması şəraitində yaşayırıq. Respublikada bazar iqtisadiyyatına, sərbəst iqtisadiyyata keçmək üçün mülkiyyət forması dəyişməlidir, özəlləşdirmə getməlidir...*”⁹⁹.

Digər tərəfdən, Ulu Öndər keçmiş təcrübələr göz önünə alınmaqla, aparılan islahatların kənddə müəyyən təbəqələşməyə səbəb olmasına baxmayaraq, ümumilikdə əhalinin bir qisminin yoxsullaşmasına, ağır vəziyyətə düşməsinə yol verilməməli olduğunu xüsusi vurğulayırdı: “... *İndi islahatlar keçirərkən gərək elə edək ki, bunu sərbəstləşdirərkən, insanların ixtiyarına verərkən hərə özünə düşən payı götürə bilsin. İslahatlar yeni sahibkarlar yaradacaq. Ancaq aqrar bölmə ilə bağlı olan hər bir adam da öz payını almalıdır. Birinin varlanması digərinin kasıblaşmasına gətirib çıxarmamalıdır. Yəni bu islahatlar xalqımızın ümumi rifahının qaldırılması üçün həyata keçirilməlidir. Əks təqdirdə, islahatlar səmərəsiz ola bilər və xalq da bunu qəbul etməz. Biz yığıncaqlarda, müşavirələrdə dəfələrlə bu barədə göstərişlərimizi vermişik. Xüsusən 1994-cü ilin əvvəlindən aqrar bölmədə islahatların keçirilməsi haqqında mən bir prezident kimi öz mövqeyimi bildirmişəm, bu barədə əlaqədar orqanlara lazımı göstərişlər vermişəm...*”¹⁰⁰.

Dördüncüsü, Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, islahatlarla bağlı məsələlərin həlli, qərarların qəbulu geniş məsləhətləşmələr əsasında aparılmalıdır. Ulu Öndər müzakirələri islahatların hansı yolla, hansı müddətdə, hansı mərhələlərlə keçirilməsinin müəyyən edilməsində mühüm vasitə kimi dəyər-

⁹⁹ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 510.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

¹⁰⁰ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 545.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

ləndirirdi. Bununla əlaqədar olaraq, o, müzakirələrin geniş fikir mübadiləsi əsasında aparılması, bütün təbəqədən olan vətəndaşların cəlb edilməsi tələbini qoyurdu. Çünki son nəticədə islahatın aparılması ilə bağlı fikirlərin ictimai rəyin süzgəcindən keçməli olduğunu vacib hesab edirdi. Bu səbəbdən aqrar islahatların həyata keçirilməsinə dair qanun layihələrinin ictimaiyyətə təqdim olunmasını, rayonlarda, kəndlərdə, təsərrüfatlarda torpaqla məşğul olan, aqrar sahədə çalışan insanların onları müzakirə etmələrini, öz fikirlərini, mülahizələrini bildirmələrini təklif edirdi. Eyni zamanda, Ulu Öndər özünün rəhbərliyi ilə təşkil olunan müzakirələrdə hər kəsin fikrini sərbəst söyləməsinə tam şərait yaradırdı. O, 1994-cü il noyabrın 5-də keçirilən və respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan islahatların vəziyyətinə həsr olunan müşavirədə müzakirə iştirakçılarına müraciət edərək deyirdi: *“... Sərbəst olun, hərə öz fikrini desin. Bu o demək deyil ki, burada deyilən fikirlərin hamısı doğru, yararlı olacaq, hamısı qəbul olunacaq. Ancaq nə qədər çox fikir olsa, bu fikirləri araşdırıb, təhlil edib, ələkdən, süzgəcdən keçirəndən sonra ən yaxşılarını ortaya çıxararıq və onlardan istifadə edə bilərik. Heç kəs heç bir iddiada olmamalıdır ki, o hər şeyi bilir. Mən şəxsən belə bir iddiada deyiləm. Ona görə də sizi buraya dəvət edib müşavirə keçirməkdə məqsəd o deyil ki, sonra kimsə desin ki, yaxşı, təsirli çıxış etdin. Məqsəd odur ki, hər kəs sərbəst fikir söyləsin, sərbəst söz söyləsin...”*¹⁰¹.

Beləliklə, məsələnin çox böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alan Ulu Öndərin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə islahatların aparılmasına dair cəmiyyətin geniş təbəqələrinin təmsilçiliyinə əsaslanan müzakirələr təşkil olundu. Məhz bu müzakirələr hesabına, demək olar ki, ictimai rəyin bütövlükdə islahatların aparılması ilə bağlı müsbət istiqamətdə dəyişməsi, cəmiyyətin islahatlara hazırlığı və dövlət orqanlarının bu istiqamətdə səfərbərliyi təmin edilirdi. Təsədüfi deyil ki, 1994-cü ilin 5 noyabr tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sarayında keçirilən “Kənd təsərrüfatında aparılan islahatların vəziyyətinə həsr olunmuş geniş Müşavirə”də Ulu Öndər deyirdi: *“... Mən əvvəl də dedim, indi də qeyd edirəm: bunun yolu iqtisadi islahatlar yoludur. Burada çıxış edənlərin, demək olar, hamısı kənd təsərrüfatında iqtisadi islahatlar aparılmasının zəruriliyini etiraf etdi, buna tərəfdar çıxdı. Mən buna əks olan fikirlər eşitmədim. Düzdür, bu islahatların keçirilməsi barədə hərə öz fikrini sərbəst deyir. Bu da təbiidir. Lakin əsas*

¹⁰¹ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 509.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

strateji yolumuzun iqtisadi islahatlar yolu olmasına heç kim etiraz etmir. Mən belə hesab edirəm ki, bu, respublikamızın kənd təsərrüfatı ilə bağlı alimlərinin, mütəxəssislərinin, bu sahə ilə bilavasitə məşğul olan adamların ümumi fikrini əks etdirir və cəsarətlə deyə bilərəm ki, bütünlüklə ictimaiyyətimizin ümumi fikridir. Mənə bunu deməyə əsas verən odur ki, bir çox görüşlərdə, söhbətlərdə camaatın əksəriyyətinin bu fikirdə olduğunu hiss etmişəm. Şübhəsiz ki, biz bu islahatları keçirərkən həmin fikirləri ictimai rəyin süzgəcindən keçirə bilərik. Ümidvaram və tam əminəm ki, buna heç bir etiraz olmayacaq. Yəni biz bu islahatları keçirməliyik, özü də çox səriştə ilə və qısa müddətdə keçirməliyik...¹⁰²”.

İstənilən halda islahatların aparılması, bunun hesabına iqtisadiyyatın, o cümlədən aqrar sahənin böhranlı vəziyyətdən çıxarılmasına alternativ yol olmadığı ilə bağlı siyasi xəttin müəyyən edildiyi Ulu Öndər tərəfindən daim bəyan olunurdu: “... Azərbaycan ictimaiyyəti qəti olaraq belə bir fikrə gəldi ki, köklü dəyişikliklər getməlidir, ciddi islahatlar aparılmalıdır, bütün iqtisadiyyat sərbəst yol ilə getməlidir, eləcə də aqrar sahədə ciddi dəyişikliklər, ciddi islahatlar həyata keçirilməlidir.

Son illər Azərbaycanda iqtisadi istehsalın ilbəlilə aşağı düşməsi və iqtisadiyyatın getdikcə dağılması sübut edir ki, biz köhnəlmiş prinsiplər, köhnə sistem əsasında daha nailiyyət qazana bilmərik. Əgər bu prinsiplərdən möhkəm yapışb qalsaq, yenə də böyük çətinliklərlə rastlaşacağıq və şübhəsiz, iqtisadiyyatda, o cümlədən aqrar sahədə istehsal yenə də aşağı düşəcəkdir. Ona görə də islahatların aparılması zəruri bir vəzifədir. Bu barədə tərəddüdlərə son qoymaq lazımdır. Qarşımızda nə qədər çətinliklər olsa da, biz bu islahatları həyata keçirməliyik. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının təbiəti, torpağı, iqlimi ölkəmizdə bol kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməyə və aqrar sektoru yüksək səviyyəyə qaldırmağa imkan verir...

... Biz islahatçı qüvvələrə yol açmalı, islahatları cəsarətlə həyata keçirməliyik. Ancaq bunlar hamısı ağıllı, səriştəli olmalıdır. Ən əsas prinsiplərdən biri odur ki, gərək bunlar xalqımıza, xüsusən kasıb təbəqəyə, kəndlilərə, daim torpaqla bağlı olan insanlara zərər vurmasın, əksinə, xeyir gətirsin...¹⁰³”.

¹⁰² Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 511.

<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

¹⁰³ “Aqrar islahat: problemlər və onların həlli yolları” mövzusunda beynəlxalq konfrans. 9 dekabr 1994-cü il. <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

Artıq 1994-cü il dekabrın 23-də aqrar sahədə iqtisadi islahatlara həsr olunmuş geniş müşavirədə çıxışında məsələnin xüsusi əhəmiyyətinə bir daha diqqət çəkən Ümummilli Lider deyirdi: “... Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq, mülkiyyət formasını dəyişmək, torpaq islahatı keçirmək, sərbəst iqtisadiyyata geniş yol açmaq respublikamızın həyatında çox mühüm və əhəmiyyətli, eyni zamanda son dərəcə məsuliyyətli və taleyüklü bir məsələdir...”¹⁰⁴”.

Geniş müzakirələrdən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 dekabr 1994-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Aqrar islahatın əsasları haqqında” və “Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihələrinin işlənilməsi üzrə geniş təmsilçilik əsasında Komissiya yaradıldı. Bu, aqrar islahatların həyata keçirilməsi üçün müvafiq hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində tarixi addım idi və nəticədə 1995-ci ilin fevral ayında “Aqrar islahatların əsasları haqqında” və “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” iki qanun qəbul olundu.

Bununla yanaşı, islahatların gerçəkləşdirilməsinin başlıca şərti olan kənd təsərrüfatı torpaqları üzərində mülkiyyət hüququ ilə bağlı məsələnin sonadək həlli tələb olunurdu. “Aqrar islahatların əsasları haqqında” Qanunda torpaqların dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinə ayrılması, müəyyən edilmiş normalar əsasında xüsusi mülkiyyətə əvəzsiz verilməsi, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq torpaq istifadəçilərinə təsərrüfat fəaliyyəti üçün bərabər şərait yaradılması nəzərdə tutulurdu. Torpaq mülkiyyətçisinə Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyinə uyğun olaraq torpağı satmaq, bağışlamaq, dəyişmək, girov qoymaq, icarəyə və vərəsəliyə vermək, əlavə torpaq sahəsi satın almaq hüquqları verilir.

Eyni zamanda, islahat aparılarkən kənd təsərrüfatı torpaqlarının konkret olaraq kimlərə verilməsi, hansı əsas prinsiplərin rəhbər tutulması, habelə torpaq sahələrinin müxtəlif mülkiyyət növləri üzrə bölünməsi ilə bağlı məsələlər açıq qalırdı. Ulu Öndər isə qeyd edirdi ki, aqrar islahatları tamamilə geniş miqyasda həyata keçirmək üçün bir qanun da – torpaq islahatı haqqında qanun da lazımdır. Buna görə də Prezident “Torpaq islahatı haqqında” Qanun layihəsinin hazırlanması barədə siyasi qərar verdi. Eyni zamanda, bu qanunu qəbul etmək üçün də layihədə əksini tapacaq prinsipial müddəaların geniş müzakirəsini təşkil etməyin vacib olduğunu bildirdi. Bununla da islahatlarla bağlı çoxsaylı ictimai müzakirələr davam etdirildi.

¹⁰⁴ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 566.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

Heydər Əliyev aqrar sahədə xüsusən torpaqla əlaqədar olan məsələnin ən mürəkkəb məsələ olduğunu, torpaq mülkiyyətində dəyişiklik aparmağın çətinliyini nəzərə almağı, buna görə də məsələnin daha dərinədən öyrənilməsini, səhv buraxılmaması üçün məsləhətləşmələr və təhlillər aparılmasını tövsiyə edirdi¹⁰⁵.

Aqrar islahatların aparılması zərurəti ilə bağlı, belə demək mümkünsə, ictimai konsensus əldə olunsa da, bu islahatların hansı prinsiplərə əsaslanması məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. O dövrdə islahatların prinsipləri, formaları ilə bağlı da mövqelər təbii ki, müxtəlif idi. Lakin Ulu Öndər bu istiqamətdə də öz prinsipial mövqeyini birmənalı şəkildə bəyan edirdi: *“... İndi biz bu iqtisadi islahatları aparanda sahibkarlıq, mülkiyyət formalarının dəyişdirilməsi, şübhəsiz ki, müəyyən qədər təbəqələşməyə gətirib çıxaracaqdır. Ancaq eyni zamanda, biz heç vaxt yol verməməliyik ki, bunların nəticəsində yenə də əhalinin bir hissəsi yoxsullaşsın, ağır vəziyyətə düşsün. Ona görə də aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar, torpaq islahatı ədalətli, düzgün aparılmalıdır. Ən əsası da ondan ibarətdir ki, iqtisadi prinsiplər, iqtisadi qanunlar əsasında, sərbəst iqtisadiyyat prinsipləri, qanunları əsasında aparılmalıdır...”*¹⁰⁶.

Ulu Öndər, həmçinin aqrar islahatların mümkün formaları ilə bağlı da müxtəlif yanaşmaların müzakirəsinə geniş yer verərək, hər bir yanaşmanın diqqətə alınmasını tələb edirdi: *“... Mən burada üç məsələ görürəm. Birinci iki məsələ ondan ibarətdir ki, burada ayrı-ayrı fikirlər söylənildi: torpaq hamıya verilsin, yaxud bilavasitə kolxozlarda, sovxozlarda işləyən adamlara verilsin. Bu barədə fikirlər müxtəlif oldu. Bəziləri dedi hamıya verilsin, bəziləri dedi ki, ancaq təsərrüfatda işləyənlərə verilsin. Amma gördüm ki, çoxları dedi ki, hamıya verilsin. Məsləhətləşin, bəlkə biz qanunumuzda iki yolu da qoya bilərik. Yəni elə də, belə də ola bilər, yerin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq. Burada da biz torpaqda işləyən adamlara sərbəstlik verərək, özləri seçsinlər...”*

... Bəziləri hesab edirlər ki, torpağı paylamaqla bərabər, bəlkə uzunmüddətli icarə, məsələn, 50 illik, 100 illik icarə olsun. Bunu da müzakirə edin.

¹⁰⁵ Respublikada aqrar islahatların gedişi vəziyyətinə və torpaq islahatı haqqında qanun layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə. 24 iyun 1996-cı il. <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

¹⁰⁶ Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlara həsr olunmuş geniş müşavirə. 23 dekabr 1994-cü il. <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

Ola bilər başqa fikirlər də meydana çıxsın. Bunların hamısını müzakirə edin və bizə ətraflı məlumat yazın. Biz onun əsasında müzakirə aparacağıq...

... Eyni zamanda, hər yerdə bu addımlar atılmalıdır. Dəvəçi Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı burada məsələ qaldırdı ki, onların torpaqlarının çox hissəsi əllərindən alınıb. Lənkəran Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı isə dedi ki, torpaqların bir qismi ayrı-ayrı orqanların qərarı ilə kimlərə verilib. Bu çox mürəkkəb məsələdir. Bu barədə mən qəti fikir demək istəmirəm. Ancaq hesab edirəm ki, bu qanun layihəsinin müzakirəsi zamanı biz bu məsələyə də öz münasibətimizi göstərməliyik və onu həll etməliyik...

... Yaxud burada çıxış edən fermer dedi ki, 50 hektar sahəsi var, o bu torpaqda işləyib, onu hazırlayıb, indi torpaqlar paylananda bu necə olacaq? Siz bunların hamısını kompleks şəkildə müzakirə edin, bizə aydınlıq gətirin ki, torpaqlar paylananda bunların hamısını nəzərə alaq, bu qanun qəbul olunandan sonra məsələlərin həll edilməsi üçün əlavə sənədlər lazım olmasın...¹⁰⁷”.

Bir sözlə, torpaq islahatlarının hansı formada və hansı prinsiplər əsasında aparılması ilə bağlı fikirlər müxtəlif idi, ictimai rəy yekdil deyildi. Xüsusilə də torpaqların özəl mülkiyyətə deyil, uzunmüddətli icarəyə verilməsi, yalnız müvafiq təsərrüfatlarda işləyənlərə və ya bütün kənddə yaşayanlara verilməsi, yaxud da bütün əhaliyə paylanması kimi prinsiplial şəkildə fərqlənən fikirlər səsləndirilirdi.

Əslində torpaq islahatının aparılması ilə bağlı tərəddüdlər daha çox subyektiv mülahizələrə əsaslanan mühafizəkar yanaşma olmaqla yanaşı, müəyyən mənada ağırlı tarixi təcrübədən də irəli gələn obyektiv nəticə idi. Ulu Öndər bu yanaşmalarla da bağlı Azərbaycanın keçdiyi tarixi yolun və milli ənənələrin dəqiq bilicisi olan müdrik dövlət rəhbəri kimi hərtərəfli dəyərləndirmə aparırdı: *“Aqrar bölmədə xüsusən torpaqla əlaqədar olan məsələ ən mürəkkəb məsələdir. Torpaqda işləməmiş, ömrünü Bakının küçələrində keçirmiş adamlar elə bilirlər ki, bu, asan məsələdir. Amma asan deyil. Mən bunu bir neçə dəfə demişəm, bir daha deyirəm. Vaxtilə oktyabr inqilabından sonra kollektivləşmə prosesinə nail olmaq üçün 10 ildən çox vaxt keçdi. 1929-1930-cu illərdə kollektivləşmə proqramı oldu, kolxozlar yarandı, şəxsi mülkiyyətdən torpaqlar, kənd təsərrüfatı istehsal vasitələri alındı -*

¹⁰⁷ Ötən kənd təsərrüfatı ilinin yekunları, 1996-cı ildə görülməsi işlər, aqrar bölmədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş müşavirə. 2 aprel 1996-cı il.

<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

bütün bunlar təzyiqlər, inzibati tədbirlərlə, insanların repressiyası, məhkum olunması ilə baş verdi. Bunlar tarixdən məlumdur ki, o vaxt qolçomaqları sürgün edirdilər. Torpaqların, ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinə mane olanları aradan götürürdülər, sürgün edirdilər. Muzdurları onların üzərinə qaldırırdılar. Yəni böyük bir repressiya gedirdi. Bütün bunlar da təsadüfi deyildi. Çünki nəsildən nəslə keçmiş torpaq mülk sahibinin idi. Onun torpağı, mülkü, mal-qarası var idi və bunları tutub əlindən alanda, əlbəttə ki, o, müqavimət göstərəcəkdə. Bu, təbii bir şeydir. Ancaq o vaxt rejimin nə qədər sərt olmasına baxmayaraq kollektivləşdirmə prosesini bir-iki ilə aparmaq mümkün olmadı, nə qədər vaxt keçdi, qanlar töküldü, insanlar repressiya edildi.

Bundan sonrakı dövrdə insanların bir çoxu bunun əksi olan psixologiya ilə tərbiyə edildi. Onlar da fikirləşirlər ki, kolxozsuz, sovxozsuz yaşaya bilməzlər. Bu psixologiyayı da dəyişdirmək üçün indi biz inzibati bir iş görə bilmərik və görməyə də ehtiyac yoxdur, buna yol vermək, məcburi iş görmək olmaz. Ona görə də torpaq islahatı, torpaq mülkiyyətində dəyişiklik aparmaq çox çətin məsələdir.

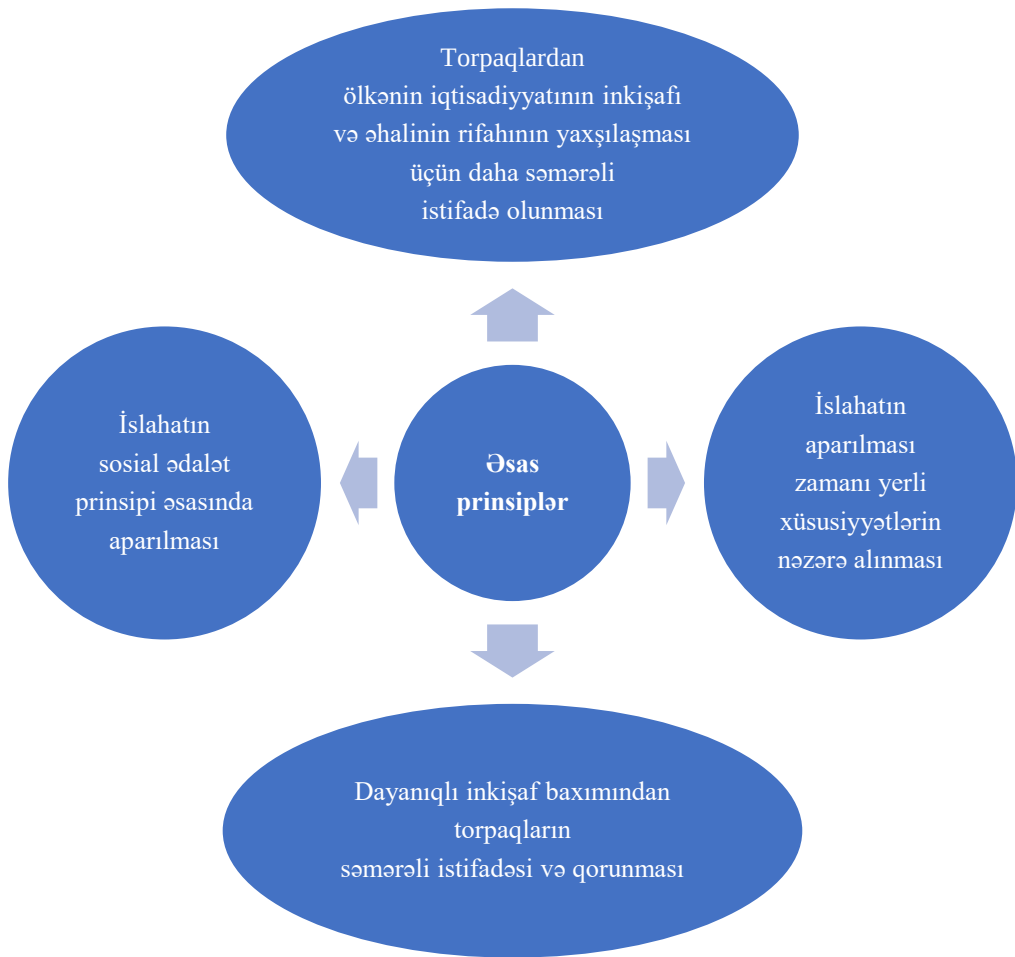
Əvvəllər keçirdiyimiz görüşlərdə mən bunu bir neçə dəfə demişəm. Məsələn, mal-qaranın özəlləşdirilməsinə çox müqavimət göstərirlər, ancaq biz bunu çox yerlərdə həyata keçiririk. Məsələn, biz Naxçıvanda bu işə 1992-ci ildə başlamışdıq...

... Torpaq problemi isə ayrı-ayrı regionlarda müxtəlif xarakter daşıyır. Bununla mən bu gün onu demək istəyirəm ki, birincisi, fevralda qəbul etdiyimiz qanunlar ləng icra edilir, ikinci tərəfdən də, mən bu məsələnin mürəkkəbliyini bilirəm. Amma bunlara baxmayaraq, nə qədər mürəkkəb olsa da, biz bu mürəkkəb məsələni iqtisadiyyatımız, vətəndaşlarımızın rifah halı üçün doğru-düzgün həll etməliyik...¹⁰⁸”.

Beləliklə, məhz belə bir qeyri-müəyyənlik şəraitində Heydər Əliyev torpaq islahatının həyata keçirilməsinin prinsipləri ilə bağlı mövqeyini ortaya qoydu, özünün ifadəsi ilə desək, “geniş ictimai müzakirələr süzgəcindən keçirməklə” bu prinsiplər əsasında islahatın aparılması ilə bağlı siyasi qərar qəbul olunaraq, onun rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirildi (**Şəkil 2.2.1.**).

¹⁰⁸ Respublikada aqrar islahatların gedişi vəziyyətinə və torpaq islahatı haqqında qanun layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə. 24 iyun 1996-cı il.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

Şəkil 2.2.1. Torpaq islahatının həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən əsas prinsiplər

Mənbə: Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

1. Torpaq islahatının sosial ədalət prinsipi əsasında aparılması.

H. Əliyev torpaq islahatının aparılması zamanı tarixi təcrübəyə müraciət etməklə keçmişdə yol verilən sosial ədalətsizliklərdən yayınmağın zəruriliyini göstərirdi. Bu halda, o, islahat zamanı nəzərə alınmalı olan iki əsas cəhəti ayırırdı: birincisi, torpaq sahələrinin çox məhdud sayda mülkiyyətçinin əlində cəmlənməsinə və kənd əhalisinin əsas hissəsinin onların təsərrüfat-

larında muzzdla işləməyə məcbur olmasına yol verilməməsi; ikincisi, insanların sahib olduqları torpaqların əllərindən alınmasının, onların öz mülklərindən, əmlaklarından məhrum edilməsinin qarşısının alınması. Ulu Öndər sosial ədalət prinsipinə əməl edilməsinin əsas şərti kimi aqrar sahədə iqtisadi islahatların, torpaq islahatının iqtisadi prinsiplər, iqtisadi qanunlar, sərbəst iqtisadiyyat prinsipləri əsasında aparılmasını qəbul edirdi.

O, 1996-cı il iyunun 24-də torpaq islahatına həsr olunmuş müşavirədə deyirdi: “... Burada müxtəlif fikirlər söyləndi və bu, əvvəlki müzakirələrdə də olubdur. Bəziləri deyir ki, torpağı kənddə yaşayanların hamısına vermək lazımdır, digərləri deyir ki, torpaq yalnız təsərrüfatla bağlı olan adamlara verilməlidir, başqaları isə deyir ki, adamları kateqoriyalara bölmək, kimə az, kimə çox torpaq vermək lazımdır...”

... Ancaq mən hesab edirəm ki, bir prinsip əsas götürülməlidir. Bu, ədalət prinsipidir - sosial ədalət prinsipi...¹⁰⁹”.

2. Torpaqlardan ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı və əhəlinin rifahının yaxşılaşması üçün daha səmərəli istifadə edilməsi.

Ulu Öndər islahatın əsas məqsədinin torpaqdan istifadənin səmərəsinin artırılmasından ibarət olduğunu qeyd edirdi¹¹⁰. Bu məqsədin reallaşdırılmasının başlıca şərtini isə torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsində görürdü. O, respublikada aqrar islahatın gedişi və “Torpaq islahatı haqqında” Qanun layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirədə bununla bağlı deyirdi: “... Bütün tarix də bunu göstərdi ki, torpaqlardan yalnız o halda səmərəli istifadə etmək olar ki, bu torpaq kiminsə mülkü olsun, o, buna şəxsi mülk kimi baxsın və ondan çox mənfəət götürməyə çalışsın. O, torpaqdan çox mənfəət götürdükdə, deməli, istehsalı artıracaqdır. Özü də mənfəət götürəcək, ümumi istehsalı da artıracaqdır. Bizim isə indi ümumi istehsalı artırmağımızın yolu sahibkarlığı, xüsusi mülkiyyətçiliyi artırmaq yoludur. Biz həm aqrar sektorda, həm sənaye sektorunda, həm də iqtisadiyyatın başqa sektorlarında bu yolla gedəcəyik...¹¹¹”.

¹⁰⁹ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 1181.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

¹¹⁰ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 1434.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

¹¹¹ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 1183.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

H. Əliyev islahat zamanı kənd təsərrüfatı torpaqlarının kimlərin xüsusi mülkiyyətinə verilməsi məsələsinin həllinə də məhz səmərəlilik prinsipinin gözlənilməsi kontekstindən yanaşırdı. O, kənd təsərrüfatı torpaqlarının kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməklə məşğul olan insanlara verilməli olduğunu göstərirdi. Aqrar sahə ilə əlaqəsi olmayanlara, şəhərlərdə yaşayan, torpağı becərə bilməyənlərə torpaq verilməsinin düzgün olmadığını tutarlı faktlarla əsaslandırır. Digər tərəfdən, torpaqların ancaq həmin dövrdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində işləyənlərin mülkiyyətinə verilməsi barədə fikirləri də düzgün hesab etmir, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsal etməklə məşğul olan bütün kənd sakinlərinə torpaq verilməli olduğunu zəruri hesab edərək deyirdi: “... *İndi bizim rayonlarda elə adamlar var ki, bu gün torpaqla bağlı deyil, yəni kolxozda işləmir, amma kənddə yaşayır, onun həyatı torpağı var. Burada o, tərəvəz də əkir, alması da var, armudu da, narı da var. Lakin kolxozda işləmir, yaxşı, biz ona torpağı nə təhər verməyək? Mən hesab edirəm ki, ona torpaq verməmək olmaz. Axı, o da bu torpağın sahibidir, vaxtilə kolxozda işləyibdir...*”¹¹².

3. *Torpaq islahatının aparılması zamanı yerli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.*

H. Əliyev torpaq islahatı haqqında ölkə üzrə ümumi qanun qəbul edilərsə də, onun tətbiqinin hər bir rayonda, hətta hər bir kənddə fərqli olacağına diqqət yetirir, bunun təbii hal kimi dəyərləndirilməli olduğunu göstərirdi. Rayonlar üzrə fərqlər ilk növbədə, torpaq sahələrinin ölçüləri və əhalinin sıxlıq göstəricilərindəki fərqlərlə əlaqədar idi. Həmçinin torpaqların keyfiyyət göstəricilərini, torpaqdan istifadənin özəlliklərini də nəzərə almağa ehtiyac yaranırdı. Bunlarla əlaqədar olaraq Ulu Öndər yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla manevr etməyə imkan verən islahat mexanizmlərinin yaradılmasının zəruriliyini vurğulayırdı.

4. *Dayanıqlı inkişaf baxımından torpaqların səmərəli istifadəsi və qorunması.*

H. Əliyev torpaq islahatının dayanıqlı inkişaf tələblərinə uyğun aparılmasının zəruriliyini önə çəkirdi. O, islahatın aparılmasına həm də torpağın qorunması, ona diqqət və qayğı ilə, ehtiyatla yanaşılması, torpaq sahələrinin

¹¹² Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 1182.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

öz təyinatı üzrə istifadə edilməsinə təminat yaradılması mövqeyindən yanaşılmalı olduğunu göstərirdi.

Ulu Öndər torpaq islahatının göstərilən prinsiplər əsasında aparılmasının zəruriliyini müdafiə etməklə yanaşı, həmin prinsiplər əsasında formalaşacaq aqrar strukturun gələcəkdə ümumi inkişafın gedişində dəyişiləcəyi imkanlarını da nəzərdə saxlamağı lazım bilirdi. Bu istiqamətdə o, sosial ədalət prinsipi gözlənilməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olanların hamısına torpaq verilməsinin səmərəlilik baxımından əlverişli olmayan cəhətlərin ortaya çıxması ilə nəticələnə biləcəyini göstərirdi. Eyni zamanda, həmin problemin sonrakı mərhələdə hadisələrin təbii obyektiv gedişində həllini tapacağına əminliyini bildirərək deyirdi: *“... Burada bəziləri belə fikir söylədilər ki, torpağı, məsələn, hamıya paylayanda hamının torpaqdan istifadə etməyə imkanı olmayacaqdır. Yəni biri sadəcə olaraq, torpaq alacaq, lakin görəcək ki, ondan istifadə edə bilmir. Biri başqa işlə məşğuldur, torpaq payını alır, amma bu işə baş qatmaq istəmir, çünki onun başqa işi var. Buna görə də o, torpağı ya qohumuna verəcək, ya satacaq, ya da icarəyə verəcəkdir. Bunların hamısı olacaqdır. Torpaq islahatından sonra bir proses - təmərküzləşmə prosesi gedəcəkdir. Bəli, bu proses, şübhəsiz, gedəcəkdir. O şəxslər, o mülkiyyətçilər, yaxud torpağa bağlı olacaq, torpaqdan səmərəli istifadə edə biləcək ailələr bu işlə məşğul olacaqlar və onların ətrafında o xırda torpaq sahibləri də bəlkə birləşəcəklər...”*¹¹³.

Göründüyü kimi, Ulu Öndər böyük uzaqgörənliklə, əslində, islahatların sonrakı mərhələsində ölkəmizdə aqrar strukturun təkmilləşdirilməsinin torpaqların konsolidasiyası tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olacağını hələ o dövrdə, yəni islahatların aparılması ilə bağlı yeni strukturun formalaşmasından da öncə deyirdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sarayında 1996-cı ilin 24 iyun tarixində keçirilən “Respublikada aqrar islahatların gedişi vəziyyətinə və torpaq islahatı haqqında qanun layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş Müşavirə”də Heydər Əliyev tərəfindən edilən çıxışlar ölkədə torpaq islahatı ilə bağlı bəyan olunan tarixi siyasi qərarın motivləri, bu qərarı şərtləndirən amillərlə bağlı daha aydın təsəvvürün yaranması üçün ən uyğun mənbələrdən biridir.

¹¹³ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 1182.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin
Prezident Sarayında respublikada aqrar islahatların gedişi
vəziyyətinə və torpaq islahatı haqqında qanun layihəsinin
müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirədə**

GİRİŞ VƏ YEKUN SÖZÜ

24 iyun 1996-cı il.

Bir prezident kimi mən Azərbaycanın aqrar bölməsində, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatında dövlət siyasətini artıq müəyyən etmişəm. Bu, islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl bölmənin inkişafına geniş yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şərait yaradılmasıdır. Bu, dövlət siyasətimizin əsas prinsipləridir. Mən bunu dəfələrlə elan etmişəm...

... Torpaq islahatı aparmaq həqiqətən, mürəkkəb bir prosesdir. Lakin biz bu işi görməliyik və torpaqda mülkiyyətin forması dəyişməlidir, Konstitusiyamızda yazıldığı kimi, torpaq üzərində də xüsusi mülkiyyət olmalıdır. Bunların hamısı yalnız və yalnız respublikanın torpaqlarından ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafı üçün və əhalinin, vətəndaşların rifahının yaxşılaşması üçün daha səmərəli istifadə etmək məqsədi daşıyır. Torpaq daim insanların ən böyük sərvəti olubdur. Hər şey torpaq üzərində qurulur. Bəşər tarixi torpaqdan istifadə üzərində meydana gəlib və əsrlər boyu bəşəriyyətin bugünkü vəziyyətinə gəlib çıxmasına xidmət edibdir. Ona görə də, bir tərəfdən, biz torpağı qorumalıyıq, ona çox diqqətlə, çox qayğı ilə, çox ehtiyatla yanaşmalıyıq. Torpağın hər bir kvadratmetri bizim üçün əziz və əvəzsiz bir sərvətdir. Biz torpağa bu mövqedən yanaşmalıyıq. Bununla yanaşı, torpaqdan səmərəli istifadə olunması üçün bundan sonra çox ciddi işlər, çox ciddi tədbirlər görməliyik. Ümumiyyətlə, bu gün torpaq islahatından söhbət gedəndə Azərbaycanın bütün torpaqları göz qabağına gəlir. Bütün torpaqları. Əldə etdiyimiz nailiyyətləri qiymətləndirməklə yanaşı, deməliyik ki, təkcə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün yox, ümumiyyətlə, torpaqlardan səmərəli istifadə etmək prinsipləri daim pozulubdur...

... Digər tərəfdən isə bu işlərdə, bu məsələlərdə pərakəndəlik, bəzən özbaşınalıq, bəzən də torpağın çox qiymətli olduğunu dərk etməmək belə hallara gətirib çıxarmışdır. Biz XX əsri sona çatdırırıq, 2000-ci ilə yaxınlaşırıq. Biz tarixin böyük bir ayrıcındayıq. Bir neçə ildən sonra üçüncü minilliyə qədəm qoyacağıq. Bu dünyada, yəni bizim planetimizdə insanlar nə qədər yaşayırlarsa, onların torpağa olan ehtiyacları da gündən-günə bir o qədər artır, torpağın qiyməti də bir o qədər artır. Biz indi müstəqil dövlətlik, öz taleyimizin sahibiyik. Ərazimiz də o qədər böyük deyil, torpaqlarımız da o qədər çox deyil. Əhalimiz də artır, bundan sonra da artacaqdır. Ona görə də bu məsələyə çox qlobal mövqelərdən yanaşmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın təbiəti, bütün torpaqları haqqında düşünmək gərəkdir. Bizim bu barədə gərək böyük dövlət proqramımız olsun. İndi biz torpaq islahatı haqqında qanunun layihəsini müzakirə edirik. Sadəcə olaraq, bu torpaqdan necə istifadə edilməsi, xüsusən kənd təsərrüfatı məhsulları üçün istifadə olunması haqqında danışırıq. Amma mən sizi ümumiyyətlə bu məsələdən daha ətraflı danışaraq, Azərbaycanın bütün təbiətinə, bütün torpaqlarına qlobal nöqteyi-nəzərdən baxmağa dəvət edirəm. Buna görə də fikirləşirəm ki, bizim, ümumiyyətlə, Azərbaycanın təbiəti ilə əlaqədar, Azərbaycanın bütün torpaqları ilə əlaqədar dövlət proqramımız olmalıdır. Bəlkə bu barədə bir qanun, böyük bir dövlət proqramı da qəbul etməliyik ki, təkcə kolxoz və sovxozlarda olan torpaqlar deyil, ümumiyyətlə bütün torpaqlarımızdan bundan sonra necə istifadə olunmasını müəyyənləşdirək. Prinsip də bundan ibarət olmalıdır: qurmaq, qayğıkeşliklə yanaşmaq, torpağın qiymətli olduğunu daim dərk etmək və cəmiyyətə, ictimaiyyətə çatdırmaq, torpağa münasibəti tamamilə dəyişdirmək. Güman edirəm ki, Nazirlər Kabineti, mənim aparatım - Prezident Aparatı bu məsələlərlə məşğul olmalı və mənə xüsusi təkliflər verməlidirlər. Konkret surətdə müzakirə edilən məsələ haqqında isə onu demək istəyirəm ki, şübhəsiz, torpağı şəxsi mülkiyyətə vermək lazımdır. Amma bunu elə etmək lazımdır ki, bu proses həтта həyata keçirildiyi zaman da bizə zərər gətirməsin. Əksinə, bu prosesin həyata keçirildiyi dövrdə də biz bu qanunun, yaxud bu tədbirin müsbət nəticəsini, səmərəsini görə bilək. Burada müxtəlif fikirlər söyləndi və bu, əvvəlki müzakirələrdə də olubdur. Bəziləri deyir ki, torpağı kənddə yaşayanların hamısına vermək lazımdır, digərləri deyir ki, torpaq yalnız təsərrüfatla bağlı olan adamlara verilməlidir, başqaları isə deyir ki, adamları kateqoriyalara bölmək, kimə

az, kimə çox torpaq vermək lazımdır. Bu fikirlərin hamısında əsas var. Yəni cürbəcür fikirlərin olması da bu məsələnin həqiqətən nə qədər mürəkkəb olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Bu gün görüşümüzün əvvəlində dediyim kimi, buna görə də bu məsələyə səthi, ötəri yanaşmaq olmaz. Gördüyünüz kimi, mən maraqlandım ki, təcrübə nədən ibarətdir, məsələn, Rusiyanın qabaqcıl vilayətləri olan Oryol vilayətində, yaxud Nijni Novqorod vilayətində nəticə, səmərə nədən ibarətdir?

... Onlar iş görüblər, işin müsbət nəticəsi də var, mənfi nəticəsi də. Bu işi biz də görürük. Ona görə də düşünməliyik ki, bu iş özbaşına rəvan getməyəcəkdir. Bunun çətinlikləri də olacaqdır. Ancaq mən hesab edirəm ki, bir prinsip əsas götürülməlidir. Bu, ədalət prinsipidir – sosial ədalət prinsipi. Keçmişdə Azərbaycanda, ümumiyyətlə, başqa ölkələrdə də torpaqlar mülkədarların əlində olubdur. Bilirsiniz ki, 1861-ci ildə Çar Rusiyasında torpaq islahatı aparılıbdır. Təhkimçilik hüququ deyirdilər, onu ləğv ediblər. Gördüyünüz kimi, torpaqla hələ o vaxtlar da məşğul olublar. Sonralar Stolipin islahatları deyilən islahatlar aparıldı, siz onu da bilirsiniz. Oktyabr inqilabından sonra sosialist quruluşu, kommunist rejiminin qanunları meydana gəldi.

Lakin torpaq, ümumiyyətlə, həmişə şəxsi mülkiyyətdə olubdur. Amma keçmişdə şəxsi mülkiyyət şəraitində də hər adamda torpaq olmayıbdır. Keçmişin ədalətsizliyi bundan ibarət olub ki, torpağı vərəsəliklə nəsilədən nəslə veriblər – kimin ki, torpağı vardı, torpaq onunlu olubdur, o da torpağını genişləndirib. Torpaq sahibləri olubdur, qalan adamlar da o torpaq sahiblərinin mülklərində, malikanələrində işləyiblər. Məsələn, bilirsiniz ki, Baltıqyanı respublikalarda, Şərqi Avropa ölkələrində – kollektivləşmə aparılıb torpağın kolxozlara verildiyi ölkələrdə də bu proses çox gərgin gedir. Məsələn, Rumıniya prezidenti cənab İliyesku onlarda çətinliklərin nədən ibarət olduğunu mənə danışdı. Keçmişdə, 1945-1946-cı illərə qədər onlarda torpaq şəxsi mülkiyyətdə olubdur. Odur ki, onlar qərar qəbul etdilər ki, torpaqlar həmin illərədək kimin olubsa, onlara verilsin. Ona görə də bir para adamlar deyiblər ki, bu torpaq mənimdir, o torpaq mənimdir. Bəs onlardan sonra gələnlər? Litva prezidenti Brazauskas mənə danışdı ki, onlarda vaxtilə belə bir qanun qəbul ediblər və böyük çətinliklərlə qarşı-laşıblar. Şükürlər olsun ki, bizdə belə deyildir. Amma keçmişdə torpaqlar ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin əlində olubdur, torpağı onların əlindən alıblar, ümumiləşdiriblər, torpaq kollektiv mülkiyyət olubdur və bu kollektiv mülkiyyətdə hər adamın öz payı olubdur. Amma

bununla yanaşı onların real payı olmayıbdır. Keçmişdə cürbəcür mərhələlərdə cürbəcür ədalətsizliklər olubdur. Gərək indi biz bu ədalətsizliyə yol verməyək. Keçmiş vaxtlarda nə olubsa, olubdur. Bu qaldı arxada. Biz indi gərək bu islahatı elə quraq ki, ədalətsizliyə yol verməyək. Sonra nə cür olacaq? Bu proseslər müəyyən qədər görünür. Amma bunlar artıq bazar iqtisadiyyatının qanunları ilə meydana gələn proseslərdir. Mən də bu fikirdəyəm.

Burada bəziləri belə fikir söylədilər ki, torpağı, məsələn, hamıya paylayanda hamının torpaqdan istifadə etməyə imkanı olmayacaqdır. Yəni biri sadəcə olaraq, torpaq alacaq, lakin görəcək ki, ondan istifadə edə bilmir. Biri başqa işlə məşğuldur, torpaq payını alır, amma bu işə baş qatmaq istəmir, çünki onun başqa işi var. Buna görə də o, torpağı ya qohumuna verəcək, ya satacaq, ya da icarəyə verəcəkdir. Bunların hamısı olacaqdır. Torpaq islahatından sonra bir proses – təmərküzləşmə prosesi gedəcəkdir. Bəli, bu proses, şübhəsiz, gedəcəkdir. O şəxslər, o mülkiyyətçilər, yaxud torpağa bağlı olacaq, torpaqdan səmərəli istifadə edə biləcək ailələr bu işlə məşğul olacaqlar və onların ətrafında o xırda torpaq sahibləri də bəlkə birləşəcəklər. Amma bu, prosesin ikinci mərhələsidir. Bu, artıq təbii, obyektiv proses olacaqdır. İndi isə biz bu işi tənzimləyirik. Biz onu tənzimləyərkən, yəni qərar qəbul edərkən gərək sosial ədalətsizliyə yol verməyək. Yəni sosial ədalət prinsipini əsas götürək. Biz gərək sosial ədalət prinsipi ilə hərəkət edək. Mənə elə gəlir ki, belə olan halda bu gün torpağın hamıya verilməsi, yaxud da verilməməsi məsələsi ortaya çıxır. Burada bir söz də dedilər ki, torpaq hamıya mənsubdur...

... Belə deyil. Məsələn, adam var ki, şəhərdə doğulub, onun babası da, ulu babası da heç vaxt torpaqla bağlı olmayıbdır. Mən vaxtilə burada işləyəndə yanımda mənə vəzifəcə çox yaxın olan bir nəfərlə, - onun adını çəkmək istəmirəm, - Züqulbada dövlət bağında bəzən söhbət edəndə ondan soruşurdum ki, bu nə ağacıdır? Bu adam, məsələn, ərik ağacı ilə alça ağacını, yaxud alma ağacı ilə armud ağacını ayırd edə bilmirdi. Mənə məlum idi ki, bu adam bunu bilmir. Ona görə də gəzişərkən qəsdən soruşurdum ki, bu nə ağacıdır? Ola bilsin ki, o küknarı, yaxud qovağı hər adam tanımasın. Amma, şübhəsiz, bağça-bağı olan, torpaqla məşğul olan adam meyvə ağacını mütləq bilir. O bilir ki, məsələn, bu ərikdir, bu almadır, alçadır, bu heyvadır, yaxud başqa ağacdır. Lakin dediyim həmin adam bunları bilmirdi. Neçə dəfə də demişdim ki, a kişi, sən bunları öyrən, gələn

il biz bu bağda gəzişəndə səndən yenə soruşacağam ki, bu hansı ağacdır, o hansı ağacdır. Lakin yenə də bunu öyrənə bilmirdi. Əlbəttə, mən onu təqsirləndirə bilməzdim. Çünki bu adam dünyasında nə bağ görmüşdü, nə də bağça, nə kənd görmüşdü, nə də torpaq. Bu adam şəhərdə doğulub, şəhərdə də yaşayıb, asfaltdan, binadan başqa heç nə görməyibdir, kəndlə də əlaqəsi olmayıbdir. İndi bizdə belə adamlar çoxdur. Yoxsa, deməliyə ki, onlara da torpaq düşür? Əlbəttə ki, onlara torpaq düşür. Əgər düşsə, onda şəhərdə, deyək ki, Bakıda, Sumqayıtda, yaxud da Gəncədə olan torpaqlardan düşməlidir.

Buna görə də, söhbət kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməklə məşğul olan adamlardan gedir. İndi bizim rayonlarda elə adamlar var ki, bu gün torpaqla bağlı deyil, yəni kolxozda işləmir, amma kənddə yaşayır, onun həyatı torpağı var. Burada o, tərəvəz də əkir, onun alması da var, armudu da, narı da var. Lakin kolxozda işləmir, yaxşı, biz ona torpağı nə təhər verməyə? Mən hesab edirəm ki, ona torpaq verməmək olmaz. Axı, o da bu torpağın sahibidir, vaxtilə kolxozda işləyibdir. Elə burada oturanların təxminən 90 faizi vaxtilə torpaqdan çıxan adamlardır. Elədirmi? Onlar torpaqdan çıxıblar, indi bəzilərinin kənddə qohum-əqrəbası qalıb, bəzilərinin heç kəsi qalmayıb, buraya gəliblər. Amma onlar torpaqla əlaqəsi olan adamlardır. Ona görə də bu barədə düşünmək lazımdır. Zənnimcə, bunu bir də müzakirə etmək və düzgün qərara gəlmək vacibdir. Yenə də deyirəm, biz gərək bu tədbiri, bu qanunu çox ədalətli tədbir, çox ədalətli qanun edək. O mənada ədalətli ki, əgər vaxtilə ədalətsizlik olubsa, kimlərsə torpağını əlindən alıblarsa, kimləri isə öz mülkündən, öz əmlakından məhrum ediblərsə, biz ikinci dəfə bu islahatı apararkən gərək ədalətsizliyə yol verməyə. Bir daha qeyd edirəm, bizim bu tədbirimizin, yəni islahatımızın, qəbul edəcəyimiz qanunun əsas məqsədi bundan ibarətdir ki, torpaqdan istifadənin səmərəsini artırmaq. Torpağımız çoxdur. Əgər biz bu torpaqlardan səmərəli istifadə etsək, o torpaqlardan 70-ci illərdə aldığımız məhsullardan da xeyli artıq məhsul əldə edə bilərik. Bütün tarix də bunu göstərdi ki, torpaqlardan yalnız o halda səmərəli istifadə etmək olar ki, bu torpaq kiminsə mülkü olsun, o buna şəxsi mülk kimi baxsın və ondan çox mənfəət götürməyə çalışsın. O, torpaqdan çox mənfəət götürdükdə, deməli, istehsalı artıracaqdır. Özü də mənfəət götürəcək, ümumi istehsalı da artıracaqdır. Bizim isə

indi ümumi istehsalı artırmağımızın yolu sahibkarlığı, xüsusi mülkiyyətçiliyi artırmaq yoludur. Biz həm aqrar sektorda, həm sənaye sektorunda, həm də iqtisadiyyatın başqa sektorlarında bu yolla gedəcəyik...

... Bir məsələni də qeyd edirəm ki, biz bu ümumi qanunu qəbul etdikdən sonra onun tətbiqi hər bir rayonda, hətta hər bir kənddə bir-birindən çox fərqli olacaqdır. Bu tamamilə təbii haldır. Amma biz ümumi prinsipləri bu qanunda təsbit etməliyik, onun icrasını isə, zənnimcə, rayon təşkilatlarına, kənd təşkilatlarına həvalə etməliyik. Əlbəttə ki, məsələn, Lənkəranda torpaq azdır, İmişlidə isə çoxdur. Buna görə də Lənkəranda torpaq payı az, İmişlidə isə çox olacaqdır. Ağcabədidə torpaq payı çox, Astarada isə az olacaqdır. Bunlar tamamilə təbiidir. Lakin hər rayonun öz xüsusiyyəti var. Bu proses, məsələn, Xızıda bir cür gedib, Zaqatalada isə başqa cür. Bu da təbiidir. Ona görə bunları da nəzərə alaraq siz bu məsələni qanunda əks etdirməyə çalışın ki, seçmək üçün, manevr üçün imkan olsun¹¹⁴.

Beləliklə, geniş əhatəli müzakirələrdən sonra torpaq islahatının Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülmüş prinsiplər əsasında aparılması ilə bağlı strateji yanaşma əsas götürüldü. Belə yanaşma xalqın mənafeyi ilə səsələşməklə bərabər, bazar iqtisadiyyatının təməl prinsiplərinə də uyğun idi.

2.3. Aqrar islahatların qanunvericilik bazasının hazırlanması və torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi

Ulu Öndərin göstərişləri və bilavasitə rəhbərliyi ilə həyata keçirilən geniş müzakirələrin nəticələri nəzərə alınmaqla, aqrar islahatın aparılması üzrə qanun layihələri hazırlanıb qəbul olunurdu. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, 1995-ci ilin fevral ayında “Aqrar islahatların əsasları haqqında” və “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” qanunlar qəbul edilmişdi. “Aqrar islahatın əsasları haqqında” Qanunda aqrar islahatın məqsədi, vəzifələri, əsas istiqamətləri və prinsipləri, həmçinin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və aqrar sahədə fəaliyyət göstərən xidmət qurumlarının islahat mexanizmlərinin əsasları təsbit olunmuşdu. Eləcə də torpaq islahatının, meliorasiya və su təsərrüfatı islahatının, emal sənayesinin və istehsal infrastrukturunu obyektlərinin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsinin, sosial infrastrukturda yeni mülkiyyət münasibətlərinin təşəkkülünün, istehlak kooperasiyası islahatının,

¹¹⁴ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

aqrar sahədə müxtəlifnövlü təsərrüfatların yaradılmasının, habelə aqrar sahənin dövlət təminatının əsasları ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdı.

“Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” Qanunda kənd təsərrüfatında istehsal müəssisələrinin – sovxozların və kolxozların islahatının məqsəd və vəzifələri müəyyən edilir, islahatın obyektləri və subyektləri göstərilirdi. Həmin qanunla sovxozların və kolxozların islahatının aparılması üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahat Komissiyasının, Naxçıvan Muxtar Respublikası Aqrar İslahat Komissiyasının, rayon və yerli aqrar islahat komissiyalarının yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Qanunda göstərilirdi ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahat Komissiyasının tərkibinə aqrar-sənaye kompleksi idarəçiliyini həyata keçirən mərkəzi dövlət idarəetmə orqanlarının rəhbərləri, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, Milli Bankın, Dövlət Sığorta Fondunun, Aqrar-Sənaye Kompleksi İşçiləri Həmkarlar İttifaqının Respublika Komitəsinin, elmi idarələrin və ictimaiyyətin nümayəndələri daxil edilir.

Bu Qanuna görə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Aqrar İslahat Komissiyası Muxtar Respublikanın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahat Komissiyası ilə eyni əsaslarla yaradılmalı və göstərilən vəzifələri yerinə yetirməliydi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Aqrar İslahat Komissiyasının tərkibini və sədrini Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahat Komissiyası təsdiq edirdi.

Rayon aqrar islahat komissiyasını rayon (şəhər) icra hakimiyyətinin başçısı təşkil edirdi və komissiyanın tərkibi Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahat Komissiyası və ya Naxçıvan Muxtar Respublikası Aqrar İslahat Komissiyasının sərəncamı ilə təsdiq olunurdu. Rayon aqrar islahat komissiyası müvafiq surətdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahat Komissiyasına və ya Naxçıvan Muxtar Respublikası Aqrar İslahat Komissiyasına hesabat verirdi. Rayon aqrar islahat komissiyasının tərkibinə rayon (şəhər) icra hakimiyyətinin, rayon xalq deputatları sovetinin, kənd təsərrüfatı idarəsinin, Dövlət Əmlak Komitəsinin, torpaq şöbəsinin, statistika idarəsinin, Aqrar-sənaye Kompleksi İşçiləri Həmkarlar İttifaqının rayon komitəsinin, təsərrüfatların, rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri daxil edilirdi.

Yerli aqrar islahat komissiyası sovxozun və kolxozun ümumi yığıncağı tərəfindən təşkil edilir və onun tərkibi rayon aqrar islahat komissiyası tərəfindən təsdiq edilirdi. Komissiyanın tərkibinə təsərrüfatın rəhbəri, əmək kollektivinin, təsərrüfatın ərazisində yaşayan vətəndaşların, icra hakimiyyətinin nümayəndələri daxil edilirdi. Komissiya islahatın gedişi haqqında rayon aqrar islahat komissiyasına hesabat verirdi.

Qanunla, həmçinin sovxoz və kolxozların əmlakının özəlləşdirilməsi, həmin təsərrüfatların bazasında yeni müxtəlifnövlü müəssisələrin yaradılmasının əsasları ilə bağlı müddəalar müəyyən edilirdi.

Beləliklə, Ulu Öndərin 2 mart 1995-ci il tarixli 290 nömrəli Fərmanı ilə Dövlət Aqrar İslahat Komissiyası yaradıldı və 14 aprel 1995-ci il tarixli 313 nömrəli Fərmanla Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahat Komissiyasının Əsasnaməsi təsdiq edildi.

Həyata keçirilən tədbirlər ölkədə aqrar islahatların aparılmasına hazırlıq işlərinin sürətləndirilməsini təmin edirdi. Bu istiqamətdə əsaslı irəliləyişlərə 1996-cı ilin iyul ayında Ulu Öndər tərəfindən imzalanmış “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu yol açdı. Bu Qanunla vahid torpaq fondu üzərində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş mülkiyyət formaları – dövlət mülkiyyəti, bələdiyyə mülkiyyəti və xüsusi mülkiyyət müəyyən edilirdi. Torpaqların müxtəlif mülkiyyət formalarına bölünməsi aqrar sahədə təsərrüfatçılığın tarixi ənənələri nəzərə alınmaqla gələcək inkişaf üçün zəmin yaradılması tələblərinə uyğun aparılırdı. Belə ki, sahənin ümumi inkişaf ehtiyaclarının ödənilməsinin təmin edilməsi məqsədləri nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların müəyyən hissəsi, o cümlədən heyvandarlıq üçün istifadə olunan yay və qış otlaqlarına, mal-qara düşərgələrinə və köç yollarına aid olan torpaqlar, mühüm əhəmiyyətli meliorasiya və su təsərrüfatı obyektləri altında olan torpaqlar, habelə dövlət elmi-tədqiqat və tədris müəssisələrinin, onların təcrübə bazalarının, maşın-sınaq stansiyalarının, dövlət sort-sınaq xidmətinin, toxumçuluq və damazlıq təsərrüfatlarının torpaqları dövlət mülkiyyətində saxlanılırdı. Həmin torpaqların qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada fiziki və hüquqi şəxslərə istifadəyə və icarəyə verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Qanuna əsasən, islahatın gedişində kolxoz və sovxozların özəlləşdirilən torpaqları (həmin təsərrüfatların ləğvindən sonra onların balansında olan əkinə yararlı torpaqlar, çoxillik əkmələr altında olan torpaqlar) xüsusi mülkiyyətə verildi. Torpaqların paylanması hər bir kolxoz və ya sovxozun torpaqlarından pay almaq hüququ olan subyektlər arasında payları müəyyən edilməklə həyata keçirilirdi. Hər bir subyektə düşən orta torpaq payının ölçüsü sovxozun və ya kolxozun özəlləşdirilən ümumi torpaq sahəsinin subyektlərin sayına bölünməsi yolu ilə təyin edilirdi¹¹⁵.

¹¹⁵ “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<http://www.e-qanun.az/framework/4207>

Eyni zamanda, Qanunda əvvəlki dövrlərdə vətəndaşların qanuni istifadəsində olan fərdi yaşayış evlərinin, həyətyanı sahələrin, fərdi, kollektiv və kooperativ bağların, dövlət bağçılıq təsərrüfatının idarəçiliyindəki bağların altında olan torpaqların əvəzsiz olaraq onların mülkiyyətinə verilməsi və həmin mülkiyyət üzərində sahiblik, istifadə və sərəncamvermə hüquqlarının tanınması nəzərdə tutulurdu.

Qanun islahat nəticəsində xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaqlarda təsərrüfat formalarının sərbəst surətdə seçilməsinə və onların fəaliyyətinə bərabər şərait yaradılmasına təminat verirdi.

“Torpaq islahatı haqqında” Qanuna əsasən, hər bir ərazi vahidi daxilində dövlət mülkiyyətində saxlanılan və xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlar çıxılmaqla qalan torpaq sahələri bələdiyyələrin mülkiyyətinə verildi. Bələdiyyə mülkiyyətinə verilən torpaqlar kənd yerlərinin, yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafı ilə bağlı tələblərə uyğun müəyyən edilirdi. Bununla yanaşı, kənd əhalisinin saxladığı mal-qaranın örüş sahələri də bələdiyyə mülkiyyətinə verildi. Bələdiyyə mülkiyyətinə, həmçinin bir sıra mühüm infrastruktur obyektlərinin altında olan sahələr, o cümlədən bələdiyyə yollarının və təsərrüfatdaxili yolların, tarlaqoruyucu meşə zolaqlarının, yerli əhəmiyyətli su təsərrüfatı obyektlərinin, hidrotexniki qurğuların və ümumi istifadədə olan digər obyektlərin yerləşdiyi torpaqlar aid edildi.

Qanunla sovxoz və kolxozların istifadəsində olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 5 faizindən çox olmayan hissəsi, kənd təsərrüfatına az yararlı və yararsız torpaqlar isə perspektiv inkişaf ehtiyacları nəzərə alınmaqla bütünlüklə bələdiyyə mülkiyyətinə verildi. Həmin məqsəd üçün ayrılan torpaqların yeri və ölçüsünün islahat aparılan təsərrüfatlarda torpaq ehtiyatlarına, bu torpaqlardan pay almaq hüququ olan subyektlərin sayına və müvafiq rayon üzrə orta torpaq payına uyğun olaraq müəyyən edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Qeyd edək ki, “Torpaq islahatı haqqında” Qanunda nəzərdə tutulan islahat mexanizmləri Ümummilli Lider tərəfindən irəli sürülən fundamental prinsiplərin reallaşdırılması tələblərinə uyğun idi. Bu istiqamətdə sosial ədalət və eləcə də səmərəlilik prinsiplərinin gözlənilməsi baxımından ilk növbədə, aşağıdakı cəhətlər diqqəti cəlb edir:

✓ kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri xüsusi mülkiyyətə əvəzsiz olaraq verilirdi;

✓ kənd yerlərində yaşayanların hamısı özəlləşdirilən torpaqlardan pay almaq hüququ qazandı. Belə ki, torpaqları özəlləşdirilən kolxoz və sovxozlarda daimi işləyənlə yanaşı daimi yaşayış yeri həmin təsərrüfatların ərazisində olan şəxslər, bu təsərrüfatlardan təqaüdə çıxmış və müvafiq rayonun (şəhərin) ərazisində yaşayanlar, sovxozun və ya kolxozun ərazisindən həqiqi müddətli hərbi qulluğa çağırılmış və müvəqqəti qaib olmuş şəxslərə də pay almaq hüququ verildi. Eyni zamanda, torpaq islahatı başlayanadək sovxozun və ya kolxozun ərazisində yaradılmış və təyinatına uyğun fəaliyyət göstərən təsərrüfatlararası müəssisələrin və yeni təsərrüfat formalarının – kooperativlərin, kiçik müəssisələrin, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının və digər kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələrinin təsisçiləri və əsas iş yeri həmin müəssisələr olan şəxslər də pay torpaqları almaq hüququ əldə etdilər;

✓ Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüşlərdə həlak olanların ailələrinə, əlilliyi müəyyən edilmiş müharibə veteranlarına, Çernobıl qəzasında zərər çəkmiş, qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak etmiş şəxslərə əlavə bir torpaq payı verilirdi;

✓ hər bir subyekt yalnız bir dəfə torpaq payı ala bilərdi;

✓ kolxoz və sovxozların torpaqlarında islahata qədər yaradılmış təsərrüfatlararası müəssisələrin, kooperativlərin, kiçik müəssisələrin, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin torpaq sahələrinin qanunvericiliklə müəyyən edilən torpaq paylarından artıq hissəsinin özəlləşdirilən torpaqlara daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin müəssisələrin torpaq sahələri torpaq payından az olduqda onlara əlavə torpaq verilirdi;

✓ “Torpaq islahatı haqqında” Qanun qüvvəyə mindikdən sonra Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına yaşayış evi, həyətyanı və bağ sahəsi üçün bələdiyyənin ehtiyat fondundan müəyyən edilmiş normalara uyğun torpaq sahələri satın almaq hüququ verilirdi. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüşlərdə iştirakla əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər və həlak olanların ailələri, ehtiyata və ya istefaya buraxılmış hərbi qulluqçular fərdi yaşayış evinin tikintisi üçün bir dəfə pulsuz torpaq sahəsi almaq hüququ əldə edirdilər.

Torpaq islahatının həyata keçirilməsinin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydaları həmin prosesin yerli xüsusiyyətlərə, habelə torpaqların səmərəli istifadə olunması və qorunması prinsiplərinə uyğun aparılmasına təminat formalaşdırırdı. Bu ilk növbədə, islahatın gedişində ərazinin təbii-

coğrafi şəraitinin, əhalinin sıxlığının, torpaqdan istifadənin yerli xüsusiyyətlərinin, torpaqların keyfiyyətinin nəzərə alınması, torpaq islahatının yerquruluşu layihələri əsasında, torpaqlardan təyinatı üzrə istifadə edilməsi, ətraf mühitin qorunmasının təmin olunması şərtlərinə uyğun aparılması tələblərinin qoyulmasında ifadə olunurdu.

“Torpaq islahatı haqqında” Qanunda eyni zamanda, torpaq mülkiyyətçilərinin hüquqlarının tənzimlənməsi ilə bağlı normalar əks olunurdu. Xüsusilə, torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin yaranması şəraitində torpaq bazarının təşəkkülü baxımından önəmli olan torpağın qiyməti, alqı-

satqısının ümumi qaydaları və şərtləri, mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatının aparılmasının ümumi əsaslarına dair müddəalar verilmişdi. Bunlar sonradan torpaq münasibətlərinin bazar təsərrüfatçılığı qaydalarına uyğun tənzimlənməsi sisteminə aid digər qanunların qəbulu ilə tamamlandı.

Ölkədə aqrar islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı qəbul olunmuş qanunların icrası məqsədilə Ulu Öndər tərəfindən 10 yanvar 1997-ci il tarixli Fərmanla müvafiq normativ-hüquqi aktlar da təsdiq edilmişdi. Bunlara aşağıdakılar aid idi:

- Sovxoz, kolxoz və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin özəlləşdiriləcək torpaqlarının kompleks yerquruluşu layihələrinin hazırlanması və təsdiq edilməsi haqqında Əsasnamə;
- Sovxoz, kolxoz və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin özəlləşdiriləcək torpaqlarının keyfiyyəti nəzərə alınmaqla torpaq paylarının müəyyən edilməsi haqqında Əsasnamə;
- Vətəndaşların qanuni istifadəsindəki (fərdi yaşayış evlərinin, həyətyanı sahələrin, fərdi, kollektiv və kooperativ bağların, dövlət bağçılıq təsərrüfatının idarəçiliyindəki bağların) torpaqların onların mülkiyyətinə verilməsi haqqında Əsasnamə;
- Sovxoz, kolxoz və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin torpaqlarının özəlləşdirilməsi (xüsusi hallar nəzərə alınmaqla) haqqında Əsasnamə;
- Torpağa mülkiyyət və istifadə hüququna dair sənədlərin hazırlanması, qeydiyyatı və verilməsi haqqında Əsasnamə;
- Yardımcı kənd təsərrüfatı üçün sovxoz və kolxozların ərazisindən nazirliklərə, komitələrə, birliklərə, müəssisələrə, idarələrə və təşkilatlara verilmiş torpaqların onların istifadəsində saxlanılması, yaxud bütövlükdə və ya qismən əvvəlki istifadəçilərinə qaytarılması qaydaları;
- Torpaqların alqı-satqısı qaydaları;
- Kənd təsərrüfatı müəssisələrində əmlakın bölünməsi və onun bir hissəsinin bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsi qaydaları¹¹⁶.

¹¹⁶ “Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 10 yanvar 1997-ci il. № 534. <https://e-qanun.az/framework/12151>

Bununla da əslində, aqrar islahatın aparılması mexanizmlərinin formalaşması təmin olunmuşdu.

Aqrar islahatın həyata keçirilməsi ilə bağlı qanunvericilik aktlarının qəbulundan sonra torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsinə başlandı. Azərbaycanda torpaq islahatı radikal səciyyəli idi. O dövrün şərtlərində belə qərarların qəbulu heç də asan olmamışdı. Bu qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı Ümummilli Lider siyasi iradəsini ortaya qoyan zaman totalitar təsərrüfatçılıq sistemindən özəl mülkiyyətə və azad bazar münasibətlərinə əsaslanan sistemə keçid sahəsində təcrübə mövcud deyildi. Bundan əlavə, cəmiyyətin müəyyən bir qismi tərəfindən inamsızlıq və mühafizəkar mövqelər də nümayiş etdirilirdi. Lakin Ümummilli Lider bu islahatların qısa müddət ərzində müsbət nəticələr verəcəyi ilə bağlı öz uzaqgörən mövqeyini tərəddüdsüz olaraq bəyan edirdi. O, aqrar sahədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş 2 aprel 1996-cı il tarixli müşavirədə deyirdi: “... *Mənim çox nikbin əhval-ruhiyyəmə var. Əminəm ki, iki-üç il içərisində biz kənd təsərrüfatında, iqtisadiyyatın digər sahələrində həm özəlləşdirməni, həm də bütün digər islahatları həyata keçirsək, inanırıq ki, bugünkü adamlar Azərbaycanın iqtisadiyyatını tanımayacaq. Böyük sıçrayış, irəliləyiş olacaqdır...*”¹¹⁷.

Həqiqətən də torpağın və digər istehsal vasitələrinin kəndlinin mülkiyyətinə verilməsi, istehsalçının təsərrüfat müstəqilliyinin təmin edilməsi əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının genişlənməsinə güclü stimulaşdırıcı yaratdı.

İslahatın gedişində (1 avqust 2000-ci il tarixinə olan məlumatlara görə) torpaq payı almaq hüququna malik olan 830 000 ailədən 806 741 ailəyə mülkiyyət hüququnu təsdiq edən dövlət aktı verilmişdi. Həmin ailələrin üzvlərinin ümumi sayı 3 198 137 nəfər idi. Xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqların sahəsi 1 309 854 ha təşkil edirdi¹¹⁸. Bu, qeyd edilən dövrdə ölkənin ümumi torpaq sahəsinin 15.1%-nə, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin 27.6%-nə bərabər idi¹¹⁹.

¹¹⁷ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 1059-1060.

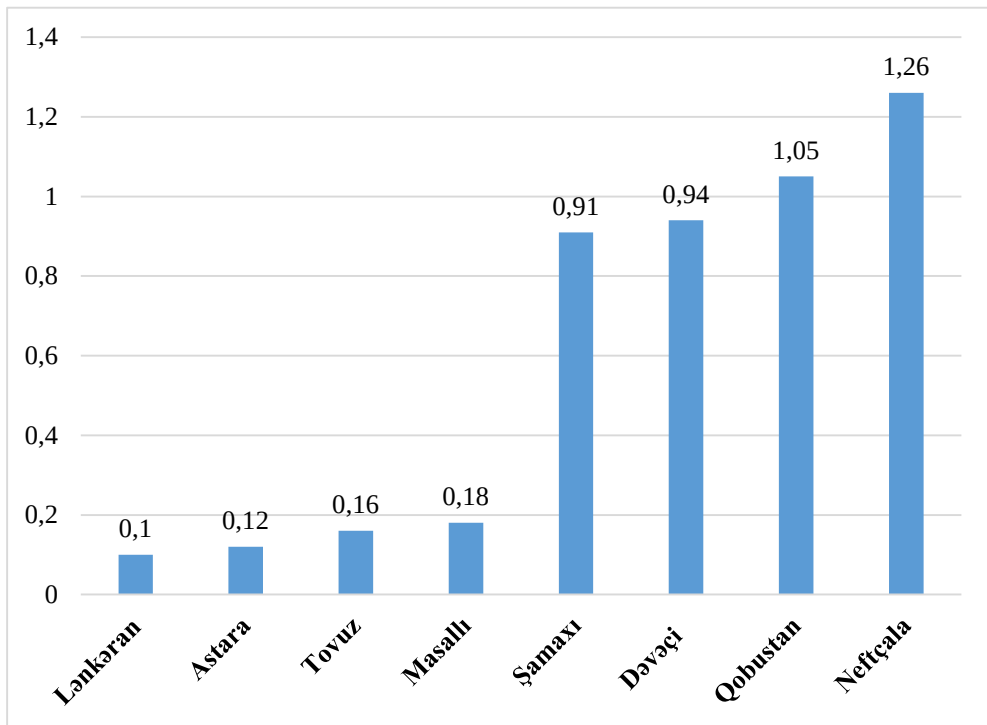
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

¹¹⁸ Гариб Мамедов. Земельная реформа в Азербайджане: Правовые и научно-экологические вопросы. Баку: ЭЛМ, 2000 с. 32.

¹¹⁹ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır. <https://www.stat.gov.az/source/environment/>

Ölkə üzrə torpaq özəlləşdirilməsində iştirak etmiş bir ailəyə verilən torpaq sahəsi 1.62 ha, ailənin hər nəfərinə düşən torpağın orta sahəsi 0.41 ha təşkil edirdi. Eyni zamanda, torpaqların kənddə yaşayanların xüsusi mülkiyyətinə verilməsi nəticəsində Ulu Öndərin də gözlənilən olduğunu öncədən vurğuladığı kimi, rayonlar üzrə əhalinin sıxlığı, torpaq sahələrinin genişliyinin müxtəlif olması ilə bağlı bir nəfərə düşən sahənin ölçüsündə fərqlər yaranmışdı (**Diagram 2.3.1.**).

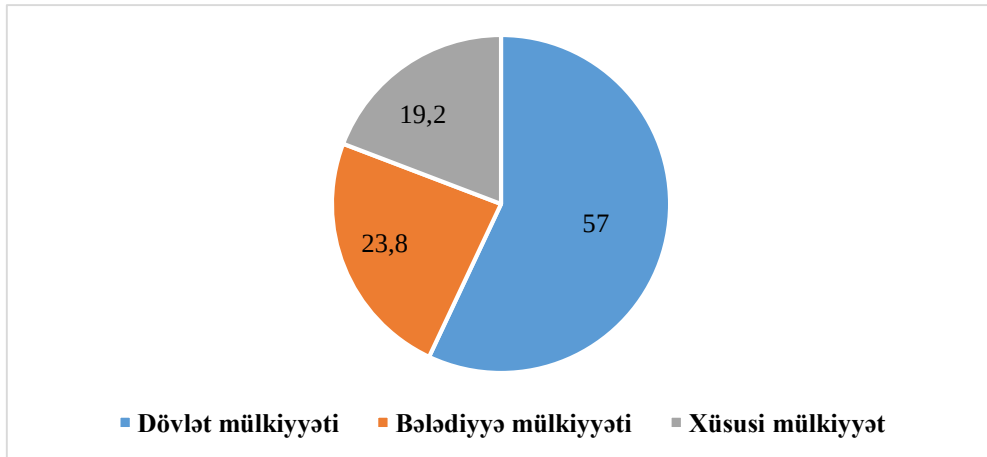
Diagram 2.3.1. Torpaqların özəlləşdirilməsi nəticəsində ayrı-ayrı rayonlar üzrə 1 nəfərə düşən sahənin ölçüsü (ha)

Mənbə: “Гариб Мамедов. Земельная реформа в Азербайджане: Правовые и научно-экологические вопросы. Б.: Элм, 2000 с. 31-32” kitabının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

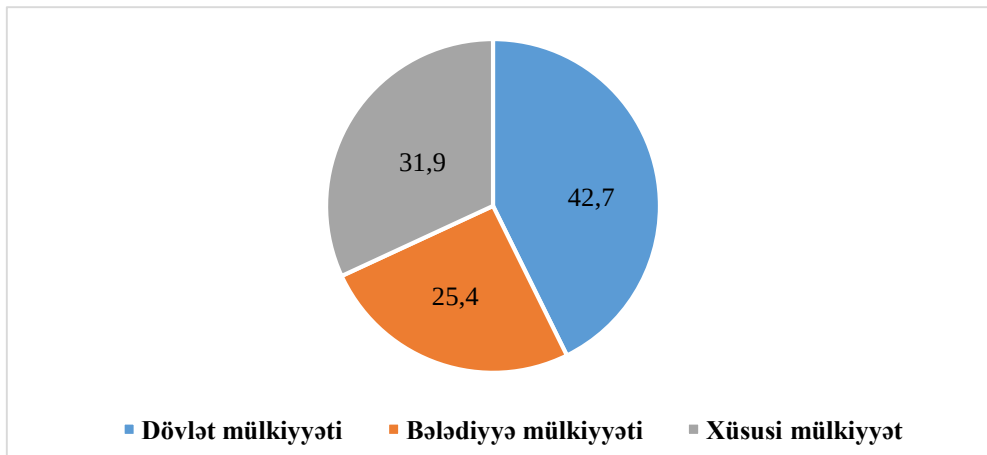
İslahatların gedişində heyvandarlıq üçün istifadə olunan yay və qış otlaqları, mal-qara düşərgələri dövlət mülkiyyətində saxlanıldı, əhalinin mal-qarası üçün örüş sahələri bələdiyyə mülkiyyətinə verildi. Nəticədə, ölkədə islahat sonrası ümumi torpaq sahəsinin və kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin mülkiyyət formasına görə yeni strukturu formalaşdı (**Diagram 2.3.2. və Diagram 2.3.3.**).

Diagram 2.3.2. Ümumi torpaq sahəsinin mülkiyyət formalarına görə islahat sonrası bölgüsü (1 yanvar 2001-ci il tarixinə, faizlə)

Mənbə: Keçmiş Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Diagram 2.3.3. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin mülkiyyət formalarına görə islahat sonrası bölgüsü (1 yanvar 2001-ci il tarixinə, faizlə)

Mənbə: Keçmiş Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

İslahat nəticəsində ölkənin ümumi torpaq fondunun 1/5 hissəsi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarınsa 1/3 hissəsindən çoxu xüsusi mülkiyyətə verilmişdir. Xüsusi mülkiyyətə verilən sahələr ölkə üzrə ümumi əkin torpaqlarının 7/10 hissəsini, çoxillik əkmələrin 3/5 hissəsindən çoxunu təşkil

edirdi. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 2/5 hissəsi dövlət mülkiyyətində qalmış, 1/4 hissəsinə qədəri bələdiyyə mülkiyyətinə verilmişdi¹²⁰.

Bununla da əsaslı aqrar islahatlar nəticəsində ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı sisteminə adekvat torpağasahtiblik və torpaqdan istifadə sisteminin formalaşması təmin edildi. Məhz buna görə də, Ümummilli Liderin müəllifi olduğu aqrar islahatların Azərbaycan modeli beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən “ədalətliklik prinsiplərinə əsaslanan, bazar münasibətlərinə sürətli keçidə və sahənin davamlı inkişafına möhkəm təməl yaradan” konsepsiya kimi xarakterizə olunur.

İslahat nəticəsində torpağa sahibliyin yeni yaranan strukturu kənd təsərrüfatı istehsalının təşkili formalarının da əsaslı dəyişilməsinə gətirib çıxardı. İslahatın gedişində kolxozlar, sovxozlar və təsərrüfatlararası müəssisələr ləğv edildi, bu proses 1999-cu ildə başa çatdırıldı. Ləğv edilmiş təsərrüfatlara məxsus əmlak qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada özəlləşdirildi. 1 mart 2001-ci il tarixinə özəlləşdirilmiş traktorların sayı 27 578, pambıqyığan kombaynların sayı 1976, yemyığan kombaynların sayı 1345, yük avtomobillərinin sayı 22 330 olmuşdur. Bununla yanaşı, həmin dövrə 3788 heyvandarlıq ferması, 2294 qoyun yatağı da özəl mülkiyyətə verilmişdir¹²¹.

Əkin sahələrinin əsas hissəsinin və çoxillik əkmələrin kənd ailələrinə ayrılması, habelə kolxoz, sovxoz və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ləğv edilməsi, onlara məxsus istehsal vasitələrinin özəlləşdirilərək təsərrüfatlarda çalışmış insanlara verilməsi ilə ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunda əhalinin xüsusi təsərrüfatları həlledici mövqelərə yiyələndi. Bunun nəticəsidir ki, 2000-ci ildə ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 98%-i özəl bölmənin payına düşürdü¹²².

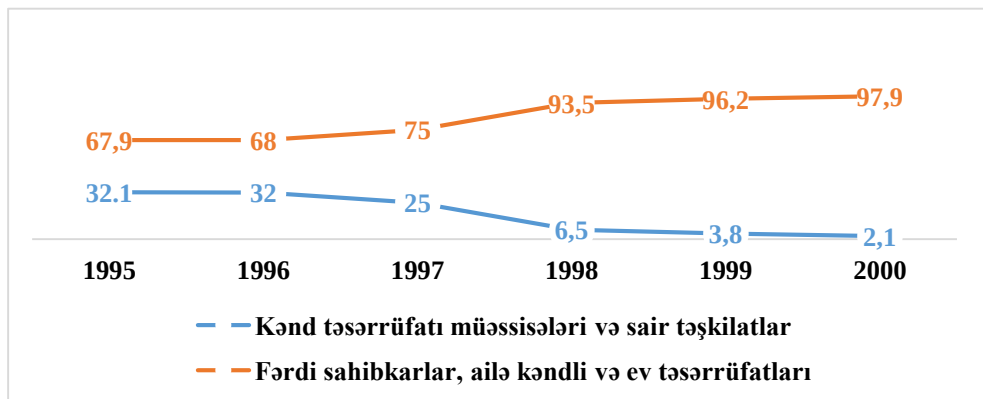
İslahat nəticəsində torpaq və əmlak payı verilmiş ailələrin bəziləri fermer təsərrüfatları yaratmışdı ki, bunlardan bir qismi sonradan müvafiq qaydada dövlət qeydiyyatından keçərək hüquqi şəxs statusu almışdır. Həm hüquqi şəxs yaratmış, həm də dövlət qeydiyyatından keçməmiş ailələr fərdi və ya kollektiv formada əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalı ilə məşğul olurdular. Ümumilikdə islahat kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında əhali təsərrüfatlarının payının kəskin artması ilə nəticələnmişdir (**Diagram 2.3.4.**).

¹²⁰ Akif Vəliyev. “Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri” (Bakı 2019, səh. 96) kitabının məlumatları əsasında hesablanmışdır.

¹²¹ Иршад Алиев. Исторические этапы сельского хозяйства Азербайджана и перспективы его развития. Б, 2004. с. 216-218.

¹²² Иршад Алиев. Исторические этапы сельского хозяйства Азербайджана и перспективы его развития. Б, 2004. с. 278.

Diagram 2.3.4. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun təsərrüfat kateqoriyaları üzrə strukturu (faktiki qiymətlərlə, yekuna görə faizlə)

Mənbə: “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı -2015. Statistik məcmuə, Bakı-2015” (səh. 64-65) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan aqrar islahatlar torpağasahiblik və torpaqdanistifadə sistemində dəyişikliklər baxımından sürətli və radikal sayıla bilər. Çünki ölkədə nisbətən qısa müddət ərzində sosial ədalət və səmərəlilik prinsipləri əsas götürülməklə yeni torpaq münasibətləri formalaşdırılmışdı.

Keçid dövründə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə həyata keçirilən əsaslı aqrar islahatlar bazar təsərrüfatçılığı sistemində adekvat aqrar strukturun formalaşdırılmasına yol açmaqla kənd təsərrüfatı istehsalının böhrandan çıxarılması və uzunmüddətli dövrdə dinamik inkişafı üçün zəmin yaratdı¹²³.

Dinamik inkişafın reallaşdırılması ilk növbədə, islahatlar nəticəsində yeni yaranan torpağasahiblik və torpaqdanistifadə sistemində uyğun tənzimlənmə mexanizmlərinin yaradılması ilə bağlı idi. Bu istiqamətdə həmin dövrdə zəruri irəliləyişlər təmin edilmişdi. Ölkə prezidenti tərəfindən 1996-cı ilin 24 dekabr tarixində “Torpaq vergisi haqqında”, 1998-ci ilin 11 dekabr tarixində “Torpaq icarəsi haqqında”, 1998-ci ilin 22 dekabr tarixində “Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında”, 1999-cu ilin 7 may tarixində “Torpaq bazarı haqqında”, 1999-cu ilin 30 dekabr tarixində “Torpaqların münbitliyi haqqında” qanunlar imzalandı. 1999-cu il 25 iyun

¹²³ F.F. Fikrətzadə. Aqrar islahatların Azərbaycan modeli: inkişaf potensialının gücləndirilməsinə yönəldilən davamlı yeniləşmələr / Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli. Monoqrafiya. Bakı-2020.

tarixli qanunla təsdiq edilmiş Torpaq Məcəlləsi 2000-ci ilin sentyabr ayının 1-dən qüvvəyə mindi.

Qəbul olunan qanunlar və bu qanunlar əsasında hazırlanan normativ-hüquqi aktlar əsas götürülərək, ölkədə torpaq münasibətlərinin modern tənzimləmə mexanizmləri yaradıldı. Bu isə öz növbəsində, aqrar islahatların daha da dərinləşdirilməsi üçün əlverişli mühiti təmin edən amillərdən biri kimi çıxış edirdi.

2.4. Aqrar islahatların dərinləşdirilməsi əsasında kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dəstəklənməsinə başlanılması

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə torpaq islahatının həyata keçirilməsi, kolxoz və sovxozların əmlakının kənd əhalisinə verilməsi aqrar sahənin bazar təsərrüfatçılığı prinsipləri əsasında inkişafına yol açdı. Bu istiqamətdə inkişafın zəruri təməllərlə davam etməsi isə öz növbəsində islahatların daha da dərinləşdirilməsini tələb edirdi. Aqrar sahədə bütünlükdə təsərrüfatçılıq mexanizmlərinin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasına ehtiyac yaranırdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev çox yaxşı bilirdi ki, yalnız torpaqları və əmlakı xüsusi mülkiyyətə verməklə ölkədə bazar münasibətlərini formalaşdırmaq və kənd təsərrüfatında lazımi nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Bunun üçün aqrar islahatların dərinləşdirilməsinə və kənd yerlərində yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlıq subyektlərinə dövlət himayəsinə böyük ehtiyac var¹²⁴. Eyni zamanda, yeni iqtisadi sistem daxilində zəruri inkişaf mexanizmlərinin yaradılması ilə bağlı islahatlar tədrici və mərhələli xarakter daşıyırdı. Bu yöndə islahatlar aqrar sahənin ümumi inkişaf şərtlərində baş verən dəyişikliklər və konkret hədəflərdən irəli gələn vəzifələr nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyev ilk növbədə, islahat nəticəsində torpaq sahələri alanların kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində qarşılaşdıqları obyektiv və subyektiv səciyyəli çətinliklərin aradan qaldırılması tələbini irəli sürürdü. Çünki kolxoz və sovxozların fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə mövcud olmuş vergi və ödəmələrin qüvvədə qalması, fermerlərin 9 növ müxtəlif vergi və ödəmələrə cəlb edilməsi son nəticədə, məhsul istehsalının ziyanla başa gəlməsinə səbəb olurdu. Torpaqların yeni sahibləri maliyyə sıxıntıları üzündən

¹²⁴ Eldar İbrahimov: "Aqrar inkişafda Heydər Əliyev irsi".

<http://anl.az/download/meqale/azerbaycan/2010/aprel/116455.htm>

istehsalın təşkilində çətinliklərlə üzləşirdilər. Eləcə də yeni mərhələdə aqrar sahəyə bazar iqtisadiyyatı sisteminə uyğun dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılması gündəmə gəlmişdi. Bununla bağlı məsələlərin həllində Ulu Öndərin “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” 22 mart 1999-cu il tarixli 118 nömrəli Fərmanı mühüm rol oynadı.

Bu Fərmanla Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinə kənddə sahibkarlığın və bazar münasibətlərinin inkişafının sürətləndirilməsi üçün torpaq sahiblərinə müvafiq hüquqi sənədlərin verilməsinin başa çatdırılmasını təmin etmək tapşırıldı. Bununla yanaşı, Milli Banka Nazirlər Kabineti ilə birlikdə aqrar sahənin, xüsusilə fermer təsərrüfatlarının inkişafını təmin edəcək əlavə kredit resurslarının yönəldilməsi məsələsinin araşdırılıb problemin həlli yollarına dair müvafiq təkliflərin prezidentə təqdim edilməsinə dair göstəriş verildi.

Eyni zamanda, sözügedən Fərmanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən 5 il müddətinə azad edilməsi, bu vergilərə görə borclarının silinməsi məsələsinin baxılmaq üçün Milli Məclisə təklif edilməsi göstərilirdi.

Bütün bu proseslərin nəticəsində fermerlər torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən azad edildi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının əvvəlki dövrlərdə yaranmış vergi və digər borcları silindi. Bununla da Ulu Öndərin irəli sürdüyü *“Biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik”* devizinə uyğun olaraq aqrar istehsalçılar üçün vergi yükünün azaldılması siyasəti həyata keçirildi.

Heydər Əliyevin sözügedən Fərmanına əsasən, həmçinin Nazirlər Kabinetinə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarına neft məhsullarının pərakəndə satışında güzəştlərin verilməsi haqqında müvafiq qərar qəbul edilməsi tapşırılmışdı. Həmin tapşırığa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 mart 1999-cu il tarixli 49 nömrəli Qərarı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə etmək üçün istehsalçılara avtomobil benzini, dizel yanacağı və motor yağlarının müvafiq kvotalar üzrə dövlət büdcəsi hesabına güzəştli qiymətlərlə satışı qaydaları müəyyən edildi. Bu qaydalara uyğun olaraq, 1999-2000-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına Hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş limit daxilində bazar qiymətlərinə nisbətən təqribən 40% güzəştə avtomobil benzini, dizel yanacağı və motor yağlarının satışı təşkil edildi. Güzəştli satışla əlaqədar yaranan qiymət fərqi neft məhsullarının təchizatçısı olan təşkilatlara dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına əvəzləşdirilirdi. Məsələn, neft məhsullarının satışı ilə əlaqədar nəzərdə

tutulan güzəştlərin həcmi 1999-cu ildə 74.2 milyard manat və ya 18 milyon ABŞ dolları olmaqla ölkənin dövlət büdcəsində “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq xərcləri” maddəsi üzrə nəzərdə tutulan xərclərə nisbətə 43.4% təşkil etmişdir. Bu tədbirlər ümumi planda aqrar istehsalçılara hiss ediləcək maliyyə dəstəyi olmaqla yanaşı, texnikadan istifadənin genişləndirilməsində, ayrı-ayrı rayonlarda maddi çətinliklərlə əlaqədar becərilməyən torpaqların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsində mühüm rol oynamışdır¹²⁵.

Ulu Öndərin göstərişlərinə uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün gömrük-vergi güzəştləri də tətbiq olundu. Belə ki, Hökumətin qərarı ilə 2001-ci ilin aprel ayından etibarən ölkəyə gətirilən kənd təsərrüfatı texnikası, toxum, gübrə, damazlıq heyvanlar və dərman preparatları üçün güzəştli gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsinə başlandı.

Kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələrinin idxal zamanı əlavə dəyər vergisinə cəlb edilməsi sahəsində də güzəştlər tətbiq edildi. Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 13 iyul tarixli 124 nömrəli Qərarına uyğun olaraq, idxal olunan damazlıq və cins heyvanlar, bioloji preparatlar, iribuynuzlu heyvanların embrionları, müxtəlif növ toxumlar, gübrələr, traktorlar, kənd təsərrüfatı texnikası, kənd təsərrüfatı üçün qoşqular və yarımqoşqular, baytarlıq cihazları və qurğuları ƏDV-dən azad olundu. 2002-ci ildə isə həmin siyahıya ölkəyə idxal olunan insektisidlər, funqisidlər, herbisidlər, bitkilərin boy artımını tənzimləyən vasitələr, dezinfeksiyaedici və ona oxşar vasitələr də əlavə edildi.

Heydər Əliyev torpaq islahatından sonra kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının sürətləndirilməsi, dövlətin aqrar siyasətinin ardıcıl həyata keçirilməsi baxımından iqtisadiyyatın aqrar bölməsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həllinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Kənd təsərrüfatının yeni tələblərə uyğun idarə olunmasını təşkil etmək məqsədilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin potensialının gücləndirilməsini zəruri hesab edən Ulu Öndər 6 iyun 1997-ci il tarixli 716 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi haqqında Əsasnamə”ni təsdiqlədi. Yeni Əsasnamə ilə Nazirliyin funksiyaları genişləndirildi, strukturu təkmilləşdirildi. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 4 fevral tarixli 272 nömrəli Fərmanı ilə Nazirlər Kabinetinin tabeliyində olan kənd təsərrüfatına xidmət qurumları – Dövlət Baytarlıq Komitəsi və Dövlət Bitkilərin Karantini Müfəttişliyi ləğv edildi, səlahiyyətləri, tabeliklərində olan müəssisə və təşkilatlar Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə verildi.

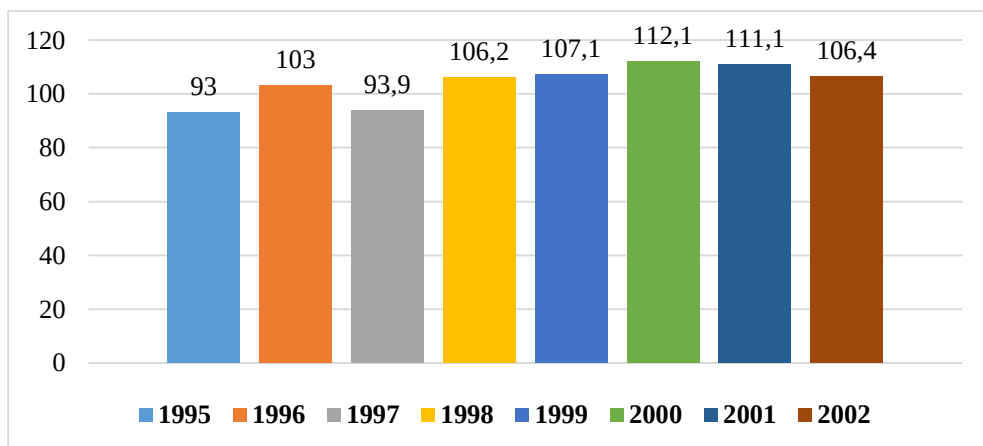
¹²⁵ H.A. Xəlilov. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti. Bakı-2005, səh. 176.

Torpaqların kənddə yaşayanlara paylanmasıdan sonrakı dövrdə islahatların ardıcıl davam etdirilməsi baxımından Heydər Əliyevin “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Fərmanla verdiyi tapşırıqə uyğun olaraq hazırlanmış və 9 noyabr 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair” Dövlət Proqramının da rolu olmuşdur.

Dövlət Proqramına daxil edilən tədbirlər 1999-2000-ci illəri əhatə edir, torpaq islahatının, habelə islahat aparılan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əmlakının özəlləşdirilməsinin başa çatdırılmasını, meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində islahatların sürətləndirilməsini, aqrar sahədə özəl təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını, idarəetmə qurumlarının fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tuturdu.

Aqrar islahatların ikinci mərhələsində Ulu Öndərin göstərişlərinə uyğun olaraq həyata keçirilən tədbirlər xüsusi mülkiyyətə torpaq almış istehsalçılara dövlət köməyinin təşəkkülü və bazar təsərrüfatçılığı sistemində fəaliyyət üçün əlverişli şəraitin yaradılması baxımından əhəmiyyətli irəliləyişlərə yol açmışdı. Bütün bunların nəticəsində fermerlərin istehsal imkanları böyümüş, əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının genişləndirilməsinə maraqları artmışdı (**Diagram 2.4.1.**).

Diagram 2.4.1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təsərrüfat kateqoriyaları üzrə fiziki həcm indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

Mənbə: “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı -2015. Statistik məcmuə, Bakı-2015” (səh. 57) statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə həyata keçirilən aqrar islahatlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı uğurları şərtləndirən mühüm amillərdən biri olmaqla yanaşı, həm də böhranlı vəziyyətlərdə uğurlu islahatların aparılması ilə bağlı böyük tarixi təcrübədir. Belə ki, həmin dövrdən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatının aqrar bölməsində tənəzzülə son qoyulmuş, illər üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmnin ardıcıl surətdə artımı təmin olunmuşdur.

Eyni zamanda, ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının effektiv ödənilməsi sahənin potensialından tam istifadə əsasında istehsalın ardıcıl genişləndirilməsi məqsədilə aqrar islahatın daha da dərinləşdirilməsi vəzifəsini qətiləşdirirdi.

FƏSİL 3

**AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNİN
DAYANIQLI İNKİŞAF ZƏMİNLƏRİNİN
MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ
HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARININ
REALLAŞDIRILMASI**

3.1. Aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və çoxsaxəli dövlət dəstəyi sisteminin yaradılması

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilən aqrar islahatlar hesabına ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsində özəl mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq təcrübəsinin və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan aqrar siyasət mexanizmlərinin formalaşdırılması bu sahədə yeni inkişaf məqsədlərini hədəfləyən islahatların tarixi varislik prinsipi gözlənilməklə sonrakı dövrlərdə də davam etdirilməsinə imkan verdi.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət çərçivəsində aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı məsələlər daima diqqət mərkəzində olub, sistem transformasiyalarından sonrakı dövrdə islahatlar ardıcıl davam etdirilib. Aqrar sahədə istehsalçılar üçün müəyyən olunmuş vergi güzəştləri, habelə gömrük sahəsində güzəştlər saxlanılmaqla və əhatə dairəsi mütəmadi olaraq genişləndirilməklə yanaşı, yeni subsidiya mexanizmlərinin də yaradılması hesabına bu sahə üzrə dövlət dəstəyinin daha da gücləndirilməsi xətti reallaşdırılıb.

“Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 24 noyabr tarixli 4 nömrəli Fərmanı ilə aqrar sektorda islahatların ikinci mərhələsinin başlanması və bununla əlaqədar lazımi tədbirlərin görülməsini sürətləndirmək məqsədilə müvafiq təkliflərin hazırlanıb təqdim edilməsinə dair hökumətə tapşırıqlar verildi. Bununla da aqrar sahədə genişmiqyaslı və sistemli tədbirləri əhatə edən islahatların ikinci mərhələsi başladı.

Aparılan təhlillər göstərir ki, müvafiq tədbirlərin müəyyən olunması və reallaşdırılmasının ardıcılığı baxımından aqrar islahatların ikinci mərhələsini şərti olaraq 3 dövrə ayırmaq olar.

Birinci dövrdə 2004-cü ildən etibarən sistemli və dayanıqlı inkişafın dövlət tənzimlənməsinin mütərəqqi metoduna çevrilmiş regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramları çərçivəsində aqrar sahədə islahatların dərinləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında (2004-2008-ci illər)” aqrar sektorda islahatların ikinci mərhələsinin sürətləndirilməsi nəzərdə tutulmuş, dövlət siyasətinin başlıca məqsədi kənd əhalisinin maddi rifahının, sosial-məişət şəraitinin əhəmiyyətli

yətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasından, yeni iş yerlərinin yaradılmasından ibarət olacağı, dağ rayonlarının inkişafına xüsusi diqqət yetiriləcəyi göstərilmişdir. Qeyd edilən dövrdə aqrar sahədə başlıca hədəflər maddi-texniki təminatın bərpası əsasında istehsalın davamlı inkişaf yoluna çıxarılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi idi. Bununla əlaqədar olaraq islahatlar çərçivəsində qurulan mexanizmlər aqrar istehsalın modernləşdirilməsi miqyaslarının genişləndirilməsinə yönəldildi. Bu istiqamətdə kənd yerlərində sosial infrastrukturun inkişafı, meliorasiya-irriqasiya sistemlərinin köklü şəkildə yenidən qurulması, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, fermerlərin istehsal vasitələri ilə təminatının gücləndirilməsi məqsədilə icra olunan tədbirləri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Müəyyən olunmuş məqsədin reallaşdırılması üçün regionların infrastruktur və kommunal xidmətlərlə təminatının yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına maliyyə köməyinin gücləndirilməsi, aqrar sahədə istehsal və xidmət infrastrukturunu sisteminin yenidən qurulması və genişləndirilməsi, resurslardan dayanıqlı istifadənin təmin edilməsi, yetişdirilən məhsulun satışının dəstəklənməsi yönündə kompleks tədbirlər həyata keçirilməli idi.

Qeyd edilən **birinci istiqamət** üzrə dövlət investisiyalarının regionların infrastruktur və kommunal xidmət təminatının yaxşılaşdırılmasına və sosial obyektlərin inşasına yönəldilməsi hesabına, həm də istehsal müəssisələrinin bərpası, o cümlədən də kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli bazanın yaradılması nəzərdə tutulurdu.

İkinci istiqamət üzrə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına vergi tətillərinin tətbiq edilməsi, eyni zamanda, aqrar-sənaye kompleksi müəssisələrinə, fermer təsərrüfatlarına dövlətin maliyyə yardımı proqramlarının davam etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən əhəlinin müxtəlif təbəqələrinə mikrokreditlərin verilməsi sxeminin hazırlanması və bu sektorda layihələri maliyyələşdiriləcək mikrokredit banklarının, kredit ittifaqlarının yaradılmasının dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatında bazar prinsiplərinə əsaslanan sığorta sisteminin təşkilinin stimullaşdırılması nəzərdə tutulurdu.

Üçüncü istiqamət üzrə tədbirlər geniş şaxəli olub, baytar-sanitar, texniki nəzarət, fitosanitar, toxumçuluğun və damazlıq işlərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı, aqrotexniki xidmət-

lər şəbəkəsinin yaradılmasının dəstəklənməsini, habelə mövcud meliorasiya-irriqasiya sistemlərinin bərpası və yenidənqurulması, yeni sistemlərin tikilməsi hesabına suvarılan torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılması, həmçinin yeni su anbarlarının, magistral kanalların və digər su təsərrüfatı obyektlərinin tikilməsini əhatə edirdi.

Dördüncü istiqamət üzrə tədbirlər kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunan təbii resursların dayanıqlı və səmərəli istifadəsinə yönəldilirdi. Buraya torpaqların eroziyasına qarşı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, torpaqların şoranlaşmasının qarşısının alınması, rekultivasiya layihələrinin hazırlanması, torpaq kadastrının yaradılması, torpaq sahələri üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarının rəsmiləşdirilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi aid edilirdi.

Beşinci istiqamət üzrə isə ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həm daxili, həm də xarici bazarlarda satışına dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstəyin göstərilməsi məqsədilə müvafiq bazar infrastrukturunun yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq kənd təsərrüfatında ənənəvi sahələr olan taxılçılığın, üzümçülüyn, meyvəçiliyin, pambıqçılığın, tütünçülüyn, çayçılığın, ipəkçiliyin və digər sahələrin inkişafı üzrə də müvafiq tədbirlər müəyyən edilmişdi¹²⁶.

Aqrar sahənin inkişafı üzrə müəyyən edilən genişmiqyaslı tədbirlər kompleksinin uğurla reallaşdırılmasına təminat yaradılması baxımından müvafiq təşkilati mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi də önəmli idi. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 23 oktyabr 2004-cü il tarixli 467 nömrəli Sərəncamı ilə aqrar bölmənin idarə edilməsində mövcud pərakəndəliyi aradan qaldırmaq, bu sahənin davamlı inkişafını təmin edən idarəetmə sistemini yaratmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yenidən təşkil edilmiş, Nazirliyin yanında müvafiq xidmətlər və agentliklər yaradılmışdır.

Təşkilati mexanizmin təkmilləşdirilməsinin bu istiqaməti aqrar sahədə islahat tədbirlərinin zəruri çevikliklə və effektiv həyata keçirilməsi tələblərinə uyğun idi.

¹²⁶ “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 11 fevral 2004-cü il. № 24. <https://e-qanun.az/framework/4797>

Həmin dövrdə fermer təsərrüfatlarına dövlətin maliyyə yardımının gücləndirilməsi, aqrotekniki xidmətlər şəbəkəsinin yaradılmasının dəstəklənməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər arasında aqrar sahədə lizinqin inkişafı istiqamətində görülən işlərin xüsusi rolu olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 23 oktyabr 2004-cü il tarixli 468 nömrəli Sərəncamı ilə 2004-cü ildə yaradılmış, səhmlərinin nəzarət zərfi 100 faiz dövlətə məxsus olan “Aqrolizing” ASC (*“Aqrolizing” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında*) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 17 avqust tarixli 1137 nömrəli Fərmanına əsasən *“Aqrolizing” ASC-nin adı dəyişdirilərək “Aqroservis” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti adlandırılmışdır*) dövlət büdcəsindən müvafiq məqsəd üçün ayrılan vəsait hesabına alınan texnikanın lizinq yolu ilə fiziki və hüquqi şəxslərə icarəyə verilməsini və ya satılmasını təmin edirdi. “Aqrolizing”-in qarşısında kənd təsərrüfatı texnikasının çatışmazlığının aradan qaldırılması, istehsalçılara güzəştli şərtlərlə (2005-ci ildən 10% ilkin ödənişlə 1 ildən sonra qalıq dəyəri 9 il müddətinə ödənilirdi, 2014-cü ildən ilkin dəyərinin 20%-i ödənildikdə, büdcə vəsaiti hesabına ilkin dəyərinin 40%-i həcmində güzəşt edilir) müxtəlif növ texnika və avadanlıqların verilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu.

Aqrar islahatların ikinci mərhələsində həm də kənd təsərrüfatı istehsalçılarının ixtisaslaşmış qurum vasitəsilə güzəştli kreditləşdirilməsi mexanizmi quruldu. Aqrar bölmədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə dövlət dəstəyi üçün kreditlərin cəlb edilməsini və təyinatı üzrə istifadəsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 2004-cü il 23 oktyabr tarixli 467 nömrəli Sərəncamına əsasən Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi (sonradan Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi adlandırıldı) yaradıldı. Bu qurum dövlət büdcəsindən məqsədli ayırmalar hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, meliorasiya, su təsərrüfatı və aqrar bölmənin digər sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri üçün güzəştli kreditlər verilməsini təmin edirdi.

Fermerlərə maliyyə dəstəyinin genişləndirilməsi sahəsində istehsalçılara birbaşa subsidiyaların verilməsi üzrə qərarın qəbulunun və müvafiq mexanizmlərin formalaşdırılmasının mühüm rolu olmuşdur. Bu istiqamətdə “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli 1907 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəsini artırmaq və həmin məhsulların istehsalçılara dövlət tərəfindən maliyyə yardımının göstərilməsini təmin etmək məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının məhsul istehsalı üçün istifadə etdikləri yanacaq, motor yağlarının və mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsi müəyyən olunmuş, bununla bağlı müvafiq mexanizmlərin hazırlanması üçün hökumətə tapşırıq verilmişdir.

Eyni zamanda, iqtisadiyyatın aqrar bölməsində fəaliyyət göstərən istehsalçıların konkret ehtiyacları nəzərə alınmaqla həmin Sərəncamla müəyyən olunmuş güzəştli satış şərtləri texnoloji avadanlıqlara da aid edilmişdir¹²⁷.

Sözügedən Sərəncama əsasən “Aqrolizing” ASC-nin yerinə yetirdiyi funksiyaların sırasına texnikanın güzəştli şərtlərlə satışı ilə yanaşı, fermerlərə müxtəlif növ aqrotexniki xidmətlərin göstərilməsi də daxil edilmişdir. Qeyd edilən xidmətlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar bölgələrdə Səhmdar Cəmiyyətin filialları yaradılmışdı, bu filiallar tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara sifarişlər əsasında əlverişli şərtlərlə xidmətlər göstərilirdi.

¹²⁷ “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 23 yanvar 2007-ci il. № 1907. <https://e-qanun.az/framework/12705>

Həmin dövrdə subsidiyaların əhatə dairəsi də genişləndirilib. Belə ki, 2007-ci ildən subsidiyalar yanacaq və motor yağlarına, mineral gübrələrin güzəştli satışına, 1-ci və 2-ci reproduksiya toxumların və tinglərin satışına (subsidiyanın məbləği təsdiq olunmuş kvota əsasında müəyyən edilirdi), elmi-tədqiqat təşkilatlarına orijinal, superelit və elit toxumların istehsalına çəkilən xərclərin ödənilməsinə görə (istehsal xərcləri büdcə vəsaiti hesabına ödənilirdi) ödənilirdi halda, 2008-ci ildən buğda və çəltik əkinlərinə görə də subsidiyaların verilməsinə başlanılmışdır. Həmçinin 2009-cu ildən etibarən Avropa ölkələrindən idxal olunan safqanlı damazlıq cins heyvanların fermerlərə güzəştli qiymətə və lizinq şərti ilə satışı dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına subsidiyalaşdırıldı.

Göstərilən dövrdə aqrar islahatların ikinci mərhələsi çərçivəsində müəyyən edilmiş əsas istiqamətlər üzrə irəliləyişlərə yönələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda, habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda geniş tədbirlər müəyyən edilmiş və əməli fəaliyyətlər həyata keçirilmişdir.

Həmin dövlət proqramlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı müəssisələrinə ayrılan güzəştli kreditlərin həcmnin artırılması, fermerlərə subsidiyaların verilməsi, onların texnika, gübrə və kimyəvi vasitələrlə təminatının yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, aqrar sahənin elmi və kadr təminatının yaxşılaşdırılması, xammal istehsalı və emalı sahələrinin əlaqəli inkişafı, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması, aqrar sektora xidmət edəcək və bazar prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərəcək yeni strukturlara dəstək verilməsi, torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi islahatların əsas istiqamətləri kimi müəyyən edilmişdir¹²⁸.

Aqrar islahatların ikinci mərhələsində növbəti dövr 2014-2015-ci illərdən başlamışdır. Həmin dövrdə struktur və institusional səciyyəli kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərin aşağıdakı əsas istiqamətlərini ayırmaq olar:

Birincisi, kənd təsərrüfatı istehsalının strukturunda yüksək gəlirli sahələrin inkişafı və ixrac potensialının yüksəldilməsinə yönəldilən islahatlar aparıldı və sahə məhsullarının ixracının ölkədə qurulan təşviq mexanizmi vasitəsilə stimullaşdırılmasına başlandı. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracının genişləndirilməsində aqrar sahənin malik olduğu imkanlardan səmərəli istifadə məqsədilə pambıqçılıq, tütünçülük, baramaçılıq və fındıqçılığın inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması, o cümlədən birbaşa maliyyə dəstəyi ilə stimullaşdırılması təmin edilirdi.

Aqrar islahatların müasir mərhələsi həm də kənd təsərrüfatının yüksək əlavə dəyər yaradan ənənəvi sahələrinin inkişafı baxımından tarixi dönüş dövrü kimi əlamətdar olmuşdur¹²⁹.

Qeyd edilən sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə müxtəlif növ texnikanın ölkəyə gətirilməsi və güzəştli şərtlərlə istehsalçılara

¹²⁸ “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 25 avqust 2008-ci il. № 3004. <https://e-qanun.az/framework/15320>;

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 14 aprel 2009-cu il. № 80. <https://e-qanun.az/framework/16721>

¹²⁹ Heydər Əsədov. Aqrar islahatların Azərbaycan modeli: tarixi nailiyyətlər və modern inkişaf mərhələsi. <https://sesqazeti.az/news/social/605336.html>

lizinə verilməsi mexanizmləri daha da təkmilləşdirilərək güzəştin həcmi artırıldı ki, bu da texnikaya əlçatanlığın yüksəlməsini təmin edirdi.

Eyni zamanda, ixrac yönümlü məhsullar kimi pambıq və tütün istehsalçılarının 2016-cı ildən məhsul subsidiyasının da verilməsinə başlandı.

Göstərilənlərlə yanaşı, xarici bazarlara kənd təsərrüfatı məhsullarının çıxarılmasının genişləndirilməsi məqsədilə həmin dövrdə ixracın təşviqi mexanizmi tətbiq olunurdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 1 mart 2016-cı il tarixli 811 nömrəli Fərmanına əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan və istehsal prosesində istifadə edilən yerli komponentlərin və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaradılan qeyri-neft məhsullarının dəyərinin xüsusi çəkisindən, habelə ixrac olunan həmin məhsulların növündən asılı olaraq, dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilən qeyri-neft məhsullarına bir sıra aqrar sahə məhsulları da aid edilirdi.

İkincisi, həmin dövrdə kənd təsərrüfatının kapital tutumlu perspektivli sahələrinin müvafiq regionlarda inkişafı ölkədə qurulan investisiyaların təşviqi mexanizmi vasitəsilə stimullaşdırılırdı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İnvestisiyanın həyata keçirildiyi iqtisadi fəaliyyət sahələri, investisiya layihəsinin həcmi ilə bağlı minimal məbləğ və həyata keçiriləcəyi inzibati ərazi vahidləri”nin təsdiq edilməsi haqqında” 20 aprel 2016-cı il tarixli 878 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq bitkilərin intensiv becərilməsi (yağmurlama üsulu ilə suvarılacaq əkin sahəsi 50 hektardan az olmayan təsərrüfatlar), intensiv bağçılıq, bostançılıq və çayçılıq (damcı sulama və yağmurlama üsulu ilə suvarılacaq ərazisi 5 hektardan az olmayan təsərrüfatlar), iribuynuzlu mal-qaranın (ətlik və südlük istiqamətli) yetişdirilməsi (50 baş cins mal-qaradan az olmayan təsərrüfatlar) üzrə investisiya layihələrinə müvafiq regionlarda müəyyən olunmuş minimum məbləğdən yüksək investisiya qoyuluşunu nəzərdə tutan layihələrə müddətli təşviqlər verilirdi¹³⁰.

Üçüncüsü, toxumçuluq bazasının sistemli inkişafı istiqamətində institutional islahatlar aparılmışdır. Bununla bağlı zəruri infrastrukturun formalaşdırılması istiqamətində irəliləyişlər təmin olunurdu. Ölkədə toxuma olan

¹³⁰ “İnvestisiyanın həyata keçirildiyi iqtisadi fəaliyyət sahələri, investisiya layihəsinin həcmi ilə bağlı minimal məbləğ və həyata keçiriləcəyi inzibati ərazi vahidləri”nin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 20 aprel 2016-cı il. № 878. <https://e-qanun.az/framework/32606>

tələbatın dayanıqlı şəkildə ödənilməsini təmin etmək məqsədilə müvafiq tədbirlər görüldü. “Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 2 mart tarixli 1081 nömrəli Sərəncamına əsasən, yüksək məhsuldar toxumların istehsal və tədarükünün həyata keçirilməsi məqsədilə Dövlət Toxum Fondu yaradıldı¹³¹.

Dördüncüsü, aqrar sahədə yerli idarəetmə strukturları formalaşdırıldı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 16 aprel 2014-cü il tarixli 152 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq rayonlar üzrə aqrar siyasətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirlərinin təşkili, aqrar sahə ilə bağlı problemlərin həllində müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli struktur bölmələri ilə səmərəli əməkdaşlığın qurulması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rayon və şəhər idarələri yaradıldı¹³². Həmin dövrdə, eyni zamanda, qeyd edilən strukturların fəaliyyəti üçün zəruri maddi-texniki təminatın yaradılması istiqamətində geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, regionlarda aqrar istehsalat xidmət infrastrukturunu obyektlərinin genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi istiqamətində işlər yerinə yetirilirdi.

Beşinci, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına verilən birbaşa subsidiyaların əhatə dairəsi genişləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına dövlət dəstəyi haqqında” 19 avqust 2015-ci il tarixli 1364 nömrəli Sərəncamına əsasən, süni mayalanma yolu ilə alınmış hər baş buzova görə heyvan sahiblərinə 100 manat həcmində subsidiyanın verilməsinə başlanmışdır. Bununla bərabər, təkrar əkinlərə görə də istehsalçılara subsidiya verilməsi barədə qərarlar qəbul olunmuşdur. Təkrar əkinlərin subsidiya vasitəsilə stimullaşdırılması heyvandarlıqda yem təminatının yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərmişdir. Həmçinin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi siyasətinə uyğun olaraq 2017-ci ildən etibarən şəkər çuğunduru istehsalına da məhsul subsidiyasının tətbiqinə başlanılıb.

¹³¹ “Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 mart 2015-ci il. № 1081. <https://e-qanun.az/framework/29448>

¹³² “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 16 aprel 2014-cü il. № 152. <https://e-qanun.az/framework/27543>

Göstərilənlərlə yanaşı, həmin dövrdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 16 aprel 2014-cü il tarixli 152 nömrəli Fərmanına əsasən, beynəlxalq təcrübəyə istinad edilməklə aqrar sektorun dövlət tərəfindən dəstəklənməsində şəffaflığı və hesabatlılığı təmin etmək üçün “Elektron kənd təsərrüfatı” İnformasiya Sisteminin mərhələlərlə yaradılması ilə bağlı qərar qəbul olundu.

BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 2015-ci ilin “Beynəlxalq torpaq ili” elan edilməsi ilə bağlı qlobal çağırışa qoşularaq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə kənd təsərrüfatının inkişafına yeni təkan vermək və onun modernləşdirilməsini sürətləndirmək, aqrar sektorda mövcud problemlərin həllinə sistemli və kompleks yanaşmanı təmin etmək, bu sahəyə dövlətin inzibati və maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə cəlb etmək, ölkəmizin aqrar potensialını geniş təbliğ etmək məqsədi ilə 2015-ci il Azərbaycan Respublikasında “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 aprel 2015-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq 2015-ci ilin “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsinə dair əhatəli tədbirlər planı təsdiq olunaraq icra edilmişdir¹³³.

¹³³ “2015-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 12 yanvar 2015-ci il. № 988. <https://e-qanun.az/framework/29078>;

Qeyri-neft sektorunun inkişafında prioritet elan edilən aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı məsələlərin kompleks həlli baxımından Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” önəmli rola malik olmuşdur¹³⁴. Həmin sənəddə aqrar sahənin orta və uzunmüddətli dövrlər üzrə inkişafının strateji məqsədləri, hədəfləri göstərilmiş, bu hədəflərə çatılması ilə bağlı tədbirlər qrupu müəyyən olunmuşdur.

Strateji Yol Xəritəsində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair 2020-ci ilədək strateji baxış dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan, ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsini təmin edən, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və kənd yerlərində sosial rifahın yüksəlməsinə töhfə verən rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılması üçün əlverişli mühit yaratmağı nəzərdə tuturdu.

Göstərilən istiqamətdə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün institusional potensialın gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zənciri üzrə artırılması, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə, resurs və müxtəlif növ xidmətlərlə təminatının, habelə bazara çıxışlarının yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin qorunması, təbii resurslardan dayanıqlı istifadə və təbii amillərin kənd təsərrüfatına təsirlərinin idarə olunması, aqrar sahə üzrə dövlət tənzimlənməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi, kənd yerlərində məşğulluğun artırılması və əhalinin rifahının yüksəldilməsi ilə bağlı problemlərin kompleks həlli qarşıya qoyulurdu.

Strateji Yol Xəritəsində qarşıya qoyulmuş məsələləri həmin dövrdə aqrar sahənin inkişafında yeni fazaya keçidin siyasi əsası kimi qeyd etmək olar. Yeni çağırışlara uyğun strateji hədəflərin müəyyən edilməsi və institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının inkişafında keyfiyyətə yeni şəraitin formalaşmasının təməlinin qoyulduğunu ehtiva edirdi.

“2015-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 3 aprel 2015-ci il. № 1160. <https://e-qanun.az/framework/29672>

¹³⁴ “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il. № 1138. <https://e-qanun.az/framework/34254>

Məhz Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilən məsələlərin icrası ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər aqrar islahatların 2-ci mərhələsinin yeni dövrünün başlanğıcı olmuşdur. Bu dövrdə fermerlərə yaxınlıq, səmərəli idarəciliyin təmin edilməsi və innovasiyaların geniş yayılmasının dəstəklənməsi prinsipləri əsas götürülməklə aqrar islahatların daha da dərinləşdirilməsi əsasında çevik və işlək inkişaf mexanizmləri formalaşdırılması xətti ardıcıl davam etdirilir, institusional quruculuğun yeni səviyyəyə yüksəlməsi təmin olunur¹³⁵.

Bununla əlaqədar olaraq həyata keçirilən fəaliyyətlərin aşağıdakı əsas istiqamətlərini ayırmaq olar:

İdarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi. Aqrar islahatların 2-ci mərhələsinin nəzərdən keçirilən dövründə kənd təsərrüfatında effektiv fəaliyyət göstərən idarəetmə institutlarının formalaşdırılması baş tutmuşdur. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər tədqiqat-proqnozlaşdırma, müxtəlif növ xidmətlərin, yerlərdə idarəetmənin çağdaş tələblərə uyğun qurulmasını əhatə edirdi.

Qeyd edilən birinci istiqamət üzrə aqrar sahədə elmi tədqiqat institutlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi, təhlil, qiymətləndirmə və proqnozlaşdırmanın aparılması, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı məlumat bazasının yaradılması, proqram və layihələrin hazırlanması, sahənin strateji planlaşdırılmasının və innovativ inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyindəki Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi Tədqiqat İnstitutu publik hüquqi şəxs statusu olan Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinə (ATM) çevrilmə yolu ilə yenidən təşkil edilmişdir¹³⁶. Yeni yaradılan qurumun əsas fəaliyyət istiqamətlərinin sırasına kənd təsərrüfatının və kənd yerlərinin inkişafı, aqrar siyasətin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri və ümumi göstəriciləri üzrə inkişaf trendlərinə dair təhlillər aparmaq, elmi tədqiqat və analitik-informasiya xidmətləri göstərmək, kənd təsərrüfatı sahəsində və ərzaq

¹³⁵ İnam Kərimov: “Aqrar sahənin uğurları Azərbaycanın dinamik inkişafının nəticəsidir”. https://azertag.az/xeber/aqrar_sahenin_uqurlari_azerbaycanin_dinamik_inkisafinin_netice_sidir-1210314

¹³⁶ “Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 22 may 2018-ci il. № 89. https://frameworks.e-qanun.az/38/f_38976.html

təhlükəsizliyi ilə bağlı risklərin idarəedilməsi üzrə informasiya bazasını təmin etmək, kənd təsərrüfatının və kənd yerlərinin inkişafı ilə bağlı proqnozların verilməsini, strateji planlaşdırmanın aparılmasını təmin etmək, konsepsiya, proqram və digər layihələrin hazırlanmasında, habelə monitoring və qiymətləndirilməsində iştirak etmək aid edilmişdir.

Aqrar sahədə fermerlərə göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, bu xidmətlərə əlçatanlığın artırılması ilə bağlı bir sıra institusional islahatlar həyata keçirilmişdir. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmana əsasən, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində olan 4 qurumun – Dövlət Fitosanitar Xidmətinin, Dövlət Baytarlıq Xidmətinin, Bitki Sortlarının Qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidmətinin və Baş Dövlət Texniki Nəzarət Xidmətinin əsasında 2019-cu ildə Aqrar Xidmətlər Agentliyi (AXA) yaradıldı¹³⁷.

Aqrar Xidmətlər Agentliyi baytarlıq və fitosanitar xidmətlərin təşkilini, idarə edilməsini və keyfiyyətinə nəzarəti, kənd təsərrüfatı texnikasının qeydiyyatını, texnikaya nəzarət fəaliyyətini və bu sahədə dövlət xidmətlərini, aqrokimya, toxum və bioloji laboratoriyalar, sort sınaq məntəqələri, toxum sertifikatlaşma mərkəzlərində xidmətlərin təşkilini və göstərilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Bu Agentliyin yaradılması optimallaşmanı, idarəetmədə çevikliyi və səmərəliliyi təmin edir, aqrar xidmətlərdə vahid standartların tətbiqinə imkan verir.

Aqrar sahədə göstərilən xidmətlərin effektivliyinin və keyfiyyətinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Baytarlıq sahəsində həyata keçirilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 22 aprel 2020-ci il tarixli 998 nömrəli Fərmanına əsasən, 2020-ci ildən dövlət tərəfindən göstərilən baytarlıq xidmətləri özəlləşdirilib, 1600-dən çox dövlət baytarlıq işçisi özəl baytar kimi fəaliyyətə başlayıb. Artıq xüsusi təhlükəli heyvan xəstəliklərinə qarşı peyvəndləmə işinin büdcə hesabına maliyyələşdirilməsi dövlət sifarişində özəl baytarlarla müqavilə bağlamaq yolu ilə təmin edilir.

Aqrar sahədə həyata keçirilən institusional islahatların bir istiqaməti də Dövlət Aqrar İnkişaf mərkəzlərinin (DAİM) yaradılması və fəaliyyəti ilə

¹³⁷ “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 14 yanvar 2019-cu il. № 467. <https://e-qanun.az/framework/41203>

bağlıdır. Dövlət Aqrar İnkişaf mərkəzləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 31 iyul tarixli Fərmanı ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin struktur qurumu kimi yaradılıb¹³⁸. DAİM-lər regionlarda aqrar siyasətin həyata keçirilməsini, bu sahədə dövlət xidmətlərinin vahid və əlaqələndirilmiş formada, etik davranış qaydalarına əməl edilməklə təşkilini və göstərilməsini təmin edir, regionlarda kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirlərini təşkil edir, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların bu sahədə tətbiq edilən güzəştlərdən və subsidiyalardan istifadə edə bilmələri üçün nazirliyin qurumları ilə birlikdə tədbirlər həyata keçirir, yerli istehsalçıların dəstəklənməsi yönündə işlər görür, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına və emalçılarına aqroservis, aqrokimyəvi, informasiya-məsləhət və digər xidmətlərin “vahid pəncərə”, operativlik, şəffaflıq, nəzakətlik, məsuliyyət prinsipləri əsasında göstərilməsini təşkil edir. Hazırda bu mərkəzlərdə 70-dən artıq xidmət göstərilir.

DAİM-lərin yaranması ilə eyni vaxtda bu mərkəzlər yanında Fermer və Koordinasiya şuralarının yaradılması prosesinə də başlandı. Şuralar kənd təsərrüfatı sektorunun qabaqcıl nümayəndələri, fermerlər, fermer assosiasiyalarının üzvlərindən təşkil olunur. Fermer və Koordinasiya şuralarının əsas vəzifələri fermerlərin mövcud problemlərini öyrənmək və aradan qaldırılmasına kömək etmək, ictimai nəzarəti həyata keçirmək, subsidiyaların verilməsində şəffaflığı təmin etmək, fermerlər arasında rəy sorğuları keçirmək, aqrar sahənin inkişafına dair təkliflər verməkdir.

Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sisteminin tətbiq edilməsi.

Kənd təsərrüfatında islahatların uğurla aparılmasının vacib şərti kimi innovativ idarəetmə sistemlərinə keçidin təmin olunması baxımından ölkəmizdə “Elektron kənd təsərrüfatı” İnformasiya Sisteminin (EKTİS) yaradılması xüsusi önəm daşıyır¹³⁹. EKTİS-in yaradılmasını kənd təsərrüfatının rəqəmsal-

¹³⁸ “Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin institusional fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər və “Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və onun yanında yaradılmış dövlət xidmətləri haqqında əsasnamələrin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 20 aprel tarixli 226 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 31 iyul 2018-ci il. № 225. <https://e-qanun.az/framework/39716>

¹³⁹ “Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 27 iyun 2019-cu il. № 759. <https://e-qanun.az/framework/42750>;

“Elektron kənd təsərrüfatı” informasiya sistemi haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 23 dekabr 2019-cu il. № 897. <https://e-qanun.az/framework/43940>

laşdırılması yönündə son dövrlərdə atılan ən vacib və əhəmiyyətli addım hesab etmək olar. EKTİS kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə geniş əhatəli informasiya bazasının qurulmasına zəmin yaradan vahid sistem, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi tədbirlərinin bütün mərhələləri ilə bağlı biznes prosesləri əhatə edən şəffaf və operativ idarəetmə alətidir. Hazırda bu sistem üzərindən 600 mindən çox subyektin müvafiq dövlət xidmətlərinə elektron qaydada birbaşa əlçatanlığı təmin edilmişdir. EKTİS bu gün fermer fəaliyyətinin, həmçinin subsidiya, təchizat, tədarük və digər sahələrdə fəaliyyətlərin idarəedilməsində əsas vasitədir və elektron qaydada informasiya-məsləhət xidmətinin göstərilməsini təmin edə bilir.

EKTİS-də qərarların verilməsinə kömək edən və gələcək inkişaf üçün planlama işlərinin əsasını təşkil edəcək analitik hesabatların hazırlanması və modellərin qurulması, müasir dövrün əsas tələbi olan “BigData”nın toplanması və yaradılması imkanları var. Bu sistem kənd təsərrüfatı ilə bağlı bütün proseslərin məntiqi əlaqəliliyinin qurulması, proseslərin tamamlanması, müasir texniki həllərin tətbiqi, hərtərəfli analizlərin aparılması və proqnozların verilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət dəstəyi ilə aqrar sığorta mexanizminin yaradılması. Prezident İlham Əliyev 2019-cu il avqustun 19-da “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 27 iyun tarixli 1617-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi və Aqrar Sığorta Fondunun yaradılması barədə” Fərman imzalayıb¹⁴⁰. Müəyyən edilmiş vəzifələrə uyğun olaraq aqrar sığorta sahəsində bir neçə ölkədə tətbiq olunan modellər öyrənilib, bu modellər əsasında Aqrar Sığorta Fondu yaradılıb, aqrar sığorta mexanizminin tətbiqi təmin edilib.

Bu mexanizm hesablanmış sığorta haqqının 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsini nəzərdə tutur.

Dövlət dəstəyi ilə tətbiq edilən aqrar sığorta mexanizmi əkin sahələrini çoxsaylı risklərdən, o cümlədən təbiət hadisələrindən – dolu, donvurma (şax-tavurma), leysan yağışları, subasma, qasırğa, fırtına və s. hallardan sığortalayır.

Aqrar sığorta kənd təsərrüfatı heyvanlarının sığortasını da əhatə edir. Bura yoluxucu xəstəliklər, ilan və həşərat sancması, təbii fəlakətlər, zəhərli

¹⁴⁰ “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 27 iyun tarixli 1617-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi və Aqrar Sığorta Fondunun yaradılması barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 19 avqust 2019-cu il. № 809. <https://e-qanun.az/framework/43125>

otlar və yemlərdən zəhərlənmə, vəhşi heyvanların hücumu, təbii fəlakətlər və yanğın, məcburi kəsim və s. risklər aiddir.

Aqroparkların formalaşdırılmasının stimullaşdırılması və “ağıllı kənd” layihələrinin reallaşdırılması. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 16 aprel 2014-cü il tarixli 152 nömrəli Fərmanı ilə müvafiq orqanlara aqroparkların yaradılması ilə bağlı təkliflərin hazırlanıb təqdim edilməsi barədə tapşırıq verilmişdir. Tapşırıqə uyğun olaraq formalaşdırılmış dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmləri əsasında ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, ilkin emalı və satışının mütərəqqi forması kimi aqroparkların yaradılması geniş vüsət almışdır. Aqroparkların formalaşdırılması və fəaliyyəti çərçivəsində aqrobiznes sahələrinə investisiya qoyuluşları həm müvafiq infrastrukturun yaradılmasına dövlət tərəfindən investisiyaların qoyulması, həm də güzəştli kreditlərin verilməsi ilə stimullaşdırılır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatların davamı olaraq ölkədəki mövcud aqroparklar sahəsində idarəetməni, habelə nəzarət mexanizmlərini daha da təkmilləşdirmək, bu sahədə həyata

keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 dekabr 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə “Aqroparklar haqqında Nümunəvi Əsasnamə” təsdiq edilmişdir¹⁴¹.

Digər tərəfdən, aqroparklarda kənd təsərrüfatı məhsullarının çeşidləndirilməsi və qablaşdırılmasına yönəldilən investisiyalara təşviq verilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 20 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş investisiyanın həyata keçirildiyi iqtisadi fəaliyyət sahələrinin siyahısına kənd təsərrüfatı məhsullarının çeşidlənməsi və qablaşdırılması da aid edilmişdir¹⁴².

İnstitusional islahatlar çərçivəsində Azərbaycanda yeni texnologiyalardan istifadə etməklə fermerlərin informasiya-məsləhət xidmətlərinə çıxışının yaxşılaşdırılması üçün də bir sıra işlər görülmüşdür. Bu çərçivədə aqrar sahənin inkişafına böyük təsirə malik və rəqabətə davamlı məhsullar üzrə dəyər zənciri iştirakçılarının fəallığının artırılması üçün əlavə imkanlar yaratmaq, aqrar təlim verən subyektləri fermerlərlə əlaqələndirmək, aqrar sahədə yeni texnologiyaların, beynəlxalq təcrübə və innovasiyaların, elmi-texniki yeniliklərin fermerlər arasında yayılmasını təşviq etmək, aqrar sahədə

¹⁴¹ “Aqroparklar haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 21 dekabr 2021-ci il. № 1505. <https://e-qanun.az/framework/48697>

¹⁴² “İnvestisiya təşviqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 2016-cı il 18 yanvar tarixli 745 nömrəli, “İnvestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslərə və fərdi sahibkarlara texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı üçün təsdiqedicisi sənədin verilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi, “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 19 yanvar tarixli 107-VQD nömrəli Qanununun tətbiqi və “Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və bu Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 30 avqust tarixli 393 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 15 fevral tarixli 797 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə” 2016-cı il 20 aprel tarixli 877 nömrəli fərmanlarında dəyişiklik edilməsi və “İnvestisiyanın həyata keçirildiyi iqtisadi fəaliyyət sahələri, investisiya layihəsinin həcmi ilə bağlı minimal məbləğ və həyata keçiriləcəyi inzibati ərazi vahidləri”nin təsdiq edilməsi haqqında” 2016-cı il 20 aprel tarixli 878 nömrəli Fərmanın ləğv edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 20 dekabr 2022-ci il. № 1913.

<https://e-qanun.az/framework/52965>

təlim və informasiya-məsləhət xidmətlərinin göstərilməsini təşkil etmək məqsədilə 2021-ci ildə Aqrar Təlim Mərkəzi yaradılmışdır.

Bitki xəstəlik və zərərvericilərinə qarşı mübarizənin effektivliyini artırmaq məqsədilə həyata keçirilən “Rəqəmsal kənd təsərrüfatı” layihəsi çərçivəsində elektron informasiya-məsləhət xidmətinin göstərilməsi tədbirləri davam etdirilmişdir.

Eləcə də informasiya-məsləhət xidmətinin genişləndirilməsi məqsədilə müasir kommunikasiya vasitələrindən istifadə olunur, elektron resurslar daim təkmilləşdirilir.

Kadr potensialının gücləndirilməsi, peşəkar kadrların yetişdirilməsi.

Aqrar sahədə həyata keçirilən islahatların bu istiqaməti əsasən Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində (ADAU) həyata keçirilir. Son illərdə rəqabətə-davamlı kadr hazırlığının təmin edilməsi məqsədilə Universitetin maddi-texniki bazası xeyli müasirləşdirilib.

Hazırda Universitetin 560-dan çox professor-müəllim heyəti 6000-dən çox tələbəyə aqrar elmin sirlərini öyrədir. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri arasında ilk dəfə ISO 21001:2018 beynəlxalq sertifikatına layiq görülən ADAU dünyanın 26-dan çox ölkəsinin 60-dan artıq universiteti ilə əməkdaşlıq edir. O cümlədən ADAU ilə ABŞ-nin Oklahoma Dövlət Universiteti və Türkiyənin Ege Universiteti arasında ikili diplom proqramı üzrə əməkdaşlıq mövcuddur.

Son illər ərzində aqrar ixtisaslar üzrə ali təhsil göstəriciləri də xeyli yüksəlib. Belə ki, ali məktəblərdə kənd təsərrüfatı ixtisasları üzrə təhsil alanların sayı 2012-2013-cü tədris ilində 1717 nəfər idisə, 2022-2023-cü tədris ilində bu göstərici 2.8 dəfə artaraq 4734 nəfərə, ali məktəblərə qəbul olanların sayı isə 2.7 dəfə artaraq 446 nəfərdən 1207 nəfərə çatıb.

Həmçinin müasir tələblər və standartlar çərçivəsində kadr hazırlığının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 28 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən “Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı” çərçivəsində 2022-2023-cü tədris ili üçün prioritet ixtisas sahələri və nüfuzlu xarici ali təhsil müəssisələri üzrə təhsil proqramlarının siyahısına kənd təsərrüfatı üzrə dünyanın 27 ölkəsinin 136 nüfuzlu xarici ali təhsil müəssisəsinin təhsil proqramları daxil edilib.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi öz fəaliyyətində aqrar sahədə idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək, onu müasir çağırışlara uyğunlaşdırmaq prinsipini

rəhbər tutur. Bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq 2020-ci ildə idarəetməni təkmilləşdirməyi və müasir çağırışlara uyğunlaşdırmağı, eləcə də ətraf mühitin mühafizəsini nəzərdə tutan ISO 9001:2015 “Keyfiyyət İdarəetmə Sistemi” və ISO 14001:2015 “Ətraf Mühitin İdarəetmə Sistemi” beynəlxalq sertifikatlarını əldə edib.

Aqrar sahə üzrə dövlət dəstəyi sisteminin təkmilləşdirilməsi. İslahatların yeni mərhələsində aqrar sahəyə göstərilən dövlət dəstəyi tədbirlərinin strukturunun və mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi hesabına bu dəstəyin həcmnin genişləndirilməsi və effektivliyinin artırılması təmin olunur.

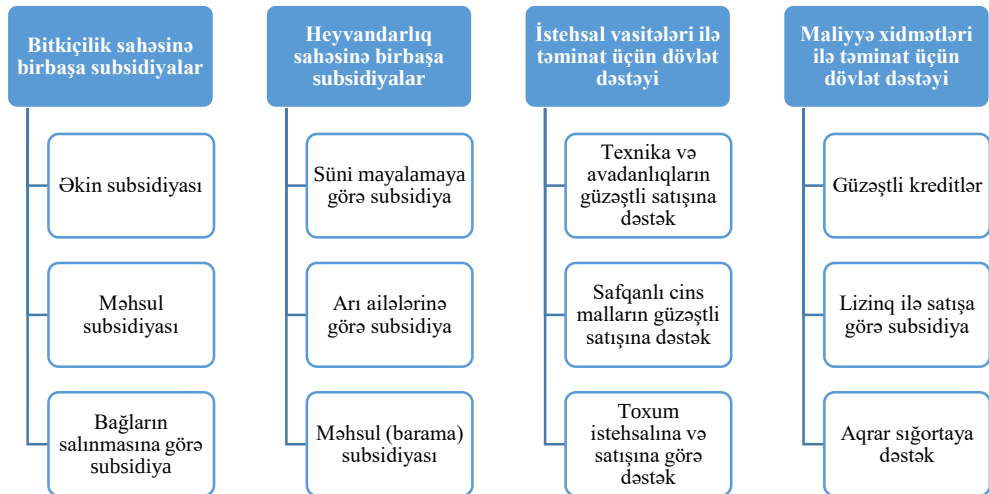
Aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsində həm də vahid subsidiya mexanizminin, yəni fermerləri, təchizatçıları və tədarükçüləri tam əhatə edən platformanın formalaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası” ilə müəyyən edilən mexanizmlər bu sahədə pərakəndəliyi aradan qaldırmış, çevikliyi və fermerlərə verilən subsidiyaların kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf aləti kimi funksionallığının yüksəldilməsini təmin etmişdir¹⁴³. Bütün subsidiyaların vahid yanaşma ilə və EKTİS vasitəsilə verilməsi şəffaflığı, hesabatlılığı, birbaşa əlçatanlığı, resurslara qənaəti təmin edir.

Yeni subsidiya mexanizmi ilə həm də Aqrar Subsidiya Şurası yaradılmışdır ki, bu da hər il kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına ödənilən subsidiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi və inkişaf ehtiyacları nəzərə alınmaqla mövcud subsidiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı çevik qərarların qəbul edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə həyata keçirilən birbaşa dövlət dəstəyi tədbirlərinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi təsnifləndirmək olar:

¹⁴³ “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/42750>

Şəkil 3.1.1. Aqrar sahə üzrə mövcud olan birbaşa dövlət dəstəyi tədbirlərinin strukturu

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

Göründüyü kimi, aqrar sahə üzrə mövcud olan birbaşa dövlət dəstəyi tədbirləri şərti olaraq 4 istiqamət və 12 alt-istiqaməti əhatə edir.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı istehsalının təşviq aləti kimi tətbiq edilən yeni subsidiya mexanizmləri üçün səciyyəvi olan 3 önəmli cəhəti ayırmaq olar.

Birincisi, subsidiyalar ölkənin aqrar sahədə malik olduğu müqayisəli üstünlüklərin reallaşdırılması və səmərəli ixtisaslaşmanın aparılması məqsədlərinə xidmət edir. Məsələn, subsidiyalar təbii-iqlim şəraitinin yaratdığı imkanlara görə Azərbaycanda istehsalı yüksək iqtisadi səmərəliliyə malik olan meyvə bağlarının genişləndirilməsinə böyük həcmdə investisiyaların qoyulmasını ciddi şəkildə stimullaşdırır.

İkincisi, subsidiyalar kənd təsərrüfatının innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi əsasında inkişafını təşviq edir. Subsidiyalar yeni texnikaların, habelə intensiv texnologiyaların tətbiqinin və müasir suvarma sistemlərindən istifadənin genişləndirilməsi, yüksək məhsuldar cinslərə aid mal-qaranın əldə edilməsi imkanlarını artırır. Aqrar istehsalçılar üçün müəyyən edilən subsidiyalar funksional təyinatı etibarilə əkin sahələrinin genişləndirilməsi ilə yanaşı, məhsul istehsalında müasir texnologiyaların tətbiqinə, istehsalın artmasının intensiv amillərinin fəallaşdırılması imkanlarının artırılmasına yö-

nəldilmişdir. Gübrə, toxum, cins mal-qara, texnika, yanacaq, motor yağı və s. almaq üçün büdcədən verilən subsidiyalar və güzəştlər istehsal bazasının genişləndirilməsi ilə yanaşı, həm də fermerlərin istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsinə əhəmiyyətli yardım göstərməklə məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasına şərait yaratmışdır.

Üçüncüsü, subsidiyalar vasitəsilə torpaq-iqlim potensialından və su ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə stimullaşdırılmaqla kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının təmin olunması dəstəklənir. Buna misal kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il iyulun 9-da imzaladığı “Ərzaqlıq buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında” Fərmanla tətbiq olunan yeni mexanizmi göstərmək olar¹⁴⁴. Bu Fərmanla yaradılan yeni dəstək mexanizmi çərçivəsində pivot suvarma tətbiq edilməklə istehsal olunaraq Dövlət Ehtiyatları Agentliyinə və un dəyirmanlarına təhvil verilən ərzaqlıq buğdaya görə əkin subsidiyası ilə yanaşı, məhsul subsidiyası da ödənilir.

Subsidiya prosesində şəffaflığın vacib şərtlərindən biri kimi, ümumilikdə isə fermerlərin torpaq mülkiyyəti hüququnun təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanlarına əsasən, pay torpaqları üzərində istifadə hüququna dair sənədi olmayan fermerlərə 2021-ci ildən etibarən dövlət rüsumu və xidmət haqqı olmadan çıxarışların verilməsinə başlanıb¹⁴⁵.

Son dövrlərdə aqrar sahəyə göstərilən dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının texnika ilə təminat mexanizmində dəyişikliklərin həyata keçirilməsi olmuşdur. Bu işlərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il dekabrın 19-da imzaladığı “Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin və aqrar sahədə lizinq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman geniş vüsət vermiş-

¹⁴⁴ “Ərzaqlıq buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 19 iyul 2022-ci il. № 1754. <https://e-qanun.az/framework/49983>

¹⁴⁵ “Aqrar sahədə istehsalın və emal sənayesinin inkişafına dair bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 15 iyul 2021-ci il. № 1400. <https://e-qanun.az/framework/47863>;

“Torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 oktyabr 2021-ci il. № 1455. <https://e-qanun.az/framework/48351>

dir. Fərmanın məqsədi kənd təsərrüfatı istehsal vasitələri bazarında rəqabət-yönlü fəaliyyətin təmin edilməsi, texnikanın və damazlıq heyvanların lizinq vasitəsilə güzəştli satışı mexanizminin təkmilləşdirilməsi, özəl aqrotexniki xidmətlərin genişləndirilməsi, dövlət-özəl tərəfdaşlığı prinsipi tətbiq edilməklə güzəştlərə yönəldilən büdcə vəsaitindən səmərəli istifadə idi¹⁴⁶. Bu məqsədə nail olunması istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Hazırda kənd təsərrüfatı texnikası bazarı tam liberallaşılıb. Bu işlə bir neçə ildir özəl şirkətlər məşğul olmaqdadır. Yeni islahatla bu sahədə inhisarçılıq ortadan qaldırılıb, bazar iqtisadiyyatına uyğun mexanizm formalaşdırılıb. Bununla belə, texnika və damazlıq heyvanların alışında fermerlərə dövlət dəstəyi davam etdirilir. Eləcə də dövlət soyuducu anbar və avadanlıqlarının güzəştli satın alınmasına dəstək verir.

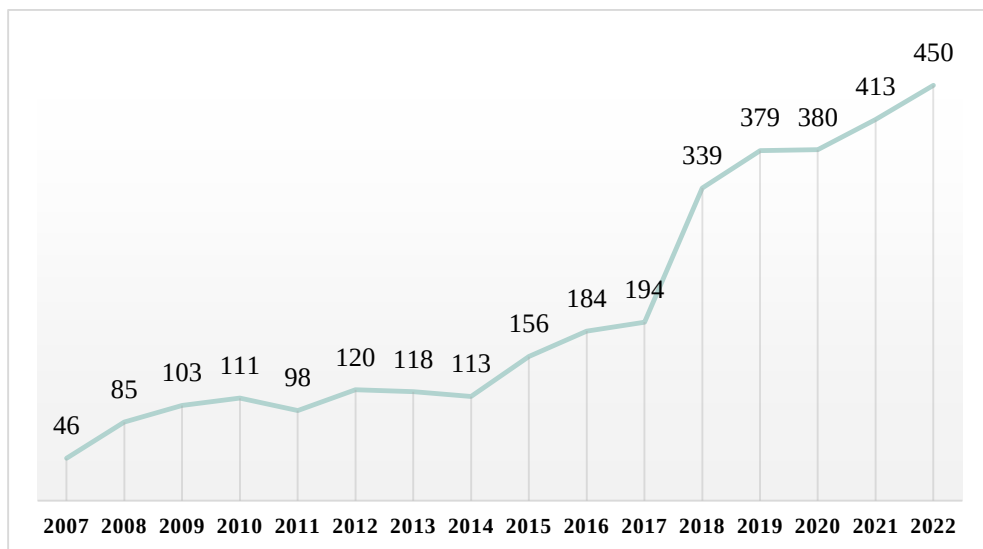
Bununla yanaşı, lizinqin şərtlərinin daha əlverişli olmasını təmin etmək üçün lizinq predmeti olan texnika növləri ölkəyə idxal olunarkən gömrük rüsumlarından və əlavə dəyər vergisindən azad edilib. Ümumilikdə isə lizinqə verilmə və satış şərtləri ardıcıl olaraq yüngülləşdirilib, əhatə dairəsi genişləndirilib.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı texnikasının dəyərinin 40%-nin büdcə hesabına ödənilməklə güzəştli satışı bir tərəfdən, fermerlərin texnika ilə təminat bazasını gücləndirməklə yanaşı, digər tərəfdən, bu texnikalar vasitəsilə göstərilən xidmətlər üzrə xidmətəhaqlarının da təqribən 25-30% aşağı olmasını şərtləndirir. Belə ki, kənd təsərrüfatı texnikasının dəyərinin subsidiya hesabına azaldılması amortizasiya xərclərini azaldır, bunun hesabına isə sahibkarlar aqrotexniki xidmətləri daha aşağı tariflərlə göstərə bilirlər.

Aqrar islahatların ikinci mərhələsində yaradılan inkişaf mexanizmləri sırasında kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün subsidiyaların mühüm rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Aqrar sahəyə ayrılan subsidiyaların və güzəştlərin həcmi 2007-2022-ci illər ərzində nominal ifadədə təqribən 9.8 dəfə artaraq 450 milyon manat olmuşdur (***Diagram 3.1.1.***).

¹⁴⁶ “Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin və aqrar sahədə lizinq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 19 dekabr 2018-ci il. № 413. <https://e-qanun.az/framework/41022>

Diaqram 3.1.1. Subsidiya və güzəştlərin həcmi, milyon manat

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

2020-2022-ci illərdə subsidiya ödənilən sahələr təqribən 1.3 milyon hektar təşkil etmişdir. Subsidiya verilən sahələrin təqribən 60%-də taxıl məhsulları əkilmiş, ödənilmiş subsidiyanın da təqribən 60%-i bu məhsulların payına düşmüşdür. Subsidiya ödənilən sahələrin təqribən 8%-nə malik olan meyvə bağlarına görə ödənişlər cəmi əkin subsidiyasının təqribən 13%-ni təşkil etmişdir (*Cədvəl 3.1.1.*).

Cədvəl 3.1.1. Bitkiçilik sahəsinə ayrılan subsidiyaların həcmi

	Sahə, min ha			Ödənilən subsidiya, mln. manat		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Buğda	481.4	471.3	447.6	96.3	102.1	94.0
Arpa	299.3	285.3	362.3	47.9	51.1	76.1
Meyvə və giləmeyvə	102.6	103.9	96.6	30.0	41.8	41.8
Pambıq	82.0	97.3	-	47.5	53.3	56.4
Yonca	247.3	248.5	187.5	24.7	17.3	13.1
Digər dənli və paxlalılar	27.3	20.3	26.3	4.4	3.9	5.5
Üzüm	8.4	8.6	11.1	2.5	2.7	3.5
Kartof	10.1	9.6	9.5	2.4	2.7	2.7

	Sahə, min ha			Ödənilən subsidiya, mln. manat		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Tərəvəz	8.4	9.1	8.7	2.0	2.3	2.3
Şəkər çuğunduru	3.9	4.4	-	2.0	2.0	2.4
Günəbaxan	4.3	4.8	6.6	0.9	1.1	1.6
Bostan	4.8	5.4	6.0	1.1	1.3	1.4
Tütün	1.9	2.0	-	0.8	0.8	0.8
Digər bitkilər	2.1	1.3	0.9	1.5	1.5	1.1
Cəmi əsas əkinlər	1,288.6	1,276.2	1,166.2	263.9	283.9	302.6
Təkrar əkinlər	37.5	39.9	41.4	2.3	3.4	3.6

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

Qeyd: Pambıq, tütün və şəkər çuğunduru üzrə subsidiya əkin və məhsul subsidiyasının cəmi kimi verilib, 2022-ci ildə bu məhsullara əkin subsidiyası məhsul subsidiyası ilə əvəz edilib.

2020-ci ildən tətbiq edilən yeni subsidiya mexanizmi əvvəlkindən fərqli olaraq yeni salınan intensiv meyvə və giləmeyvə bağlarının barvermə yaşınadək, həmçinin istifadəsiz və ya az əlverişli torpaqlarda yeni bağların salınmasına görə birdəfəlik ödənişlərin verilməsini də nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına verilən subsidiyalar məhsulların maya dəyərini azaldılmasında və qiymət rəqabət-qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynayır.

Kənd təsərrüfatına göstərilən dövlət dəstəyi siyasəti çərçivəsində fermerlərə birbaşa ödənilən subsidiyalar, habelə gübrə və pestisidlərin güzəştli satışına görə verilən subsidiyalar müxtəlif bitkiçilik məhsullarının hər tonu üzrə maya dəyərini 5-38% nisbətində azaldır. Subsidiyalar dənli və paxlaların, pambığın, günəbaxanın və şəkər çuğundurunun maya dəyərini azalmasında daha böyük rol oynayır.

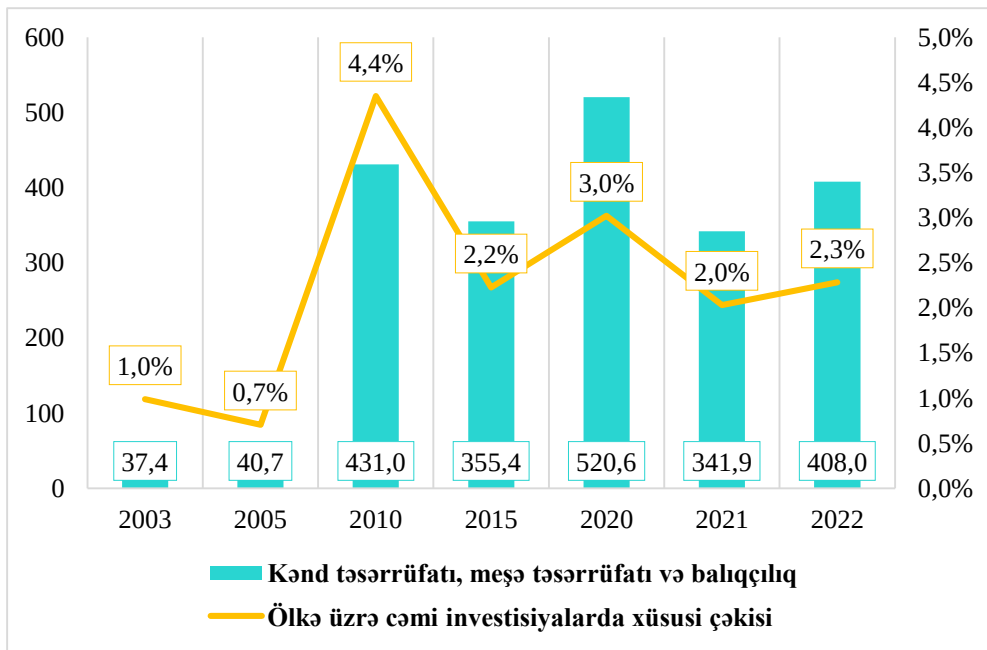
Beləliklə, aqrar islahatların ikinci mərhələsində kənd təsərrüfatına çoxşaxəli dövlət dəstəyi sistemi quruldu, aqrar sferanın davamlı yüksəlişinə təminatlar formalaşdırıldı. Ümumi iqtisadi strategiya çərçivəsində yaradılmış şərait aqrar sahədə istehsal potensialının inkişafına etibarlı zəminlər yaratdı, başlıca istiqamətlər üzrə irəliləyişlərə yol açdı.

3.2. Aqrar sahə üzrə resurs təminatının gücləndirilməsi və modern infrastrukturun formalaşdırılması

Aqrar sahədə islahatların dərinləşdirilməsinin gedişində kənd təsərrüfatına çoxşaxəli dövlət dəstəyi sisteminin qurulması və bu çərçivədə həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində aqrar sahənin inkişafına yönəldilən resursların həcmnin sürətlə artması təmin edilmişdir. Kənd təsərrüfatı sahəsinin infrastruktur və təchizat bazası genişlənmiş, istehsalçıların istehsal resurslarına əlçatanlığı yaxşılaşmışdır.

2003-2022-ci illərdə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 10 dəfədən çox, iqtisadiyyata ümumi investisiya qoyuluşlarında sahənin payı isə təqribən 2 dəfə artmışdır (**Diaqram 3.2.1.**).

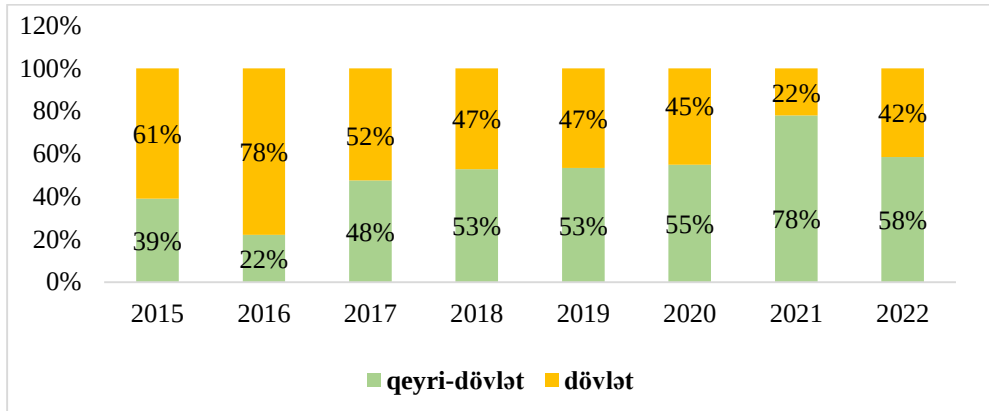
Diaqram 3.2.1. Aqrar sahəyə investisiya qoyuluşları, milyon manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Xüsusilə müsbət məqam odur ki, artıq 2018-ci ildən aqrar sahəyə investisiya qoyuluşunda qeyri-dövlət mənbələrinin payı dövlət sektorunun payını üstələyib (**Diaqram 3.2.2.**).

Diaqram 3.2.2. Aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarının dövlət və qeyri-dövlət mənbələri üzrə payı

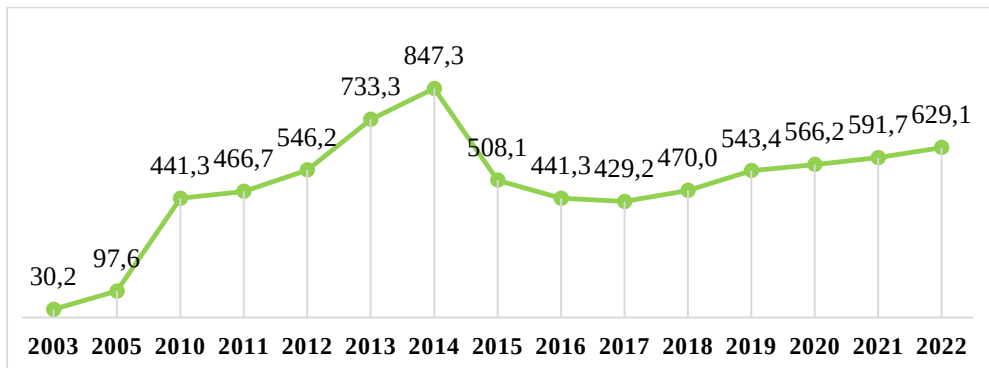

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsinə investisiya qoyuluşlarındakı artımla yanaşı, aqrar məhsulların emalı sektoruna da (qida məhsulları, içki istehsalı, toxuculuq və tütün məmulatları istehsalı üzrə) yatırılan investisiyaların həcmi 2003-cü ildəki 13 milyon manatdan 2022-ci ildə 276 milyon manata çatmışdır.

Aqrar sahəyə dövlət dəstəyi tədbirlərinin, o cümlədən sahənin maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması tədbirləri çərçivəsində kənd təsərrüfatı sektoruna ayrılan kredit vəsaitlərinin həcmi də 2014-cü ilə qədər davamlı olaraq artım dinamikasına malik olmuşdur. Devalvasiyanın təsirləri ilə 2015-2016-cı illərdə kredit qoyuluşlarının həcmində azalma müşahidə olunsada, 2017-ci ildən etibarən yenidən artım dinamikası yaranmışdır (**Diaqram 3.2.3.**).

Diaqram 3.2.3. Aqrar sahəyə kredit qoyuluşları, milyon manat

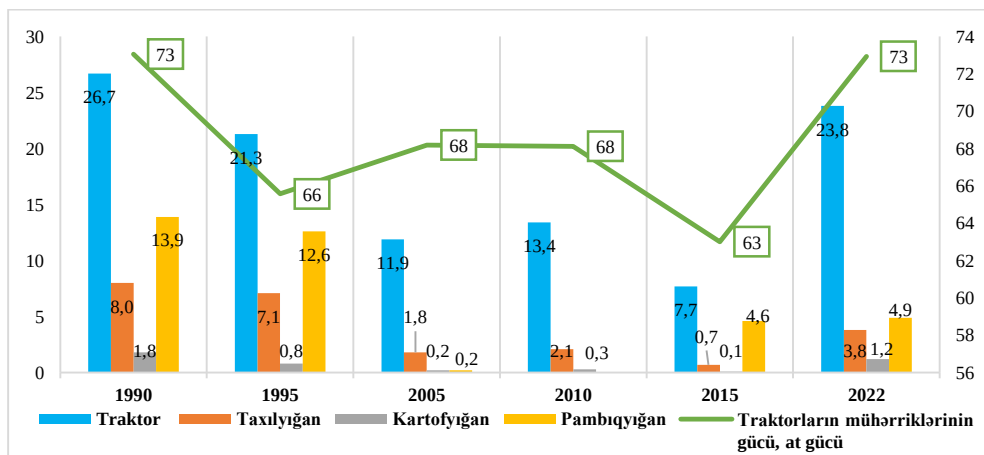
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Aqrar islahatların ikinci mərhələsində Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi (əvvəllər Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi adlanırdı) tərəfindən fermerlərin kreditləşdirilməsi də genişlənmişdir. Verilən güzəştli kreditlərin həcmi 2007-2022-ci illərdə 4.2 dəfə artaraq 21.2 milyon manata çatmış, 2020-ci ildən etibarən mikrokreditlər, damazlıq heyvanların, texnika və avadanlıqların alışı üçün kreditləri də əhatə etməklə 2022-ci ildə 74.4 milyon manat olmuşdur. Sözügedən qurum, eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatlarla və maliyyə qurumları ilə bağlanmış sazişlər çərçivəsində layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edir.

Kənd təsərrüfatının maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması tədbirləri ilə yanaşı, texnika parkının yenilənməsi və aqrotexniki xidmətlərə əlçatanlığın, eyni zamanda, toxum, gübrə və pestisid kimi istehsal vasitələri ilə təminatın artırılması istiqamətində həyata keçirilən dövlət dəstəyi tədbirləri də öz müsbət nəticəsini vermişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müvafiq dövlət dəstəyi nəticəsində ölkədə kənd təsərrüfatının texnika parkı da yenilənmiş və genişləndirilmişdir. 2005-2022-ci illərdə traktorların sayı 2.6 dəfə, traktor mühərriklərinin məcmu gücü 2.8 dəfə, taxılıyığan kombaynların sayı 2.8 dəfə artmışdır. Kənd təsərrüfatı texnikasının digər növləri, həmçinin texnoloji avadanlıqlar üzrə də yüksək artım olmuşdur.

2005-2022-ci illərdə kənd təsərrüfatı üzrə texnika parkının genişləndirilməsi hesabına hər 1000 hektar əkin sahəsinə düşən traktor sayı 11.9-dan 23.8 ədədə, 1000 hektar taxıl sahəsinə düşən taxılıyığan kombayn sayı 1.8-dən 3.8 ədədə qədər artmışdır (**Diagram 3.2.4.**).

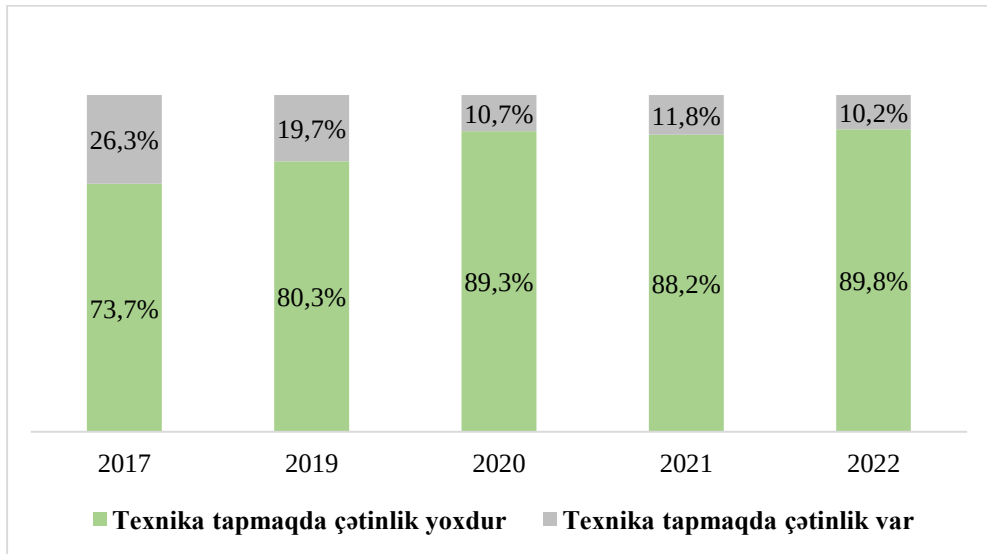
Diagram 3.2.4. 1990-2022-ci illərdə 1000 hektar əkin sahəsinə düşən texnika sayı, ədəd

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı ildə kənd təsərrüfatı təyinatlı texnika və avadanlıqlar təqribən 2200 vahid kolxoz və sovxozların kompakt əkin ərazilərində istifadə olunurdusa, hazırki dövrdə əksəriyyəti kiçik torpaq sahələrinə malik olan təqribən 400 mindən çox fermerin tələbatının ödənilməsi üçün istifadə edilir. Buna baxmayaraq, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının istehsal resurslarına əlçatanlığı ilə bağlı aparılmış monitorinqin nəticələrinə əsasən, ölkədə texnika təminatının yaxşılaşması hesabına istehsal mövsümündə fermerlərin aqrotexniki xidmətlərə əlçatanlığı məqbul səviyədədir (**Diagram 3.2.5.**).

Diagram 3.2.5. Fermerlərin texnikaya əlçatanlığı

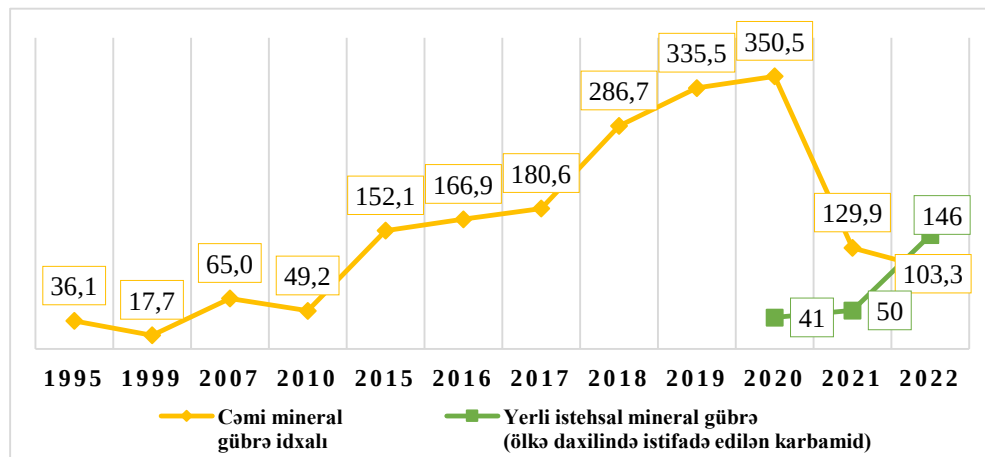

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi

Ölkədə mövcud əkin sahələrinin orta ölçüsünün təqribən 3 hektar olduğunu nəzərə aldıqda, 90%-ə yaxın fermerin texnika və aqrotexniki xidmətlərlə təminatdan məmnunluğu bu sahədə həyata keçirilən uğurlu dəstək tədbirlərinin nəticəsidir.

Eyni zamanda, istehsalçıların mineral gübrə və pestisidlərlə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində göstərilən dövlət dəstəyi tədbirləri nəticəsində gübrə və pestisidlərdən istifadə səviyyəsi də artmışdır. Ölkəyə gübrə idxalının həcmi 1995-2020-ci illər ərzində 9.7 dəfə, 2010-2020-ci illər ərzində isə 2 dəfədən çox artmışdır (**Diagram 3.2.6.**).

Diagram 3.2.6. 1995-2022-ci illərdə mineral gübrə idxalı və yerli istehsal gübrə istifadəsi, min ton

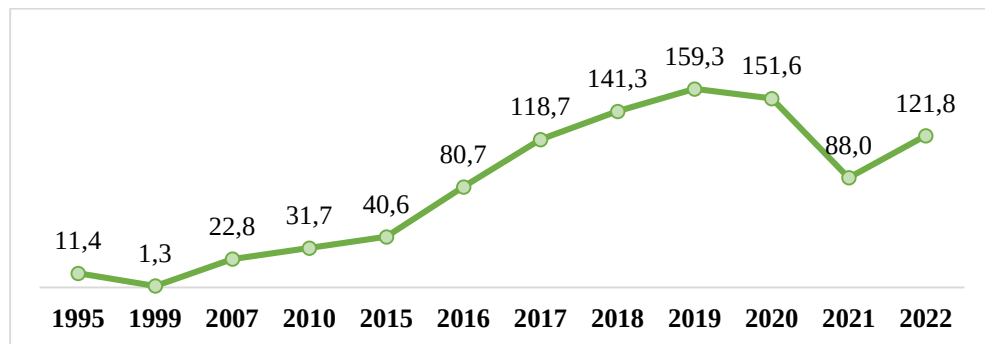

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

2021-2022-ci illər ərzində isə global gübrə qiymətlərinin bahalaşması səbəbindən ölkəyə idxal edilən mineral gübrələrin həcmində azalma olmuş, bunun müqabilində əkinlərdə yerli istehsal olan karbamid gübrəsinin istifadəsi genişlənməmişdir. Belə ki, 2019-cu ildən etibarən ölkədə mineral gübrə istehsalına başlanılması kənd təsərrüfatında əkinlərə mineral gübrə verilməsinin artmasına imkan yaratmışdır. 2022-ci ildə, xüsusilə global gübrə qiymətlərinin ən yüksək olduğu dövrdə əkinlərdə istifadə edilən mineral gübrələrin 50%-dən çoxu yerli istehsal olan karbamid gübrəsi hesabına təmin edilmişdir.

2007-2022-ci illərdə kənd təsərrüfatında əkinlərə mineral gübrələrin verilməsi 100% qidalı maddə hesabı ilə 4 dəfə yüksəlmişdir (**Diagram 3.2.7.**).

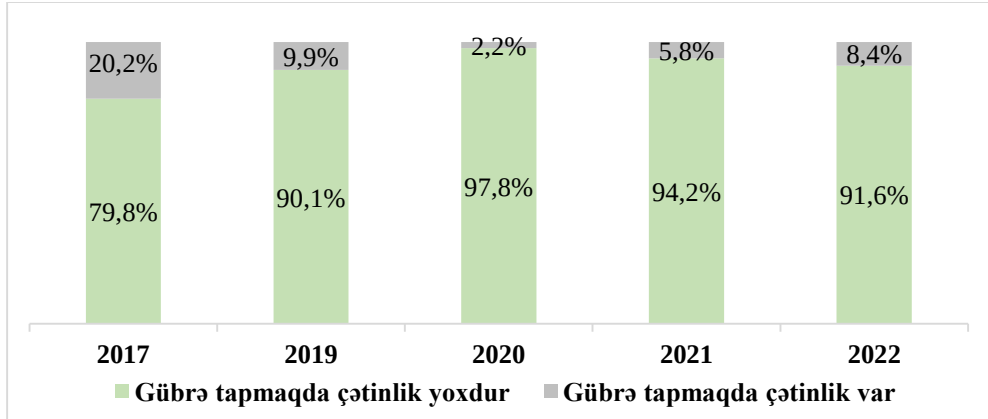
Diagram 3.2.7. 100% qidalı maddə hesabı ilə gübrə istifadəsi, kq/hektar

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Gübrə idxalı və istehsalının artması ilə son illərdə fermerlərin gübrə təminatı yaxşılaşmış, həmçinin gübrəyə əlçatanlıq səviyyəsi məqbul vəziyyətdə olmuşdur (**Diaqram 3.2.8.**).

Diaqram 3.2.8. Fermerlərin mineral gübrələrə əlçatanlığı

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi

Əsas istehsal vasitələrindən biri kimi son illərdə xüsusilə taxıl toxumçuluğu sahəsində inkişaf dinamikası müşahidə edilir (**Cədvəl 3.2.1.**).

Cədvəl 3.2.1. Toxumçu təsərrüfatlar tərəfindən toxum istehsalı, ton

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Buğda	69,246.2	84,472.1	71,102.4	78,987.2	76,987.4	110,764.0
Arpa	14,333.1	19,448.1	15,096.8	15,646.8	24,726.2	36,671.4
Qarğıdalı	588.0	555.2	400.8	805.5	476.5	603.8
Kartof	3,014.0	74,600.0	7,938.7	13,726.0	4,758.6	1,474.2
Yonca	144.0	158.9	136.7	0.0	2.0	221.5
Tərəvəz	9.3	11.6	4.8	0.0	15.0	6.5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi; Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

Kənd təsərrüfatının infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması tədbirləri çərçivəsində son illər ərzində ölkədə meliorasiya-irriqasiya sisteminin yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına genişmiqyaslı layihələr həyata keçirilmişdir.

Belə ki, 4.6 min kilometr uzunluğunda suvarma kanallarının, 3.4 min kilometr uzunluğunda kollektor-drenaj şəbəkələrinin tikintisi, yenidənqurulması və bərpası, 483 min hektar sahədə torpaqların su təminatının və 307 min hektar sahədə meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması işləri yerinə yetirilmiş, 204 min hektar yeni suvarılan torpaq sahələri əkin dövryyəsinə daxil edilmişdir.

Mövcud torpaq mühafizə bəndlərinin 800 kilometrdən artıq hissəsi əsaslı surətdə hündürləndirilmiş və möhkəmləndirilmiş, çaylarda sel və daşqınlara qarşı 203 kilometr mühafizə tədbirləri həyata keçirilmiş, əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılması, habelə əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsi üçün 3061 ədəd subartezian quyusu qazılaraq istifadəyə verilmişdir. Ümumi sututumu 456 milyon kubmetr olan 4 su anbarı (“Taxta-körpü”, “Şəmkirçay”, “Tovuzçay” və “Göytəpə” su anbarları) tikilmiş, ümumi sututumu 15.5 milyon kubmetr olan 3 su anbarında isə (“Pirsaatçay”, “Zəğalavaçay” və “Lovayın” su anbarları) təmir-bərpa işləri aparılmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, son illərdə intensiv təsərrüfatçılığın inkişafı tədbirləri çərçivəsində həyata keçirilən müvafiq dövlət dəstəyi hesabına suya qənaət edən müasir suvarma sistemlərindən istifadənin genişləndirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilmişdir. Hazırda 30 min hektardan artıq sahədə damcı suvarma sistemləri, 50 min hektardan artıq sahədə isə pivot suvarma sistemləri quraşdırılmış, bu sahələrin su təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Müasir suvarma sistemləri ilə suvarılan sahələrin ümumi suvarılan sahələrdə payı artıq 5%-dən yuxarıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalçıların bilavasitə istehsal resursları ilə təminatının gücləndirilməsilə yanaşı, aqrobiznes infrastrukturunun inkişafı ilə bağlı məsələlərin həllində də müsbət irəliləyişlər olmuşdur.

Təbii resursların məhdudluğu səbəbindən yerli fermerlər tərəfindən zəruri həcmdə və ya keyfiyyətdə, həmçinin sərfəli qiymət şərtlərinə uyğun səviyyədə istehsal oluna bilməyən ərzaq məhsullarının daha əlverişli şərtlərlə idxal olunaraq, ehtiyatlarının yaradılması və emal olunması üçün müvafiq saxlama infrastrukturunu və istehsal bazası yaradılmışdır ki, bu da ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə potensial təhdidləri minimallaşdırmağa imkan verir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə son illər ərzində dövlət dəstəyi hesabına regionlarda təqribən 400 min ton tutumu olan soyuducu anbarların, 1.9 milyon ton tutumu olan müasir taxıl elevatorlarının və digər logistika obyektlərinin qurulması, habelə yol-nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı fermerlərin bazara çıxışının yaxşılaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Taxıl məhsullarının saxlanması üçün istifadə olunan anbarların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı aparılan monitorinqin nəticələrinə görə, ölkədə mövcud olan taxıl anbarlarının 50%-dən çoxu un istehsalı üçün ərzaqlıq buğda saxlanması məqsədilə istifadə edilir (*Cədvəl 3.2.2.*).

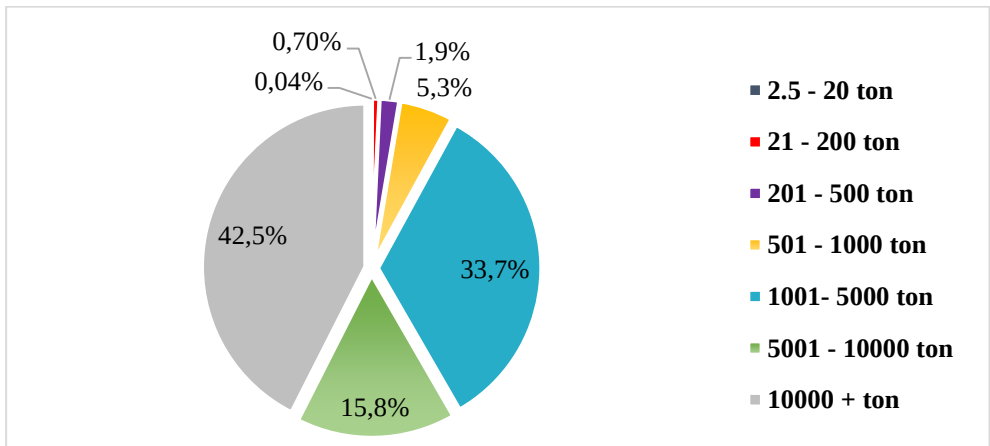
Cədvəl 3.2.2. Taxıl anbarlarının həcmi və istifadə təyinatına görə strukturu (2022-ci il)

Əsas istifadə təyinatı	Elevator kompleksi sayı, ədəd	Tutumu, ton
Emal (spirt, pivə və s.)	10	21,800.00
Quşçuluq	12	218,900.00
Ticarət	12	287,850.00
Toxumçuluq	36	178,515.00
Un üçün saxlama	41	1,017,110.00
Yem üçün saxlama	7	128,900.00
Cəmi	118	1,853,075.00

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün istifadə olunan soyuducu anbarların təqribən 43%-ni həcmi 10 000 min tondan yuxarı, təqribən 16%-ni isə həcmi 5-10 min ton arasında olan anbarlar təşkil edir ki, bununla da artıq saxlama xidmətləri sektorunda da ixtisaslaşma yarandığını demək mümkündür (*Diagram 3.2.9.*).

Diagram 3.2.9. Kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması təyinatlı soyuducu anbarların həcmində görə strukturu (2020-ci il)

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Aqrar sahədə texniki təminatın yaxşılaşdırılması, suvarılan torpaqların genişləndirilməsi, yüksək məhsuldarlığı təmin edən texnologiyaların tətbiqi əsasında fəaliyyət göstərən təsərrüfatların yaradılması, toxumçuluğun inkişafı, istehsalçıların xərclərinin maliyyələşdirilməsinin dəstəklənməsi uzunmüddətli planda dinamik inkişafa yol açıb.

Bütün bunlarla yanaşı, son illərdə, xüsusilə 2020-ci ildən etibarən aqrar sahədə innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətində mühüm irəliləyişlər əldə edilib və kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı müxtəlif təcrübələr yaranıb. Belə ki, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində olan elmi tədqiqat institutları tərəfindən təcrübə xarakterli, özəl şirkətlər tərəfindən isə kommersiya məqsədi ilə “ağıllı istixana” və “ağıllı bağ”lar qurulub, torpaq və su sensorları, “ağıllı” suvarma sistemləri, aqrodronlar, aqrorobotlar, “dəqiq” əkin texnologiyaları tətbiq olunur.

Bu istiqamətdə dövlət dəstəyi tədbirlərinin əhatəliliyinin artırılması çərçivəsində müasir texnika və texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatında istifadə üçün nəzərdə tutulmuş dronlar, robot texnikası və “ağıllı” idarəetmə üzrə texnoloji avadanlıqlar, həmçinin iqlim və suvarmaya nəzarət üçün aqrometeoroloji cihaz və avadanlıqlar satışına güzəşt tətbiq edilən texnika və texnoloji avadanlıqların siyahısına daxil edilib¹⁴⁷.

Eyni zamanda, ölkədə kənd yerlərində infrastrukturun müasir çağırışlara uyğun inkişafı tədbirləri çərçivəsində “ağıllı kənd” layihələrinin həyata keçirilməsinə start verilmişdir. İlk dəfə işğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonunun Ağal kəndi ərazisində “Ağıllı kənd” (“Smart Village”) konsepsiyası əsasında 200 fərdi evdən ibarət kəndin layihələndirilməsi və inşası həyata keçirilmişdir. Pilot layihənin uğurlu şəkildə reallaşdırılması gələcək fəaliyyətlər üçün müsbət təcrübənin əldə edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, texnologiya və innovasiyaların tətbiqinə əsaslanan “Ağıllı kənd” pilot layihəsinin həyata keçirilməsi regionda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə, yeni sosial-iqtisadi imkanların yaradılmasına, biliklərə və inno-

¹⁴⁷ “Aqrar sahədə güzəşt tətbiq ediləcək texnikaların Siyahısı”nın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Kollegiyasının Qərarı. Bakı şəhəri, 26 aprel 2019-cu il. № Q-08-19. <https://e-qanun.az/framework/42153>

vasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın qurulmasına xidmət edir. Yüksək texnologiyalara əsaslanan “Ağıllı kənd” müxtəlif smart sistemlərin tətbiqi ilə ətraf mühitə minimum zərər verməklə insanların ehtiyacları olan hər növ xidmətlərlə təmin olunmalarına əsaslanır.

Bu istiqamətdə görülən işlərin davamlılığının təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nda “Ağıllı kənd” konsepsiyasının təşviqi əsas məqsədlərin sırasına daxil edilmişdir¹⁴⁸.

3.3. Müstəqillik dövründə kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikası

Azərbaycanda yeni sistemə keçid şəraitində qaçılmaz olan iqtisadiyyatda ümumi transformasiya enişinin baş verməsi ilə yanaşı, həmin dövrdə dövlət idarəetməsindəki səriştəsizlik və məruz qaldığımız təcavüzkar müharibə ilə əlaqədar daha da mürəkkəbləşən böhran vəziyyəti ilə bağlı 1990-cı illərin birinci yarısında istehsal həcmələri kəskin şəkildə azalan kənd təsərrüfatı həyata keçirilən uğurlu və sistemli islahatlar nəticəsində yenidən inkişaf yoluna çıxarılmışdır. İnkişaf amillərinin kompleks fəaliyyətinin təmin edilməsi sayəsində müstəqil Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı dinamik və davamlı xarakter almışdır.

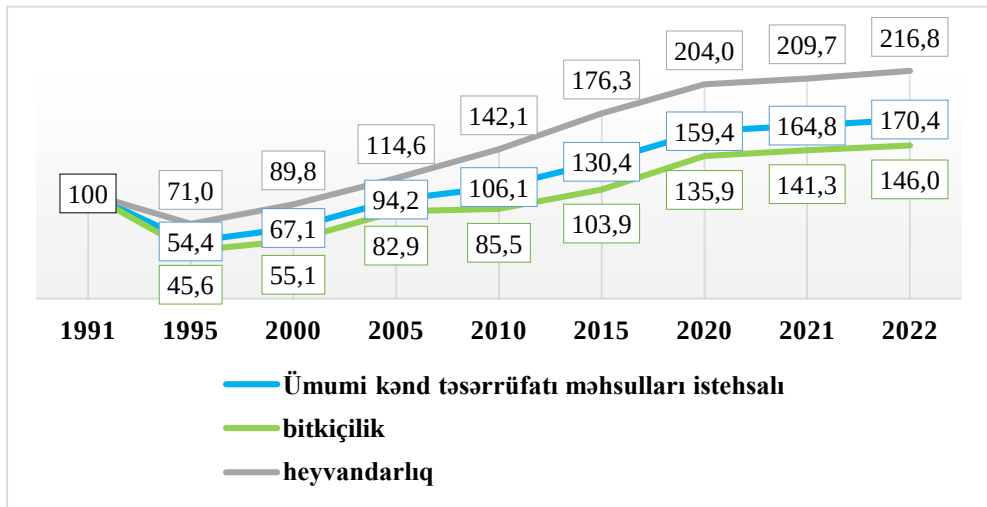
1991-2022-ci illər ərzində ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının real artımı 70.4% olmuşdur. Bu dövr ərzində heyvandarlıq məhsulları istehsalının real həcmi 2.2 dəfə, bitkiçilik məhsulları istehsalı isə real ifadədə 46.0% artmışdır.

Göstərilən dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım tempi ölkə əhalisinin artım tempini qabaqlamış, həcmi ölkə əhalisinin hər nəfərinə görə 1.2 dəfədən çox yüksəlmişdir (***Diagram 3.3.1.***).

¹⁴⁸ “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 16 noyabr 2022-ci il. № 3587.

<https://e-qanun.az/framework/52757>

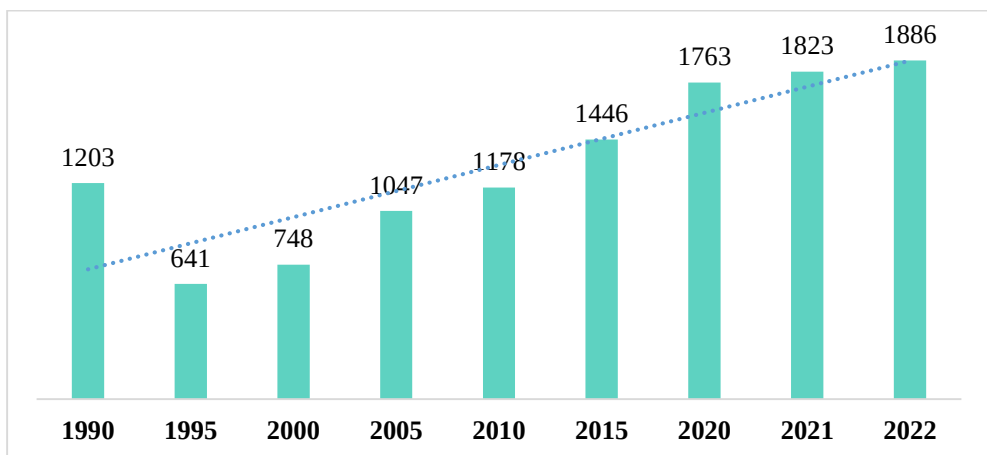
Diagram 3.3.1. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım dinamikası, real ifadədə, faizlə (1991=100)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Artıq 2010-cu illərdə hər hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə düşən məhsulun real həcmi 1990-cı il səviyyəsinə çatmış, 2022-ci ildə isə 1990-cı ilə nisbətən 57% çox olmuşdur (**Diagram 3.3.2.**).

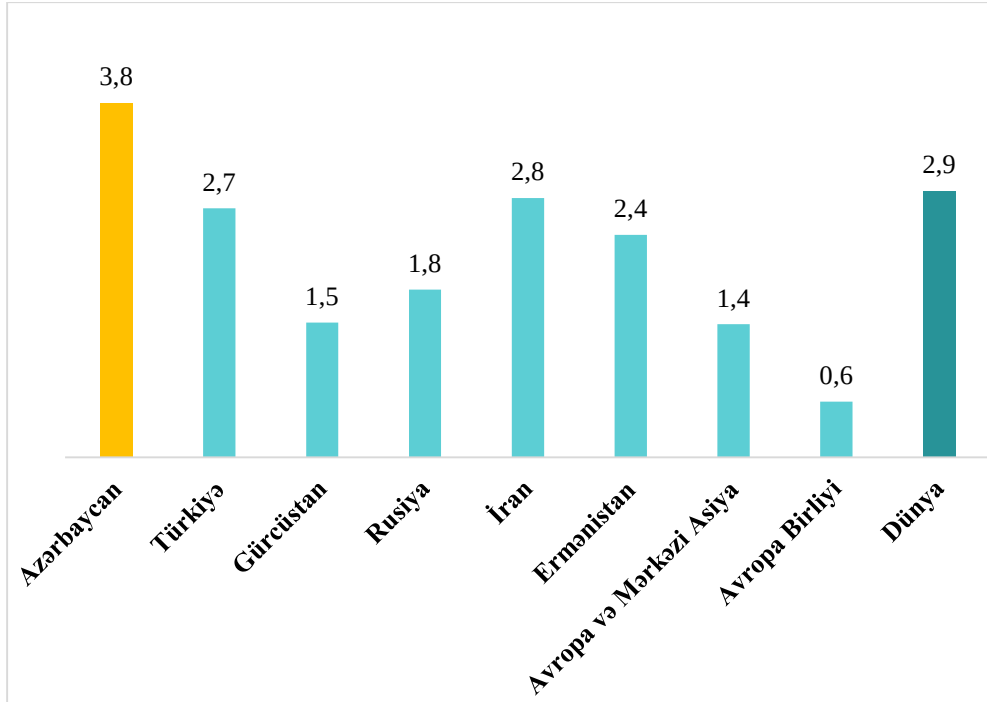
Diagram 3.3.2. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin hər hektarına düşən məhsulun real həcmi (2020-ci ilin Azərbaycan manatı ilə), milyon manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Dünya Bankının məlumatlarına əsasən aparılan hesablamalara görə, aqrar sahədə yaradılan əlavə dəyərin uzunmüddətli orta illik real artım göstəricisi Azərbaycanda dünya üzrə, habelə həmsərhəd dövlətlər, eləcə də Avropa və Mərkəzi Asiya regionu üzrə orta səviyyə ilə müqayisədə daha yüksəkdir (**Diaqram 3.3.3.**).

Diaqram 3.3.3. 2004-2022-ci illər ərzində aqrar sahədə yaradılan əlavə dəyərin orta illik real artımı (2003-cü il baza ili olmaqla), %

Mənbə: Dünya Bankının məlumatları əsasında hesablanmışdır.

<https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.KD.ZG>

Aparılan təhlillər göstərir ki, son illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişaf tempi dünya üzrə orta göstəricidən daha yüksəkdir. Belə ki, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) metodologiyası ilə hesablanan və 2014-2016-cı illərin baza kimi götürüldüyü Ümumi İstehsal İndeksi Vahidi (*Gross Production Index Number*) göstəricilərində bütövlükdə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə göstərici 2015-ci ildən etibarən Azərbaycanda dünya üzrə orta göstəricidən yuxarı olmuşdur (**Cədvəl 3.3.1.**).

Cədvəl 3.3.1. FAO-nun Ümumi İstehsal İndeksi Vahidi göstəriciləri (2014-2016=100)

	Ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı		Bitkiçilik		Heyvandarlıq	
	Dünya	Azərbaycan	Dünya	Azərbaycan	Dünya	Azərbaycan
1992	58.4	61.6	57.0	75.0	61.0	46.5
1995	61.6	43.8	59.3	47.8	65.8	39.2
2000	70.0	55.8	68.4	59.3	72.8	51.8
2005	78.7	78.5	77.5	90.6	80.9	64.8
2010	88.5	86.4	87.6	86.6	90.2	86.2
2015	100.1	100.8	99.9	102.1	100.3	99.4
2016	101.3	104.5	101.4	105.4	101.3	103.5
2017	104.1	110.8	104.4	116.0	103.6	104.9
2018	105.2	116.8	105.1	125.3	105.4	107.3
2019	106.3	126.0	106.3	137.6	106.4	113.0
2020	107.9	127.6	107.7	137.8	108.2	116.1
2021	109.9	131.2	109.4	142.5	110.7	118.5

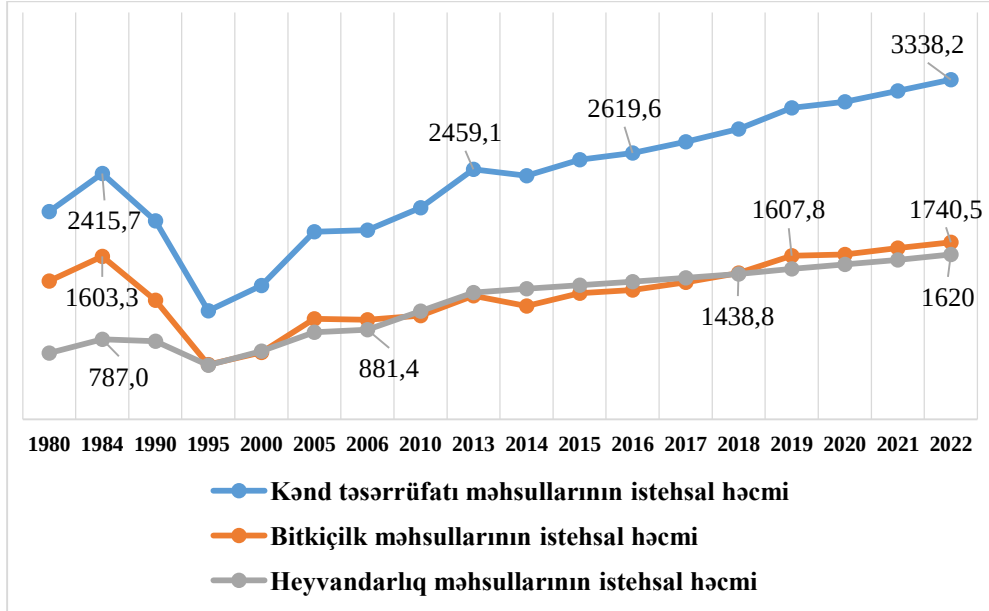
Mənbə: BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) rəsmi internet ünvanı, <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QI>

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanda ən yüksək göstərici bitkiçilik sahəsindədir və son illərdə bu göstərici dünya göstəricisindən əhəmiyyətli dərəcədə yuxarıdır. Bu da xüsusilə Azərbaycanın müqayisəli üstünlüklərinin yüksək olduğu və daha çox əlavə dəyər yaradıldığı meyvəçilik, tərəvəzçilik və pambıqçılıq sahələrinin inkişafı üzrə son illərdə həyata keçirilən dəstək tədbirlərinin artırılması hesabına bu sahələrin ümumi istehsalda payının artması ilə bağlıdır.

Beləliklə, post-isləhat dövründə qərarlaşan inkişaf trendləri ölkədə kənd təsərrüfatının yeni, daha yüksək mövqelərə çıxarılmasına imkan verdi. Uzunmüddətli dövr üzrə aqrar sahədə istehsalın real həcmnin dəyişilməsinə dair aparılan hesablamaların nəticələri göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi fiziki ifadədə 2013-cü ildə ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində müvafiq göstəricinin nail olunmuş ən yüksək səviyyəsini ötüb keçmişdir. Sahədə 2015-ci ildən dinamik artımın ardıcıl davam etməsi sayəsində istehsal həcminə görə daha yüksək səviyyələrə nail olunmaqdadır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının real həcmi 2022-ci ildə əvvəlki iqtisadi

sistem çərçivəsində nail olunmuş ən yüksək göstəricidən (1984-cü ilin göstəricisi) 38.2% yüksək olmuşdur.

Diagram 3.3.4. 1980-2022-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının fiziki həcmnin dəyişməsi (2005-ci ilin Azərbaycan manatı ilə), milyon manat

Mənbə: “Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку-1985” (səh. 34-37); “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Баку-1990” (səh. 273); “Народное хозяйство СССР в 1990 г. Статистический ежегодник. Москва-1991” (səh. 459) statistik məcmuələrinin və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq” bölməsinin məlumatları üzrə aparılan hesablamalar əsasında tərtib edilmişdir. Hesablamalar zamanı kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi həcmi ilə heyvandarlıq və bitkiçilik məhsullarının cəmi göstəricisi arasında illər üzrə yaranan statistik fərq nəzərə alınmamışdır.

Dövlət müstəqilliyi şəraitində kənd təsərrüfatında istehsalın artımı sahədə struktur dəyişikliyi ilə müşayiət olunmuşdur. Xüsusilə 2003-cü ildən sonra əhali gəlirlərinin yüksəlməsinə uyğun olaraq ət və süd məhsullarına tələbatın artmasının heyvandarlığın inkişafını fəal stimullaşdırması ilə bağlı bu sahədə də artım sürətlənmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, dövlət müstəqilliyi şəraitində heyvandarlıq məhsullarının istehsal həcminə görə əvvəlki sistemin maksimal göstəricilərinə çatma daha tez – 2006-cı ildə baş vermişdir. Bitkiçilik məhsulları istehsalı üzrə ötən əsrin 80-ci illərində nail olunmuş maksimal səviyyə isə 2019-cu ildə keçilmişdir.

Beləliklə, uğurla reallaşdırılan inkişaf strategiyası müstəqil Azərbaycanın kənd təsərrüfatının daha yüksək səviyyələrə çatmasına təminat yaratmışdır. **Səmərəli istifadə edəcəyimiz halda torpaqlarımızdan ötən əsrin 70-ci illərində götürdüyümüz məhsuldan da xeyli artıq məhsul götürə biləcəyimizə dair hələ islahatlardan öncə Ulu Öndər tərəfindən uzaqgörənliklə irəli sürülən daha bir ideya bu gün gerçəkliyə çevrilmişdir**¹⁴⁹.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında uzunmüddətli dinamik artım həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq sahəsini əhatə edir. 1990-2022-ci illər ərzində əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında həm ekstensiv, həm də intensiv amillər hesabına artım dinamikası yaranmışdır. Belə ki, çoxillik əkmələrin sahəsi də daxil olmaqla kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin altında olan ümumi sahəsi 2022-ci ildə 1990-cı ilə nəzərən 4.0%, 2000-ci ilə nəzərən isə 62.7% genişlənmişdir.

Birillik bitkilərin cəmi əkin sahəsində isə 1990-cı ilə nəzərən təqribən 11.2%, 2000-ci ilə nəzərən 55.8% artım olmuşdur.

Həmçinin əkin sahələrinin strukturunda əsaslı dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin əsas ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə xüsusilə taxıl əkinləri genişləndirilmişdir. Taxıl əkinlərinin ümumi əkinlərdə payı 1990-cı ildə 32%, 1995-ci ildə 42% təşkil etmiş, 2022-ci ildə isə 50%-dən yüksək olmuşdur. Ümumilikdə isə taxıl əkinləri 1990-cı ilə nəzərən 2022-ci ildə təqribən 69% artmışdır.

Eyni zamanda, kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin sahəsi 1990-cı ilə nəzərən təqribən 88%, ümumi əkin altında olan cəmi sahələrdə payı isə 2 dəfə artmışdır (*Cədvəl 3.3.2*).

1990-2022-ci illərdə çoxillik əkmələrin strukturunda xüsusilə meyvə və giləmeyvə bağlarının sahəsi genişlənmiş, 2022-ci ildə bağların sahəsində 1990-cı ilə nəzərən 64%, 2015-ci ilə nəzərən 54% artım olmuşdur.

2015-ci ildən etibarən isə texniki bitkilərin, xüsusilə pambığın əkinləri bərpa edilmişdir. Pambığın əkin sahəsi 2015-ci ilə nəzərən 5.6 dəfə artaraq 2022-ci ildə 104.3 min hektar olmuşdur.

Beləliklə, 2017-2022-ci illər ərzində ölkədə təqribən 56 min hektar sahədə yeni meyvə bağı salınmışdır.

¹⁴⁹ Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar. Səh. 1183.

<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

Cədvəl 3.3.2. Əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin strukturu, min ha

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2022	2022 / 1990	2022 / 2015
Taxıl	583.4	609.4	648.2	802.3	968.0	952.1	985.7	169.0%	103.5%
Pambıq	263.9	210.4	101.2	112.4	30.2	18.7	104.3	39.5%	557.8%
Tütün	14.8	8.0	8.1	2.8	1.4	1.4	2.4	16.2%	171.4%
Günəbaxan	0.9	2.9	4.3	11.1	9.0	10.7	11.5	12.8 d.	107.5%
Şəkər çuğunduru	0.0	5.1	2.5	3.0	8.5	4.9	5.0	-	102.0%
Kartof	23.8	16.0	52.5	70.7	65.8	61.0	54.8	230.3%	89.8%
Tərəvəz	41.8	27.6	56.8	78.9	81.1	77.2	65.4	156.5%	84.7%
Bostan bitkiləri	9.1	5.8	26.8	30.1	31.9	27.8	20.1	220.9%	72.3%
Yemlik bitkilər	522.3	322.1	141.4	214.9	385.4	430.5	374.3	71.7%	87.0%
Cəmi əkin sahəsi	1,460.0	1,207.3	1,041.8	1,326.2	1,581.3	1,584.3	1,623.5	111.2%	102.5%
Meyvə və giləmeyvə, cəmi	136.0	117.8	83.1	93.0	127.7	144.1	222.4	163.5%	154.3%
ondan bar verən	113.5	103.9	76.8	84.3	102.5	123.4	174.4	153.7%	141.3%
Üzüm, cəmi	181.4	97.7	14.2	9.6	15.4	16.1	15.7	8.7%	97.7%
ondan bar verən	156.1	94.7	13.9	7.2	11.2	13.5	14.8	9.5%	109.6%
Çay, cəmi	13.3	11.4	5.4	2.9	0.6	1.0	1.0	7.3%	97.7%
ondan bar verən	7.9	9.1	5.4	2.9	0.6	0.5	0.8	10.4%	175.7%
Cəmi çoxillik əkmələr	330.7	226.9	102.7	105.5	143.7	161.2	239.1	72.3%	148.3%
ondan bar verən	277.5	207.7	96.0	94.4	114.2	137.4	190.0	68.5%	138.3%
Cəmi sahə	1790.7	1434.2	1144.5	1431.7	1725.0	1745.5	1862.6	104.0%	106.7%

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Kənd təsərrüfatı heyvanlarının baş sayında artım isə heyvandarlıq məhsulları istehsalının həm də ekstensiv amillər hesabına artımına şərait yaratmışdır. 1990-2022-ci illər ərzində ölkədə iribuynuzlu və xırdabuynuzlu hey-

vanların baş sayı ayrılıqda təqribən 43% artmışdır. Arı ailələrinin sayında isə təqribən 9 dəfə artım baş vermişdir. (*Cədvəl 3.3.3.*).

Cədvəl 3.3.3. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının, quşların və arı ailələrinin sayı, ilin əvvəlinə

	İribuynuzlu mal-qara, mln. baş	Qoyun və keçilər, mln. baş	Quşlar, mln. baş	Donuzlar, min baş	Arı ailələri, min vahid
1991	1,831.6	5,418.7	29,050.8	156.7	73.8
1995	1,632.8	4,557.6	14,417.8	33.4	53.5
2000	1,961.4	5,773.8	14,711.1	19.7	54.0
2005	2,315.8	7,488.8	18,253.3	22.9	95.7
2010	2,582.4	8,331.2	22,041.6	5.3	164.0
2015	2,697.5	8,645.4	28,851.7	6.1	243.0
2020	2,646.6	8,189.2	32,230.2	5.7	542.8
2021	2,650.7	8,089.7	30,175.8	5.9	596.7
2022	2,648.8	7,899.7	29,623.9	6.0	625.3
2023	2,618.1	7,751.7	29,794.9	5.1	656.1
2023 / 1991	142.9%	143.1%	102.6%	3.3%	889.0%
2023 / 2015	97.1%	89.7%	103.3%	83.6%	270.0%

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

2015-ci ildən etibarən heyvandarlıq məhsulları istehsalında ekstensiv amillərin rolu azalmışdır. Belə ki, 2015-2022-ci illər ərzində iribuynuzlu heyvanların baş sayı təqribən 2.9%, xırdabuynuzlu heyvanların baş sayı isə 10.3% azalmışdır.

Əkin sahələrinin və heyvanların baş sayının artımı ilə yanaşı, müqayisə edilən 1990-2022-ci illər ərzində əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə məhsuldarlıq göstəricilərində də artım baş vermişdir. Belə ki, bu dövr ərzində məhsuldarlıq göstəricisi taxıl üzrə təqribən 29%, kartof üzrə 44%, meyvə üzrə 54%, pambıq üzrə 50% artmışdır. Həmçinin iribuynuzlu heyvanlardan illik süd sağımı təqribən 29%, kəsim üçün satılmış mal-qaranın orta çəkisi təqribən 20% artmışdır.

Əkin sahələrinin və heyvanların baş sayının artımı, həmçinin məhsuldarlıq göstəricilərində yaranmış artım ölkədə əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsalın həcmnin də yüksək templərlə artımını şərtləndirmişdir. Belə ki, 1990-cı ilə nəzərən taxıl məhsulları istehsalı təqribən 2.2 dəfə, kartof, tərəvəz və bostan məhsulları istehsalı 3 dəfədən çox, meyvə və giləmeyvə

məhsullarının istehsalı təqribən 3.4 dəfə, yem bitkilərinin istehsalı 2.4 dəfə, ət, süd və yumurta istehsalı isə 2 dəfədən çox artmışdır (**Cədvəl 3.3.4.**).

Cədvəl 3.3.4. Əsas kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dinamikası, min ton

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2022 / 1990	2022 / 2015
Bitkiçilik məhsulları											
Taxıl	1,413.6	921.4	1,540.2	2,126.7	2,000.5	2,999.4	3,257.1	3,363.0	3,161.3	2.2 d.	105.4%
Pambıq	542.9	274.1	91.5	196.6	38.2	35.2	336.8	287.0	322.5	59.4%	9.2 d.
Tütün	52.9	11.7	17.3	7.1	3.2	3.5	6.9	6.4	5.1	-10.4 d.	146.2%
Günəbaxan	0.6	0.7	3.7	16.1	15.5	18.4	23.9	25.2	28.3	4.7 d.	153.8%
Şəkər çuğunduru	-	28.1	46.7	36.6	251.9	184.3	233.8	177.3	210.6	-	114.3%
Kartof	185.2	155.5	469.0	1,083.1	953.7	839.8	1,037.6	1,062.0	1,074.3	5.8 d.	127.9%
Tərəvəz	856.2	424.1	780.8	1,127.3	1,189.5	1,275.3	1,738.9	1,815.5	1,823.3	2.1 d.	143.0%
Bostan bitkiləri	67.5	41.9	261.0	363.8	433.6	484.5	448.1	459.9	469.3	6.9 d.	96.9%
Yem	1,353.7	587.6	536.9	1,425.3	2,327.3	3,025.4	3,016.0	3,141.3	3,190.8	2.4 d.	105.5%
Meyvə və giləmeyvə	367.4	324.4	477.0	625.7	729.5	888.4	1,133.1	1,204.9	1,253.1	3.4 d.	141.0%
Üzüm	1,196.4	308.7	76.9	79.7	129.5	157.1	208.0	209.8	212.6	-5.6 d.	135.4%
Çay	30.7	9.4	1.1	0.7	0.5	0.6	0.9	1.2	1.0	-30.7 d.	172.9%
Heyvandarlıq məhsulları											
Ət	175.5	109.4	153.6	198.0	244.9	298.6	346.0	357.6	368.2	210.0%	123.3%
Süd	970.4	826.5	1031.1	1251.8	1535.8	1924.5	2192.5	2223.4	2264.7	233.0%	117.7%
Yumurta, milyon ədəd	985.3	455.8	542.6	874.6	1178.6	1552.9	1906.2	1838.8	2018.1	205.0%	130.0%
Yun	11.2	9.0	10.9	13.1	15.6	17.0	16.1	16.1	15.8	141.0%	92.9%
Bal	0.5	0.3	0.6	0.6	1.9	2.6	6.6	6.8	7.4	14.8 d.	2.8 d.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

2022-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə əksər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında artım dinamikası davam etmişdir. Bu dövrdə xüsusilə meyvə, tərəvəz, ət və yumurta istehsalındakı orta illik artım tempi daha yüksək olmuşdur.

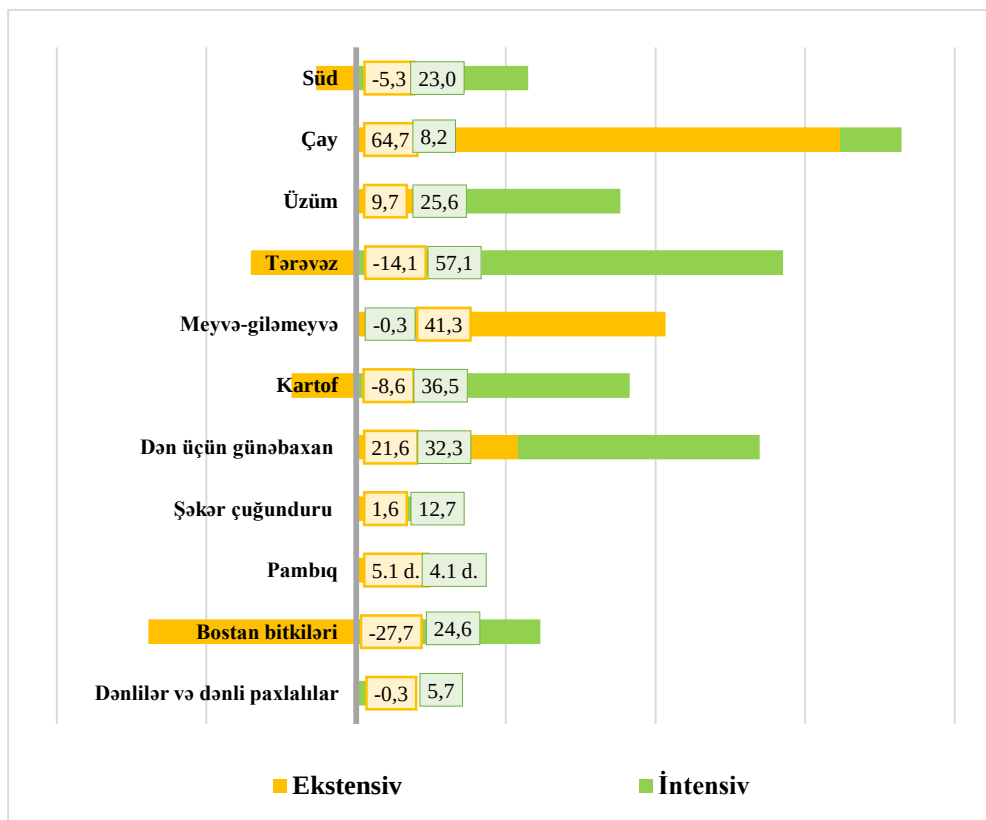
Eyni zamanda, 1990-cı illərin birinci yarısında yeni iqtisadi sistemə keçid şəraitində yaranmış çətinliklər, habelə istehsalın strukturunun milli ərzaq təhlükəsizliyi ehtiyaclarına uyğun şəkildə formalaşması nəticəsində pambıq,

tütün, çay və üzüm istehsalında yaranmış ciddi geriləmə 2015-ci ildən etibarən həyata keçirilən müvafiq dövlət dəstəyi tədbirləri hesabına inkişaf trendi ilə əvəz olunmağa başladı. Belə ki, 2015-2022-ci illər ərzində ölkədə pambıq istehsalı 9.2 dəfə, tütün istehsalı 46.2%, üzüm istehsalı 35.4%, çay istehsalı isə 72.9% artmışdır.

Son illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında yaranmış artım dinamikasında intensiv amillərin təsiri daha yüksək olmuşdur (**Diagram 3.3.5**).

Xüsusilə də taxıl, kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri, həmçinin süd istehsalında artım yalnız intensiv amillər hesabına yaranmışdır. Pambıq, günəbaxan, şəkər çuğunduru və üzüm istehsalında yaranmış artım isə həm ekstensiv, həm də intensiv amillər hesabına baş vermişdir. Bununla belə, bu məhsullar üzrə də intensiv amillərin təsiri daha yüksək rol oynamışdır.

Diagram 3.3.5. 2022-ci ildə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının 2015-ci ilə nəzərən artımında intensiv və ekstensiv amillərin payı, faizlə

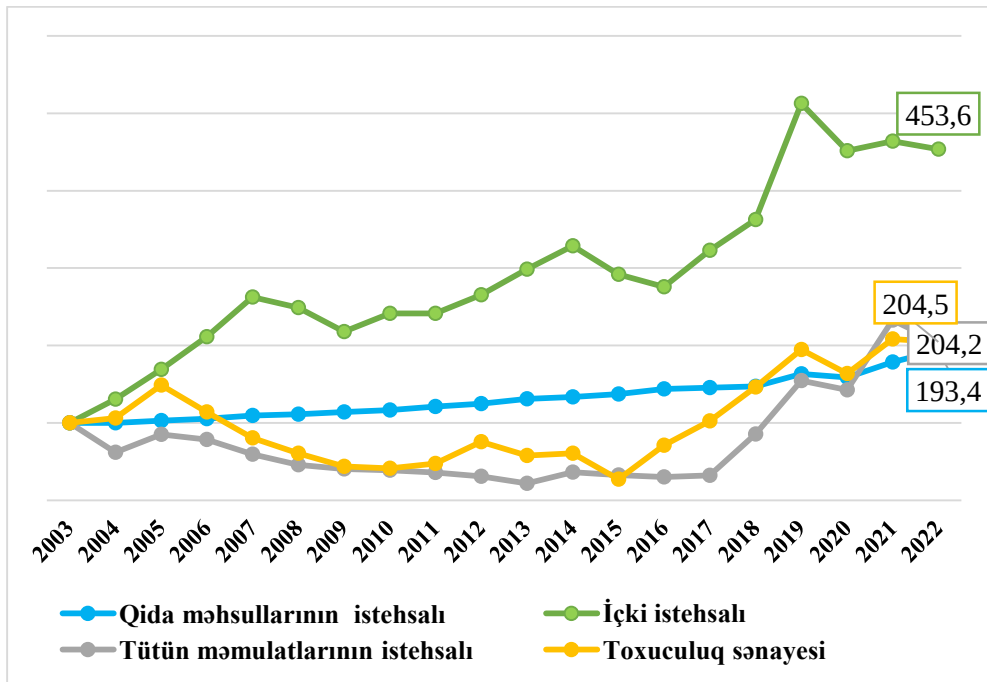
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Meyvə və giləmeyvə istehsalında artım isə əsasən bağların genişləndirilməsi hesabına yaranmışdır ki, bu da növbəti illərdə xüsusilə bar verən intensiv bağların artması ilə məhsul istehsalında daha yüksək artımı şərtləndirəcək.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında yaranan artım hesabına emal sənayesinin inkişafında da artım baş vermişdir. Baxmayaraq ki, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sənayesi 1990-cı ilə nəzərən 1998-2000-ci illərdə ən aşağı həddə düşmüşdür, 2000-ci illərdən etibarən emal sektoru yenidən bərpa olunmağa başlamışdır. Belə ki, 2022-ci ildə 2003-cü ilə nəzərən real ifadədə qida məhsullarının istehsalı təqribən 1.9 dəfə, bütün məmulatlarının istehsalı və toxuculuq sənayesi təqribən 2 dəfə, içki istehsalı isə 4.5 dəfədən çox artmışdır (**Diagram 3.3.6.**).

Xüsusilə toxuculuq və bütün məmulatları istehsalı sənayesi 2015-ci ilə qədər azalma tempinə malik olsa da, 2015-ci ildən etibarən yüksək tempə artmağa başlamışdır.

Diagram 3.3.6. Kənd təsərrüfatının emalı məhsulları istehsalının artım dinamikası, real ifadədə, faizlə (2003=100)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Ayrı-ayrı emal sənayesi məhsullarına baxdıqda, qənnadı və makaron məmulatları istehsalının, süd məhsullarının, meyvə və tərəvəz konservləri və şirələrinin, üzüm şərabı və digər içkilərin istehsalında artım dinamikası müşahidə edilir. Pambıq məhsulları istehsalı 1990-cı ilə nəzərən azalsa da, son illərdə artım bərpa edilmiş, 2015-ci ilə nəzərən 2022-ci ildə pambıq məhsulı istehsalı təqribən 14 dəfə, pambıq iplik istehsalı təqribən 55%, pambıq parçaların istehsalı isə 2 dəfədən çox artmışdır (*Cədvəl 3.3.5*).

Cədvəl 3.3.5. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sənayesinin istehsal dinamikası

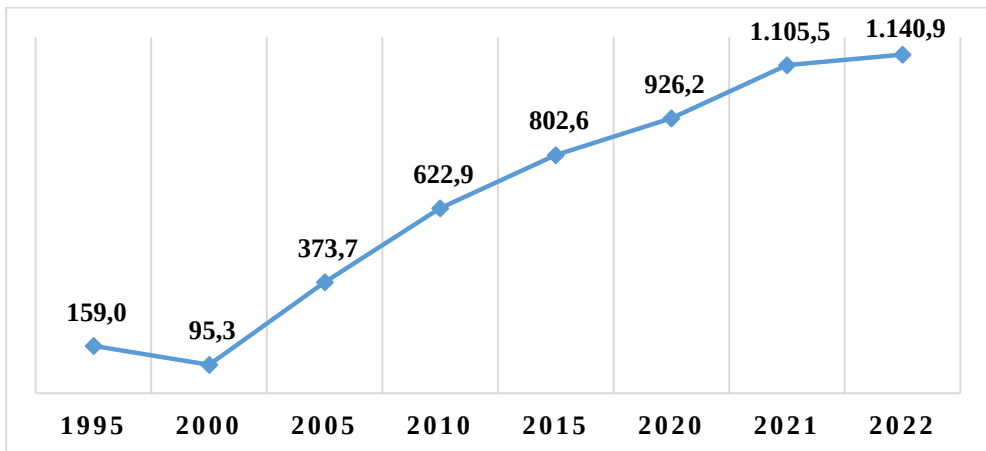
	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022	2022 / 1995	2022 / 2015
Çörək, min ton	752.0	959.9	985.5	1162.0	1198.0	1294.6	1245.9	165.7%	104.0%
Buğda unu, min ton	407.8	294.6	1374.0	1320.2	1507.0	1842.9	1365.1	334.7%	90.6%
Unlu və şəkərli qənnadı məmulatları, min ton	-	22.9	42.9	43.5	55.9	69.7	77.9	-	139.4%
Makaron məmulatları, min ton	4.9	0.4	3.5	13.0	9.2	11.8	26.3	536.7%	285.9%
Şəkər, qənd, min ton	-	0.5	3.6	335.5	335.6	246.5	379.9	-	113.2%
Kərə yağ, min ton	10.0	12.8	14.2	20.9	23.9	25.8	25.9	259.0%	108.4%
Pendir və kəsmik, ton	-	29830.0	33451.0	43339.8	48494.0	53472.6	57904.0	-	119.4%
Qaymaq və xama, ton	-	1585.0	1608.0	4230.0	5132.0	7742.2	8192.0	-	159.6%
Ayran, ton	-	12.8	103.5	1021.2	3661.3	6488.9	6115.3	-	167.0%
Bitki yağları, min ton	11.7	10.9	64.1	88.7	106.7	75.1	67.9	5.8 d.	63.6%
Marqarin, ton	970.0	408.0	17823.0	20224.2	24924.7	49894.2	59441.0	6.1 d.	238.5%
Meyvə və tərəvəz konservləri, şirələri, min ton	-	-	23.2	137.1	147.9	186.7	237.8	-	160.8%
Alkoqolsuz içkilər, min dkl.	126.0	4663.7	13361.0	19866.0	24884.7	28619.3	41417.5	32.8 d.	166.4%

	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022	2022 / 1995	2022 / 2015
Üzüm şərabı, min dkl.	573.0	623.2	400.5	1169.7	1034.9	895.0	1080.0	188.5%	104.4%
Kolbasa məmulatları, ton	1903.0	557.9	1914.0	2122.6	4970.2	25833.6	29696.4	15.6 d.	597.5%
Pambıq məhlalı, min ton	98.5	37.7	56.0	11.4	6.6	71.6	91.0	92.4%	13.8 d.
Pambıq iplik, min ton	19.9	0.7	17.7	7.6	9.1	11.7	14.1	70.9%	154.9%
Pambıq parçalar, min kv. metr	57908.0	682.7	3099.0	1103.8	9595.9	29965.5	22531.5	38.9%	234.8%
Siqaret və siqarlar, milyon ədəd	1970.0	2362.0	5008.0	2190.7	1979.2	11208.1	13299.2	6.7 d.	6.7 d.
Yem, min ton	111.6	0.4	0.1	4.8	12.9	130.6	187.1	167.7%	14.5 d.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

İstehsal həcmünün artımı əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında da müsbət dinamikanın yaranmasına səbəb olub. 2015-2022-ci illər ərzində kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatının emalı məhsullarının ixrac həcmi 40%-dən çox artıb (**Diagram 3.3.7**).

Diagram 3.3.7. Kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatının emal sənayesi məhsullarının ixrac həcmi, faktiki qiymətlərlə, milyon USD

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

İxrac edilən məhsulların dəyər ifadəsində 50%-dən çoxu təzə meyvə-tərəvəz məhsullarının payına düşüb. Təzə meyvə-tərəvəz məhsulları ixracı natural ifadədə 2000-2022-ci illər ərzində təqribən 12 dəfə, 2015-ci ilə nəzərən isə 2 dəfədən çox artaraq 2022-ci ildə 625.9 min ton təşkil edib.

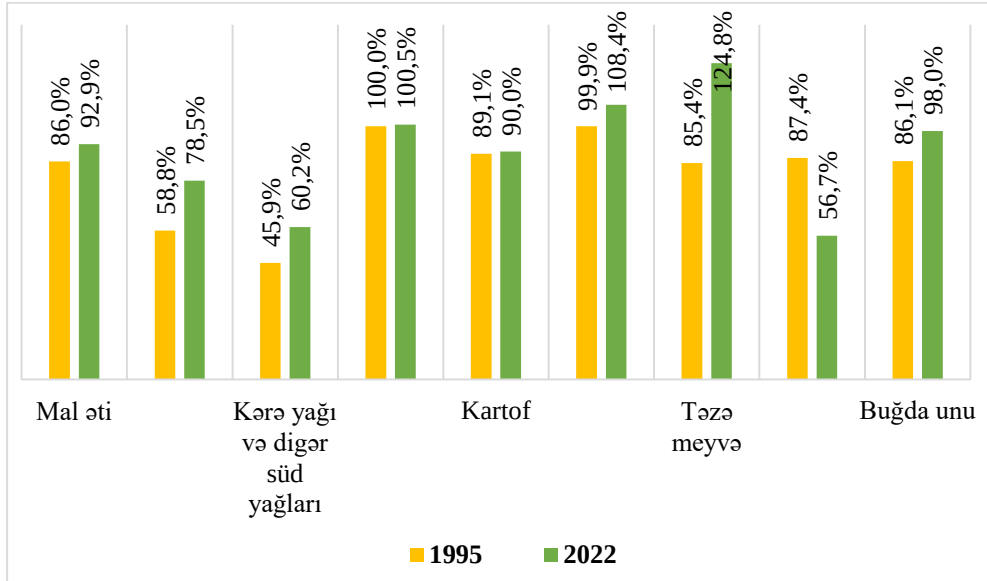
Aqrar sahədə baş verən artım, habelə ölkədə həyata keçirilən uğurlu sosial siyasət nəticəsində əhalinin rifahının yüksəlməsi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına tələbin sürətlə artmasını da stimullaşdırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan 2000-ci illərdə əhali gəlirlərinin yüksəlməsi və ev təsərrüfatları istehlakının artım göstəricilərinə görə dünyanın öndə gedən ölkələri sırasında olmuşdur¹⁵⁰. Əhali gəlirlərinin artması daxili ərzaq bazarının sürətlə genişlənməsinə yol açmışdır. Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq əhali gəlirlərinin yüksəlməsi vasitəsilə daxili bazarda rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdırılmışdır.

Daxili bazar tələbinin əhəmiyyətli şəkildə yüksəlməsi fonunda Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi göstəriciləri ümumilikdə məqbul səviyyəyə çatıb. Bu bir neçə faktorla izah olunur. İlk növbədə, əsas ərzaq məhsulları üzrə yerli istehsal potensialının gücləndirilməsi hesabına özünütəminetmə səviyyəsi yaxşılaşıb. Hazırda kənd təsərrüfatı meyvə-tərəvəz, bostan məhsulları və yumurta üzrə ölkəni tam təminetmə səviyyəsinə uyğun istehsal potensialına malikdir.

Yerli əhalinin tələbatının daha yüksək olduğu mal əti və ət məhsulları üzrə özünütəminetmə səviyyəsi 2022-ci ildə 92.9%-ə, quş əti və ət məhsulları üzrə isə 78.5%-ə çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibində olanda buğda, kartof, ət və süd kimi ərzaq məhsullarına olan tələbatın cəmi 30-35%-i respublikanın öz istehsalı hesabına təmin edilirdi.

Nəzərə alsaq ki, adambaşına düşən ehtiyatların həcmi 1995-ci ildə 2022-ci ilə nəzərən mal əti üzrə təqribən 1.9 dəfə, quş əti üzrə 3.9 dəfə, buğda üzrə 3.3 dəfə, kartof üzrə təqribən 5 dəfə aşağı idi, son illərdə özünütəminetmə səviyyəsi göstəricilərinin daha çox artdığını demək olar **(Diaqram 3.3.8).**

¹⁵⁰ H. Xəlilov. Azərbaycanda aqrar istehsalın artım templəri: dinamikasının xüsusiyyətləri və resurs amillərinin rolu. “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnalı. <https://agroeeconomics.az/az/article/2/article/?p=11>

Diagram 3.3.8. Əsas ərzaq məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin dəyişməsi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Bütün bunlarla bərabər, o da qeyd olunmalıdır ki, yerli istehsal potensialının gücləndirilməsi ilə yanaşı, ölkədə ərzaq məhsulları ehtiyatlarının saxlanması üzrə infrastrukturun və qida sənayesi üzrə istehsal potensialının inkişaf etdirilməsi də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni torpaq resurslarının məhdudluğu və təbii-iqlim şərtlərinin əlverişli olmaması səbəbindən yerli fermerlər tərəfindən zəruri həcmdə və ya keyfiyyətdə, həmçinin sərfəli qiymət şərtlərinə uyğun səviyyədə ölkədə istehsal oluna bilməyən ərzaqlıq buğda, şəkər, çay və bitki yağları xammalı, sənaye üsulu ilə yem istehsalı üçün soya xammalı kimi məhsullar daha əlverişli şərtlərlə idxal olunaraq ehtiyatları yaradılır və emal edilir. Eyni zamanda, strateji məhsulların, o cümlədən ərzaqlıq buğdanın istehsalının artırılması istiqamətində əlavə dəstək tədbirləri həyata keçirilir.

Beləliklə, dövlət müstəqilliyi şəraitində bütövlükdə kənd təsərrüfatında və onun ayrı-ayrı sahələrində uzunmüddətli dövrdə davamlı inkişaf təmin olunub. Aqrar sahə məhsullarına daxili tələbatın ödənilməsinə və yüksək əlavə dəyər yaradan, habelə ixrac yönümlü istehsalların üstün inkişafına əsaslanan struktur dəyişiklikləri baş verib. Kənd təsərrüfatı məhsullarının

əsas növlərinin istehsalında intensiv amillərin rolu yüksəlib. Aqrar sahənin və kənd təsərrüfatı xammalını emal edən sənaye sahələrinin məhsul buraxılışının davamlı artımı əsas ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəlməsinə yol açıb.

3.4. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf strategiyası

Ölkədə aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilmiş ardıcıl və sistemli islahatların davamı olaraq, dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan, ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsini təmin edən, ixrac potensialının artırılmasına və kənd yerlərində rifahın yüksəldilməsinə töhfə verən rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesinin formalaşdırılması hazırda ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir.

İslahatların bütün mərhələlərində olduğu kimi, dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün aqrar sahənin qarşısında duran və həlli vacib olan bir sıra məsələlər daim hökumətin diqqətində saxlanılır. Ölkədə aqrar sahənin dayanıqlı inkişafı məsələlərinin həm dünya iqtisadiyyatının bir tərkib elementi kimi global inkişaf trendləri, həm də global səviyyədə mövcud olan çağırışlar nəzərə alınmaqla həll edilməsi də əsas vəzifə kimi müəyyən edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamına əsasən, BMT-nin qəbul etdiyi “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən və 2030-cu ilədək ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş Milli Prioritet müəyyən edilmişdir¹⁵¹.

Milli Prioritetlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”na uyğun olaraq, dayanıqlı və rəqabətli kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə də müəyyən edilmiş xəttin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə müşahidə edilən global trendlərin və bəyan olunan beynəlxalq çağırışların öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

¹⁵¹ “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 fevral 2021-ci il. № 2469. <https://e-qanun.az/framework/46813>

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Dünya Bankı və digər BMT təşkilatlarının hesabatlarına əsasən, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı, ticarəti və istehlakı üzrə qlobal trendləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

✓ Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı sahələrinin inkişafında dəyər zənciri yanaşması üstünlük təşkil edir.

✓ Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artımında intensivləşmə hesabına məhsuldarlıq göstəricisinin yüksəlməsi faktoru ciddi rol oynayır. Bununla belə, kənd təsərrüfatının adekvat olmayan vasitələrlə intensiv inkişafı torpaqların degradasiyası, məhdud su resurslarının israfı və çatışmazlığı, ətraf mühitin çirklənməsi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və digər bu kimi ekoloji problemlərə səbəb olur.

✓ Ötən əsrdə birinci “Yaşıl inqilab” mərhələsini keçən bəşəriyyət hələ XXI əsrin astanasında olarkən ikinci “Yaşıl inqilab” və ya “Biotexnologiya inqilabı” mərhələsinə qədəm qoymaqla, hazırda informasiya və kommunikasiya texnologiyaları həllərinin aqrar sektora geniş şəkildə tətbiqini özündə ehtiva edən üçüncü “Yaşıl inqilab”a keçid və ya “Ağıllı kənd təsərrüfatı” təcrübələrinin genişlənməsi mərhələsindədir.

✓ Getdikcə böyük miqyas alan urbanizasiya prosesi nəticəsində qlobal səviyyədə aqro-ərzaq sistemləri müxtəlif formalarda transformasiyaya uğrayır və aqrar sahədə məşğulluq göstəricisinin xüsusi çəkisi azalır.

✓ Son dövrlərdə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə ticarət genişlənsə də, çoxtərəfli ticarət danışıqlarında irəliləyişin olmamasından və qlobal maliyyə, pandemiya böhranlarından sonra ölkələrin müəyyən qədər mühafizəkar ticarət siyasətinə müraciət etmələri (o cümlədən, dünya ölkələrinin bir çox ərzaq məhsulları ilə təchizatı əsasən daxili istehsal hesabına həyata keçirməyə çalışması) səbəbindən ərzaq məhsulları üzrə qlobal ticarətin artım tempi zəifləyə bilər.

✓ Ərzaq məhsullarının istehsalı və ticarəti üzrə artım tempi dünya əhalisinin artım tempini ciddi şəkildə üstələsə də, dünyada milyonlarla insan hələ də ya aclıqdan əziyyət çəkir, ya da normal qidalana bilmir. Bunun müqabilində ərzaq məhsullarının istehsalı, çatdırılması və istehlakı sistemlərinin effektiv olmaması səbəbindən dünya üzrə istehsal olunan ərzaq məhsullarının təxminən üçdə biri itkiyə və tullantıya gedir. Üstəlik, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının mövcud istehsal, ticarət və istehlak sistemləri də dayanıqlı əsaslara malik deyil.

BMT-nin hesabatlarına görə, dünya əhalisinin sayının 2050-ci ildə 9.7 milyard nəfər olacağı proqnozlaşdırılır. Bu isə o deməkdir ki, 2050-ci ildə ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı ödəmək üçün günümüzdə nisbətən 50% daha çox ərzaq məhsulları istehsal olunmalıdır¹⁵². Lakin hazırda dünyada mövcud olan münaqişələr və iqlim dəyişiklikləri, habelə pandemiya kimi qlobal problemlər dünyanın kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının stabil fəaliyyətinə ciddi şəkildə təsir göstərməkdədir.

Qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla, müvafiq beynəlxalq razılaşmalar (BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi 2030 və Dayanıqlı İnkişaf Hədəfləri, habelə Əddis-Əbəbə Fəaliyyət Planı, İqlim Dəyişmələri üzrə Paris Razılaşması və s.) əsasında FAO tərəfindən kənd təsərrüfatı və ərzaq sistemlərinin dayanıqlı inkişafı üzrə aşağıdakı qlobal çağırışlar müəyyən edilmişdir¹⁵³:

- Artan tələbi təmin etmək üçün məhsuldarlığın dayanıqlı şəkildə yüksəldilməsi;
- Dayanıqlı təbii resurs bazalarının təmin edilməsi;
- İqlim dəyişiklikləri və təbii fəlakətlərin getdikcə intensivləşən mənfi təsirlərinin azaldılması;
- İfrat yoxsulluğun ləğv edilməsi və bərabərsizliyin azaldılması;
- Aclığın və natamam qidalanmanın bütün formalarının aradan qaldırılması;
- Ərzaq sistemlərinin daha səmərəli, inklüziv və dayanıqlı olması;
- Kənd yerlərində gəlir əldə etmək imkanlarının yaxşılaşdırılması və miqrasiya probleminin həll edilməsi;
- Uzun sürən böhranlara, fəlakətlərə və münaqişələrə qarşı dayanıqlılığın artırılması;
- Transsərhəd kənd təsərrüfatı və qida sistemlərində meydana çıxan təhdidlərin qarşısının alınması;
- Ardıcıl və effektiv milli və beynəlxalq idarəetmə fəaliyyətinin təmin edilməsi.

¹⁵² Daha yavaş sürətlə artan dünya əhalisinin 2050-ci ildə 9.7 milyarda çatacağı və 2100-cü ildə təxminən 11 milyard olacağı gözlənilir. (BMT-nin rəsmi internet ünvanı, 17 iyun 2019-cu il) <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/world-population-prospects-2019.html>

¹⁵³ The future of food and agriculture – Trends and challenges. FAO, Rome 2017. <https://www.fao.org/3/i6583e/i6583e.pdf>

Bundan başqa, FAO tərəfindən dayanıqlı inkişafın hər üç meyarını (*iqtisadi artım, sosial inklüzivlik və ətraf mühitin qorunması*) integrasiya edən və hər biri müvafiq dayanıqlı inkişaf məqsədini əlaqələndirən yanaşmalar, təcrübələr, siyasətlər və alətlər dəstini ifadə edən aşağıdakı 20 fəaliyyət istiqaməti də müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) İstehsal vasitələrinə, maliyyə vəsaitlərinə və xidmətlərə çıxışın asanlaşdırılması;
- 2) Kiçik fermerlərin bazarla əlaqələndirilməsi;
- 3) İstehsal və gəlirin diversifikasiyasının stimullaşdırılması;
- 4) İstehsalçıların bilik və bacarıqlarının artırılması;
- 5) Torpaqların bərpası və mühafizəsinin artırılması;
- 6) Su ehtiyatlarının mühafizəsi və səmərəli idarə edilməsi;
- 7) Biomüxtəlifliyin qorunması və ekosistemin funksiyalarının mühafizəsi;
- 8) İtkilərin azaldılması, yenidən istifadənin və dayanıqlı istehlakın stimullaşdırılması;
- 9) İnsan hüquqlarının və imkanlarının genişləndirilməsi, bərabərsizliklərlə mübarizənin gücləndirilməsi;
- 10) Zəmanətli mülkiyyət hüququnun təmin edilməsi;
- 11) Gəlirin artırılması üçün sosial müdafiə alətlərindən istifadənin təmin edilməsi;
- 12) Qidalanmanın yaxşılaşdırılması və düzgün balanslaşdırılmış qidalanmanın təşviqi;
- 13) Şokların qarşısının alınması və onlardan müdafiənin təmin edilməsi;
- 14) Şoklara hazırlıq və əks tədbirlərin görülməsi;
- 15) İqlim dəyişikliklərinə hazırlıq və adaptasiya planının hazırlanması;
- 16) Ekosistemin dayanıqlılığının artırılması;
- 17) Qərarların qəbulu üzrə dialoqların və koordinasiyanın gücləndirilməsi;
- 18) İnnovasiya sistemlərinin genişləndirilməsi;
- 19) İnvestisiya və maliyyə fəaliyyətinin adaptasiyası və təkmilləşdirilməsi;
- 20) Əlverişli fəaliyyət mühitinin formalaşdırılması və institusional çərçivənin təkmilləşdirilməsi.

Aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı qlobal səviyyədə formalaşmış bu trendlərin fonunda dünya iqtisadiyyatının bir elementi kimi Azərbaycanda da kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinin inkişafı, əsas ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi və ixrac potensialının artırılması ilə bağlı əldə olunan müsbət nəticələrlə yanaşı, gələcək dövr üçün mövcud qlobal çağırışlara uyğun olaraq, aqrar sahənin dayanıqlı inkişafına yönəlmiş strateji hədəflərin reallaşdırılması baxımından aşağıda qeyd olunan çağırışlar aktualdır:

- ✓ Torpaqların münbitliyinin qorunması, konsolidasiyası və idarəedilməsi sisteminin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən torpaqların keyfiyyət göstəriciləri üzrə yenilənmiş və elektronlaşdırılmış məlumat bazasının yaradılmasının başa çatdırılması;
- ✓ Fermerlərin suvarma suyu ilə təminatındakı çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə suvarma infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və suvarma suyu üzrə tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ İqlim dəyişikliklərinin neqativ təsirlərinin idarəedilməsi təcrübəsinin formalaşdırılması;
- ✓ Fermerlərin maliyyə resurslarına (xüsusilə dövriyyə vəsaitlərinə) çıxışının yaxşılaşdırılması;
- ✓ Aqrar sahə üzrə mütəxəssis çatışmazlığının aradan qaldırılması məqsədilə aqrar təhsil sisteminin inkişafı tədbirlərinin genişləndirilməsi;
- ✓ Fermerlərin texniki bilik və bacarıqlarının artırılması məqsədilə aqrar sahə üzrə informasiya-məsləhət xidmətlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
- ✓ Elmi tədqiqat potensialının gücləndirilməsi, innovasiyaların və intensiv texnologiyaların tətbiqi təcrübəsinin genişləndirilməsi;
- ✓ Sertifikatlı toxumlardan istifadə göstəricilərinin yüksəldilməsi, yerli toxumçuluğun inkişaf etdirilməsi və toxumçuluq sahəsi üzrə tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ Heyvandarlıqda cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, heyvanların identifikasiyası sisteminin başa çatdırılması, damazlıq işinin inkişaf etdirilməsi və vahid uçot sisteminin yaradılması;
- ✓ Akvakultura sahəsində intensiv təsərrüfatçılığın genişləndirilməsi və marikulturanın inkişaf etdirilməsi, təbii və süni su hövzələrinin, torpaqların qorunması və səmərəli istifadəsi;

✓ Yerli məhsullardan ibarət xammal bazasına əsaslanan emal sənayesi sahələrinin inkişaf etdirilməsi, ümumilikdə emal sənayesinin inkişaf tempinin artırılması;

✓ Aqrar sahə üzrə logistika infrastrukturunun, o cümlədən ixrac üzrə logistikanın inkişaf etdirilməsi, habelə ixrac bazarları coğrafiyasının diversifikasiyasının təşviq edilməsi;

✓ Aqrar sahə ilə emal sənayesi və ticarət sektoru arasında səmərəli əlaqələrin formalaşması, habelə logistika və təchizat infrastrukturunun inkişafı məqsədləri baxımından mövcud vergi-gömrük tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi;

✓ Kənd təsərrüfatı sahəsində əmək məhsuldarlığı göstəricisinin yüksəldilməsi və kənd yerlərində qeyri-kənd təsərrüfatı sahələri üzrə məşğulluq imkanlarının artırılması məqsədləri də daxil olmaqla, kənd yerlərinin inkişafı siyasəti üzrə potensialın gücləndirilməsi.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Müzəffər Ordumuz tərəfindən torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra bu ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası, yenidən inkişaf etdirilməsi də qarşımızda duran əsas vəzifələrdəndir. Aqrar sahənin gələcək inkişaf hədəflərinin reallaşdırılması istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlərin davam etdirilməsi çərçivəsində işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərində kənd təsərrüfatının bərpası və ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası ilə bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi aqrar sahənin inkişafı yolunda yeni üfüqlər açır.

Torpaqlarımız 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında qaldığı üçün bütün sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatına da böyük ziyan vurulub, meyvə bağları, üzüm plantasiyaları, emal müəssisələri, heyvandarlıq kompleksləri, meliorasiya-irriqasiya infrastrukturunu, texnika parkı, anbarlar məhv edilib. Eləcə də bölgənin torpaq və su ehtiyatları kortəbii şəkildə, vəhşicəsinə istismar olunub. Bununla yanaşı, 1996-cı ildə qəbul edilmiş qərarla Azərbaycanda əkin təyinatlı kənd təsərrüfatı torpaqlarının əvəzsiz olaraq kənd yerlərində yaşayan əhəlinin şəxsi mülkiyyətinə verilməsi ilə nəticələnən və uğurla həyata keçirilən torpaq islahatları məlum səbəbdən işğal olunmuş əraziləri əhatə etməmişdir. Bu baxımdan, azad olunmuş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması və aqrar sahədə tam olaraq özəl sektorun fəaliyyətinə əsaslanan təsərrüfatçılıq sisteminin qurulması vəzifəsi də qarşıda durur.

İşğaldan əvvəlki dövrün – 1980-ci illərin statistik məlumatları əsasında aparılan qiymətləndirmələrə əsasən, bu torpaqlar işğala məruz qalmasaydı, müstəqil Azərbaycanın aqrar sektorunun ümumi inkişaf dinamikasına uyğun olaraq inkişaf baş versəydi, regionda hər il ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal edilən məhsulun təqribən 8-10%-i qədər məhsul istehsal oluna bilərdi. Bu o deməkdir ki, təqribən 30 illik işğal dövründə ölkənin aqrar istehsalında milyardlarla manat dəyərində itki baş verib.

Digər tərəfdən də işğal altında olan ərazilərimizdə mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olan bir çox göllərin və çayların Ermənistan tərəfindən böyük miqyasda mənfi antropogen təsirlərə məruz qalması ölkəmizin ümumi təsərrüfat sistemində, o cümlədən kənd təsərrüfatının su təminatında ciddi problemlər yaratmış, həmin rayonlarda su təminatı və suvarma sistemlərinin fəaliyyətinin tamam pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində ətraf və yaxın rayonların su təminatına, torpaqlardan səmərəli istifadəyə, kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

Bu amillə yanaşı, dağıdılmış heyvandarlıq fermalarının, kənd təsərrüfatı texnikası parkının, anbarların və digər infrastrukturun dəyəri də nəzərə alındıqda, işğal nəticəsində aqrar sektorda baş verən itkilərin həcmi daha böyükdür və bu potensial itkiyə məruzqalma bərpa dövründə də davam edir.

İlkin qiymətləndirmələrə görə, Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun işğala məruz qalmış ərazilərində məskunlaşma, bərpa və integrasiya prosesləri başa çatdıqdan sonra təqribən 150 min hektar əkin sahəsi dövrüyyəyə cəlb olunacaq. Mövcud əkin strukturu nəzərə alınmaqla bu əkin sahələrinin təqribən 100 min hektarı taxıl məhsullarının istehsalına cəlb olunacaq ki, bu həm ərzaq təminatı, həm də heyvandarlığın yem bazasının yaxşılaşdırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, regionda ənənəvi olaraq mövcud olan üzüm bağlarının bərpası ilə yanaşı, region üçün yeni bir trend kimi intensiv meyvə bağlarının salınması həyata keçiriləcək. Yeni intensiv bağlar xüsusilə ixrac əhəmiyyətli gilə, ərik, şaftalı kimi çəyirdəkli meyvələr, həmçinin nar və fındıq kimi ölkə üçün spesifik olan meyvə bağlarından ibarət olacaq. Həmçinin regionda soğan və kartof kimi tərəvəz məhsullarının istehsalı, habelə pambıq və tütün kimi texniki bitkilərin istehsalının təşkili də ölkə üzrə müvafiq istehsal göstəricilərini yüksəldəcək.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində mövcud olan təqribən 350 min hektar öyrüş-otlaq sahələri, əlverişli təbii şərait burada heyvandarlığın inkişafı üçün də geniş imkanlar yaradır. İlkin hesablamalar göstərir ki, bu ərazilərdə

iribuynuzlu heyvanların sayının təqribən 430 min başa, xırdabuynuzlu heyvanların sayının isə 1.6 milyon başa çatdırılması mümkündür. Bunun hesabına bölgədə təqribən 45 min ton ət və 240 min ton süd istehsalı proqnozlaşdırılır ki, bu da idxalın əvəz edilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ətlik və südlük istiqamətli heyvandarlıqla yanaşı, bölgədə tarixən mövcud olan baramaçılıq və arıçılıq ənənələrinin, o cümlədən atçılığın bərpası da diqqət mərkəzindədir.

Həmçinin strateji əhəmiyyətli su ehtiyatlarının yerləşdiyi ərazilərin işğaldan azad edilməsi nəticəsində yüz minlərlə hektar sahənin suvarılması təmin ediləcək ki, bu da bütövlükdə ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərəcək.

Təsədüfi deyil ki, azad olunmuş torpaqlarımızla bağlı cənab Prezidentin ilk tapşırıqlarından biri bu torpaqların əkilib-becərilməsi ilə bağlıdır. İndi qürur hissi ilə deyə bilərik ki, artıq bölgədə geniş vüsət alan yenidənqurma və bərpa-quruculuq işləri həm də aqrar sahəni əhatə edir. Kənd təsərrüfatının inkişafını prioritet sahələrdən biri elan edən Prezident İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, biz işğaldan azad edilən torpaqlarımızı həyata qaytarırıq.

Artıq azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların müəyyənləşdirilməsi, fitosanitar və epizootik vəziyyətin ilkin qiymətləndirilməsi aparılıb. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən əkin-biçin işləri üçün lazım olan aqrotexniki xidmətlər, gübrə, pestisid, toxum təminatı ilə bağlı planlama və təchizat işləri həyata keçirilib.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində azad edilmiş ərazilərdə taxıl əkinini sahələri ildən ilə genişləndirilir. 2022/2023-cü illər mövsümündə artıq 70 min hektardan çox sahə əkinə cəlb edilib. Deməli, qısa müddət ərzində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları üzrə əkin dövriyyəsinə cəlb edilməsi proqnozlaşdırılan sahələrin az qala yarısında təsərrüfat işlərinin aparılması, bu işlərin görülməsi üçün tələb olunan texnika və digər istehsal vasitələri ilə təminatın yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi təcrübəsi yaranıb.

Eyni zamanda, azad olunmuş ərazilərdə taxıl əkininin müasir texnologiyalardan istifadə olunmaqla həyata keçirilməsi üçün minlərlə hektar sahəni əhatə edəcək pivot suvarma infrastrukturunun qurulmasına başlanılıb.

Bölgənin zəngin bitki örtüyü və yem potensialı yüksək məhsuldarlıq göstəricilərinin əldə olunmasına imkan verir. Bu amil nəzərə alınaraq artıq üç ildir ki, Kəlbəcər və Laçın yaylaqlarına arıçılıq və qoyunçuluq təsərrüfatla-

rının köçürülməsi həyata keçirilir. 2023-cü ildə ümumilikdə Kəlbəcər və Laçın yaylaqlarına 2411 arıçı tərəfindən 119,4 min arı ailəsi, 1177 fermer tərəfindən 310,9 min xırdabuynuzlu heyvan aparılıb.

Həmçinin ətlik istiqamət üzrə ixtisaslaşmış təsərrüfatın yaradılması üçün Qırğızıstandan 100 baş yak növlü iribuynuzlu heyvan gətirilərək Laçın yaylaqlarında yerləşdirilmişdir. Hazırda həmin heyvanların yerli şəraitə adaptasiyası prosesi uğurla davam edir.

Zəngilanda isə 5 hektar sahədə Azərbaycan-Türkiyə Qardaşlıq bağı salınmış, rayonun Ağalı kəndində “Dost Aqropark” fəaliyyətə başlamışdır.

Qeyd edək ki, bölgədə heyvandarlığın inkişaf prosesi həm tarixi yaylaq-
elat ənənələrinə, həm də yeni innovativ yanaşmalara əsaslanır. Artıq regionda müasir heyvandarlıq kompleksləri fəaliyyət göstərir. Hazırda Zəngilan rayonunda yaradılmış “Dost Aqropark”da Rayonlaşma Planına uyğun olaraq ilkin mərhələdə 3622 baş ətlik istiqamətli damazlıq “Aberdin Anqus” cins heyvanları saxlanılır. Rayonun Xumarlı kəndində saxlanılan ətlik istiqamətli damazlıq “Aberdin Anqus” cinsli heyvanların sayı isə 5000 başdır.

Müasir dövrdə aqrar sahənin inkişafının prioritet istiqamətlərindən biri də rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin, innovativ texnika və “dəqiq” əkin texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı da “ağıllı” kənd təsərrüfatı həllərindən geniş istifadəni nəzərdə tutur. Bu ərazilərdə ən müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri inkişaf etdirilir, bərpa və yenidənqurma işləri “Yaşıl enerji” zonası, “Ağıllı kənd” konsepsiyası əsasında həyata keçirilir. Belə ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ən müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi, eləcə də həmin ərazilərin yaşıl enerji zonası, “Ağıllı kənd” konsepsiyası əsasında başlanılan bərpa və yenidənqurma işləri geniş vüsət almışdır. Qeyd olunduğu kimi, Zəngilan rayonunun Ağalı kəndi ərazisində 200 fərdi evdən ibarət “Ağıllı kənd”-in layihələndirilməsi və inşası həyata keçirilmişdir.

Yaşayış sahələrinin müasir standartlara uyğun olaraq qurulması tədbirləri işğaldan azad olunmuş digər ərazilərdə də sürətlə həyata keçirilir.

Beləliklə, müstəqil Azərbaycanın aqrar sektorunun inkişaf perspektivləri çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi qarşımızda duran mühüm vəzifə olmaqla, həm də müasir dövrdə aqrar sahənin inkişafı istiqamətləri ilə bağlı əsas çağırışlardır.

Aqrar sahənin strateji inkişaf istiqamətləri

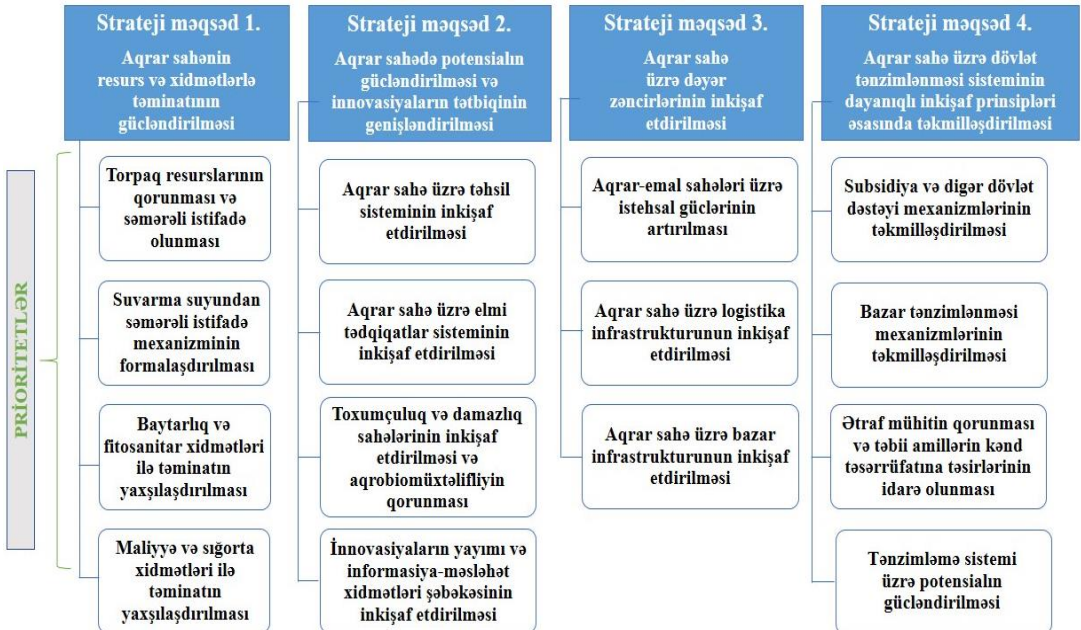
Qeyd olunduğu kimi, müstəqil Azərbaycanda aqrar sahədə islahatlar sistemlilik və ardıcılıq prinsipi gözlənilməklə həyata keçirilmiş və inkişafın gedişində önə çıxan vəzifələrin həllinə etibarlı təminatlar formalaşmasına yönəlmişdir.

Sözügədən uğurlu islahatların davamı olaraq və müasir çağırışlar nəzərə alınmaqla ölkədə aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı qısa və ortamüddətli dövr üzrə strateji baxış əhəmiyyətli təsərrüfatçılıqdan yüksək əlavə dəyər yaradan intensiv təsərrüfatçılığa keçidin daha da gücləndirilməsi hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi kimi müəyyən edilmişdir.

Uzunmüddətli dövrdə isə Azərbaycanda aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı əsas hədəf kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal sahələrinin dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə və yüksək texnoloji inkişafa əsaslanmasına və qlobal dəyər zəncirinə effektiv inteqrasiya olunmasına nail olmaqdır.

Müəyyən edilmiş strateji baxışa uyğun olaraq aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi baxımından gələcək dövr üçün qarşıya qoyulmuş strateji inkişaf istiqamətlərini **Şəkil 3.4.1.**-dəki kimi ümumiləşdirmək olar.

Şəkil 3.4.1. Aqrar sahənin strateji inkişaf istiqamətləri

Bu məqsədlə ilk növbədə aqrar sahənin resurs və xidmətlərlə təminatının daha da gücləndirilməsi əsas vəzifələrdəndir. Bu baxımdan sahənin müvafiq istehsal resursları və xidmətlərlə təminatının gücləndirilməsi daha çox a) torpaq və su resurslarının, o cümlədən örüş-otlaq sahələrinin qorunması və səmərəli istifadə olunması, b) baytarlıq və fitosanitar xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı islahatların daha da genişləndirilməsi və c) maliyyə və sığorta xidmətləri ilə təminatın yaxşılaşdırılması məsələlərini əhatə edir.

Torpaqların münbitliyinin qorunması və torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsi məqsədlə interaktiv nəzarət mexanizminin tətbiq edilməsi, münbitliyin qorunması üçün maarifləndirmə tədbirlərinin genişləndirilməsi, degradasiyaya uğramış torpaqların bərpa olunaraq kənd təsərrüfatı dövrünə cəlb edilməsi, torpaqların konsolidasiyası mexanizminin tətbiqi, torpaq istifadəçiliyi üzrə mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcək. Bu məqsədlə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin “Elektron Kənd Təsərrüfatı” İnformasiya Sistemi çərçivəsində monitoring sisteminin və digər aidiyyəti qurumların elektron platformalarında olan məlumatların mübadiləsi imkanlarından istifadə olunacaq. Həmçinin koordinasiya fəaliyyətinin təşkili üçün süni intellekt tətbiq edilməklə torpaq istifadəçiliyinə vahid nəzarət mexanizmi formalaşdırılacaq.

Eyni zamanda, örüş və otlaq sahələrinin qorunması və yaxşılaşdırılması üçün səmərəli idarəetmə sisteminin yaradılması istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Bu istiqamətdə örüş və otlaq sahələrinin istifadəyə verilmə mexanizminin elektronlaşdırılması təmin olunaraq bu sahələrdən istifadə göstəricilərinə və degradasiyasına dair qiymətləndirmə aparılacaq. Eləcə də yeni mədəni otlaqların yaradılması və mövcud örüş və otlaq sahələrinin yaxşılaşdırılmasının təşviq olunması istiqamətində tədbirlər müəyyənəşdiriləcək.

Həmçinin su resurslarından səmərəli istifadənin artırılması istiqamətində mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, müasir suvarma sistemlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi üçün müvafiq təşviq siyasətinin təkmilləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə su tələbatı ilə bağlı məlumatların fermerlərə ötürülməsi mexanizminin yaradılması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi qarşıya qoyulmuş əsas məsələlərdəndir. Bu istiqamətdə suvarılan torpaqların degradasiyasına (şorlaşma, şorakətləşmə, eroziya, bataqlıqlaşma və s.) qarşı mübarizə məqsədilə yaxşılaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi, mütəmadi monitoringlərin təşkil edilməsi, iqlim dəyişikliyinə həssas, səhrələşmə əlamətləri müşahidə olunan riskli ərazilərin müəyyən edilməsi,

məlumat bazalarının formalaşdırılması, xəritələşdirilməsi və EKTİS-ə inteqrasiyası təmin olunacaq.

Eyni zamanda, aqrar sahənin gələcək dövr üçün inkişaf strategiyası baytar və fitosanitar xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı islahatların genişləndirilməsi prioriteti çərçivəsində özəl baytarlıq sisteminin inkişaf etdirilməsi, müasir tələblərə cavab verən baytarlıq laboratoriyaları şəbəkəsinin genişləndirilməsi istiqamətində tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlər, həmçinin baytarlıq xidmətlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində tənzimləyici normativ hüquqi aktların beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirlərinin artırılması üçün proqnoz-məlumatlandırma mexanizminin yaradılması, əkin sahələrindən real vaxt rejimində məlumatların toplanması üçün innovativ texnologiyalardan, o cümlədən dronlardan istifadənin təşviqi istiqamətində tədbirlər görülməsi də qarşıya qoyulmuş əsas məsələlərdəndir.

Maliyyə və sığorta xidmətləri ilə təminatın yaxşılaşdırılması məsələləri isə aqrar sahənin kreditləşdirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, aqrar istehsal və emal ilə məşğul olan sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxışının yaxşılaşdırılması, həmçinin startapların güzəştli maliyyələşməsinə dair yeni mexanizmlərin yaradılması, aqrar sığortanın əhatə dairəsinin yeni sığorta predmetləri və riskləri üzrə genişləndirilməsi kimi tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlər çərçivəsində aqrar sahənin prioritet istiqamətləri üzrə qeyri-dövlət mənbələri hesabına kreditləşdirilmə səviyyəsinin artırılması, istehsalla bağlı pul axınlarına dair elektron məlumat bazasının formalaşdırılması təmin olunacaq. Həmçinin kənd təsərrüfatı sığortasında indeks əsaslı sığorta mexanizminin tətbiqi, aqrar sığorta prosesinin subsidiya mexanizmi ilə əlaqələndirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcək.

Aqrar sahənin gələcək dövr üçün inkişaf strategiyasının qarşısında duran digər mühüm vəzifələrdən biri də potensialın gücləndirilməsi və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsinə nail olmaqdır.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesində innovativ texnologiyaların tətbiqinin geniş yayıldığı bir vaxtda aqrar sahə üzrə modernləşdirilmiş təhsil, elm və innovasiyaların yayımı sisteminin mövcudluğu bu sahədə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Buna görə də daha funksional kənd təsərrüfatı və dayanıqlı ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması üçün aqrar sahə üzrə təhsil və tədqiqat sisteminin və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi

baxımından potensialın inkişaf etdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm vəzifədir.

Hazırda ölkədə aqrar sahənin problemləri ilə məşğul olan müxtəlif elmi tədqiqat institutları, həmçinin aqrar sahədə kadr potensialının gücləndirilməsi üçün müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bu institutların fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması, təhsil, elm və istehsal əlaqələrinin qurulması, habelə aqrar sahənin yeni texnologiyalarla təmin edilməsi günün vacib tələbinə çevrilmişdir.

Aqrar sahədə potensialın gücləndirilməsi və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi məsələləri *a) aqrar sahə üzrə təhsil və elmi tədqiqatlar sisteminin inkişaf etdirilməsi, b) toxumçuluq və damazlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi və aqrobiomüxtəlifliyin qorunması, c) innovasiyaların yayımı və informasiya-məsləhət xidmətləri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi* istiqamətlərini nəzərdə tutur.

Elmi tədqiqatlar sisteminin inkişafı çərçivəsində ilk növbədə aqrar elm üzrə yeni çağırışlar və trendlər əsasında elmi tədqiqat institutlarının tədqiqat istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq elmi tədqiqat mərkəzləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi həyata keçiriləcək ki, bu da dünyanın qabaqcıl elmi tədqiqat mərkəzləri tərəfindən kənd təsərrüfatı problemləri üzrə aparılan fundamental və tətbiqi elmi tədqiqat mövzuları, habelə yeni tədqiqat metodları əsasında elmi tədqiqat institutları üçün tədqiqat planlaşdırılmasının aparılmasını, beynəlxalq elmi tədqiqat mərkəzləri ilə birgə fəaliyyət proqramları və tədbirlərinin, eləcə də təcrübə mübadiləsi formasında əməkdaşlığın təşkil edilməsini ehtiva edir.

Eyni zamanda, özəl təsərrüfatlarla əməkdaşlıq mexanizminin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin, aqrar sahə üzrə təhsil sisteminin inkişafı çərçivəsində isə bu sahədə təhsil verən müəssisələrdə təhsilin keyfiyyətinin artırılması, effektiv karyera sisteminin yaradılması, peşə standartlarının yenilənməsi, aqrobiznes şirkətləri tərəfindən peşə təlimi mərkəzlərinin yaradılması istiqamətində fəaliyyətlərin dəstəklənməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Toxumçuluq və damazlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi və aqrobiomüxtəlifliyin qorunması üçün toxumçuluq və damazlıq sahəsində normativ hüquqi aktların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, beynəlxalq tələblərə uyğun standartların və metodik təlimatların hazırlanması, keyfiyyətə nəzarət sisteminin və bitki sortları üzrə müəllif hüquqlarının qorunması me-

xanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, damazlıq heyvanların vahid uçuotu sisteminin qurulması, seleksiya proqramlarının hazırlanması, yüksək reproduksiya toxumlarının istehsalına özəl sektorun cəlb edilməsi mexanizmlərinin yaradılması, yerli heyvan cinsləri və bitki sortlarının genetik ehtiyatları üzrə təkmil genbankların (kolleksiyaların) yaradılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi planlaşdırılır.

Bu tədbirlər çərçivəsində rəqabətə davamlı yeni hibrid və sortların yaradılması imkanlarının artırılması məqsədilə elmi tədqiqat institutları ilə yanaşı, özəl şirkətlərin və fərdi qaydada fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin də seleksiya fəaliyyəti, orijinal və elit toxumların istehsalı ilə məşğul olmaları üçün müvafiq hüquqi baza və dəstək mexanizmi yaradılacaq ki, bununla da seleksiya fəaliyyətində, orijinal və elit toxumların istehsalında özəl şirkətlərə və fərdi qaydada fəaliyyət göstərən mütəxəssislərə elmi tədqiqat institutları ilə bərabər şərtlərin formalaşdırılması təmin ediləcək. O cümlədən özəl şirkətlər və fərdi qaydada fəaliyyət göstərən mütəxəssislər tərəfindən yerli və xarici elmi tədqiqat institutlarının müəllif olduqları sortlar əsasında invitro texnologiyaları ilə toxum istehsalı dəstəklənəcək.

Eyni zamanda, ənənəvi seleksiya, damazlıq, biotexnologiya və molekulyar metodların tətbiqi ilə əldə edilmiş bitki və heyvan genetik ehtiyatlarının toplanılması, öyrənilməsi və mühafizəsi istiqamətində daha geniş fəaliyyətin təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görülməlidir. Ölkədə mövcud olan, xüsusilə də yox olmaq təhlükəsi qarşısında qalan aborijen heyvan cinsləri və bitki sortları üzrə genetik materialların (genbank ehtiyatlarının) bankları və bununla bağlı məlumat bazaları yaradılacaq.

İnnovasiyaların yayımı və informasiya-məsləhət xidmətləri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə institusional çərçivənin inkişaf etdirilməsi hesabına dayanıqlı informasiya-məsləhət xidməti sisteminin qurulması, innovativ pilot təsərrüfatların yaradılması və texnoloji həll və üsulların kənd təsərrüfatı istehsalçılarına nümayişi, həmçinin intensiv və innovativ təsərrüfatçılıqla bağlı maarifləndirmə və digər bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin informasiya-məsləhət xidmətlərinin əhatə dairəsinin və əlçatanlığının genişləndirilməsi məqsədilə elektron həllərdən istifadə artırılacaq.

Eyni zamanda, gələcək inkişaf strategiyası aqrar sahə üzrə dövlət tənzimlənməsi sisteminin dəyər zənciri üzrə təkmilləşdirilməsi məsələlərini də əhatə edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələri üzrə dövlət tənzimlənməsi dəyər zəncirinin müxtəlif mərhələlərini əhatə etməklə birbaşa subsidiyaların, vergi güzəştlərinin və digər təşviqlərin verilməsi, bazarın tənzimlənməsi, habelə ətraf mühitin qorunması kimi geniş əhatəli məsələlərlə xarakterizə olunur.

Hazırda bu sahə üzrə dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi baxımından əsas vəzifələr *a) müvafiq dəstək və təşviq tədbirlərinin bütöv dəyər zənciri üzrə effektivliyinin daha da artırılması məqsədilə sinxronlaşdırılması, b) kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı üzrə çevik tənzimləmə mexanizminin yaradılması, c) habelə ətraf mühitin qorunması və təbii amillərin kənd təsərrüfatına təsirlərinin idarə olunması sisteminin formalaşdırılması və d) ümumilikdə isə müvafiq tənzimləmə sistemi üzrə potensialın dayanıqlı inkişaf prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi* məsələlərini əhatə edir.

Dəstək və təşviq tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi prioriteti intensiv heyvandarlıq modelinin genişləndirilməsi və innovativ kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi üzrə təşviq siyasətinin təkmilləşdirilməsi, toxumçuluq və damazlıq işi sahəsinə dövlət dəstəyi mexanizminin və aqrobiznes sahələri üzrə vergi siyasətinin dəyər zənciri üzrə təkmilləşdirilməsi tədbirlərini nəzərdə tutur.

Bazar tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında sabitliyin saxlanılması və fermerlər üçün ədalətsiz bazar şərtlərinin aradan qaldırılması üzrə intervensiya sisteminin qurulması, kiçik və orta istehsalçıların supermarketlərə daxil olmasının dəstəklənməsi həyata keçiriləcək. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının genişləndirilməsi, risklərin azaldılması məqsədilə qlobal və regional bazarlarda qəbul edilən sertifikatların tətbiqi ilə bağlı təşviq tədbirlərinin, eləcə də kənd təsərrüfatı və aqro-emal məhsulları üzrə potensial ixrac səbətinin və potensial ixrac bazarlarının müəyyən edilməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində, həmçinin orqanik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə tənzimlənmə sistemi yaradılacaq, biotexnologiya elmi və gen mühəndisliyi vasitəsilə yaradılmış orqanizmlərə əsaslanan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə tənzimlənmə sistemi inkişaf etdiriləcəkdir.

Ətraf mühitin qorunması və təbii amillərin kənd təsərrüfatına təsirlərinin idarə olunması sisteminin formalaşdırılması üçün ilk növbədə bitki mühafizə vasitələrinin və aqrokimyəvi maddələrin bütün mərhələlər üzrə iz-

lənilməsi proqramının təşkil olunması istiqamətində işlər həyata keçiriləcək ki, bu da vahid izlənmə sisteminin yaradılmasını, bitki mühafizə vasitələrinin və aqrokimyəvi maddələrin istifadə təlimatlarının hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Ətraf mühit və insan sağlamlığı üçün təhlükəli hesab olunan pestisid və kimyəvi maddələrin zərərsizləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin bioloji müxtəlifliyə və ekosistemlərə mənfi təsirlərinin azaldılması, həmçinin zərərvericilərə qarşı integrir (kompleks) mübarizənin təşviqi üçün tədbirlər pestisidlərin saxlanması və məhv edilməsi ilə bağlı mexanizmlərin yenilənməsini, əkin sahələrində və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sanitariya-mühafizə zonalarına bitişik əkinə sahələrdə mineral gübrələrdən və pestisidlərdən təhlükəsiz istifadə üzrə təlimatların hazırlanaraq bu təlimatlar əsasında fermerlərə təlimlərin keçilməsini əhatə edir.

“Yaşıl iqtisadiyyat”a keçidin dəstəklənməsi çərçivəsində həm kənd təsərrüfatı sahəsində yaranan tullantılardan enerji alınması, həm də aqrar sahənin enerji təminatında bərpa olunan mənbələrdən istifadə edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin, eyni zamanda, “iqliməsaslı ağıllı kənd təsərrüfatı”nın təşviq edilməsi məqsədilə iqlim dəyişikliklərinin təsirlərinin idarəedilməsi sisteminin yaradılması istiqamətində fəaliyyətlər həyata keçiriləcək.

Tənzimləmə sistemi üzrə potensialın dayanıqlı inkişaf prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi prioriteti çərçivəsində rəqəmsal kənd təsərrüfatının inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları ilə kommunikasiyanın gücləndirilməsi, dayanıqlı inkişaf, innovasiyaların tətbiqi və fermerlərə yaxınlıq tələbləri üzrə idarəetmə potensialının, həmçinin kənd yerlərinin inkişafı siyasəti üzrə potensialın gücləndirilməsi kimi tədbirlər reallaşdırılacaq.

Bütün bu islahatların həyata keçirilməsi hesabına Azərbaycanda kənd təsərrüfatının dinamik və dayanıqlı inkişafı uzunmüddətli dövrdə də təmin ediləcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Aqrar islahatın əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 18 fevral 1995-ci il. № 976.
<https://e-qanun.az/framework/9164>
2. “Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 10 yanvar 1997-ci il. № 534.
<https://e-qanun.az/framework/12151>
3. “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 23 oktyabr 2004-cü il. № 467. <https://e-qanun.az/framework/5801>
4. “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 23 oktyabr 2004-cü il. № 468. <https://e-qanun.az/framework/5802>
5. “Aqrar sahədə güzəşt tətbiq ediləcək texnikaların Siyahısı”nın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Kollegiyasının Qərarı. Bakı şəhəri, 26 aprel 2019-cu il. № Q-08-19.
<https://e-qanun.az/framework/42153>
6. “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 14 yanvar 2019-cu il. № 467.
<https://e-qanun.az/framework/41203>
7. “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 16 aprel 2014-cü il. № 152. <https://e-qanun.az/framework/27543>
8. “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 22 mart 1999-cu il. № 118. <https://e-qanun.az/framework/5053>
9. “Aqrar sahədə istehsalın və emal sənayesinin inkişafına dair bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 15 iyul 2021-ci il. № 1400.
<https://e-qanun.az/framework/47863>

10. “Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 27 iyun 2019-cu il. № 759. <https://e-qanun.az/framework/42750>
11. “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 27 iyun tarixli 1617-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi və Aqrar Sığorta Fondunun yaradılması barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 19 avqust 2019-cu il. № 809. <https://e-qanun.az/framework/43125>
12. “Aqroparklar haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 21 dekabr 2021-ci il. № 1505. <https://e-qanun.az/framework/48697>
13. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 fevral 2021-ci il. № 2469. <https://e-qanun.az/framework/46813>
14. “Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Üzümçülük və Şərabçılıq İnstitutunun yaradılması haqqında” Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Sərəncamı. 12 avqust 1976-cı il. № 269.
15. “Azərbaycan kənd təsərrüfatı -2015”. Statistik məcmuə, Bakı-2015.
16. “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı”. Statistik məcmuə, 1997.
17. Azərbaycan KP MK plenumunun qərarı. 6 mart 1982-ci il. “Kommunist” qəzeti. 11 mart 1982-ci il. № 59.
18. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahat Komissiyası haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 14 aprel 1995-ci il. № 313.
19. “Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin institusional fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər və “Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və onun yanında yaradılmış dövlət xidmətləri haqqında əsasnamələrin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 20 aprel tarixli 226 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 31 iyul 2018-ci il. № 225. <https://e-qanun.az/framework/39716>
20. “Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 22 may 2018-ci il. № 89. https://frameworks.e-qanun.az/38/f_38976.html

21. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi. <https://atm.gov.az/>
22. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 14 aprel 2009-cu il. № 80. <https://e-qanun.az/framework/16721>
23. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 11 fevral 2004-cü il. № 24. <https://e-qanun.az/framework/4797>
24. “Azərbaycan Respublikasında aqrar bölmənin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 4 fevral 2000-ci il. № 272. <https://e-qanun.az/framework/52>
25. “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 24 noyabr 2003-cü il. № 4. <https://e-qanun.az/frame-work/1392>
26. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 22 iyul 2022-ci il. № 3378. <https://e-qanun.az/framework/50013>
27. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi. <https://customs.gov.az/>
28. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/>
29. “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu. Bakı şəhəri, 25 may 1991-ci il. № 116-XII. <https://e-qanun.az/framework/6506>
30. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 16 noyabr 2022-ci il. № 3587. <https://e-qanun.az/framework/52757>
31. “Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 6 iyun 1998-ci il. № 716. <https://e-qanun.az/framework/3592>

32. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi.
<https://www.agro.gov.az/az>
33. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. <https://www.cbar.az/>
34. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə. Əliyev cənablarının Respublika rəhbərliyində 30 illik fəaliyyətinə həsr edilmiş “H.Ə. Əliyev Azərbaycanda irriqasiya və meliorasiyanın geniş inkişaf konsepsiyasının müəllifi, həm də təşkilatçısıdır” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 1999.
35. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlara həsr olunmuş geniş müşavirə”də giriş və yekun sözü. 23 dekabr 1994-cü il.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
36. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Bank-maliyyə, tədiyyə sistemlərinin və idxal-ixrac əməliyyatlarının vəziyyətinə və onu yaxşılaşdırmaq sahəsində vəzifələrə həsr olunmuş ümumrespublika müşavirəsi”ndə çıxışı. 19 noyabr 1993-cü il.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
37. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Kənd təsərrüfatı işlərinin gedişinə, xüsusən pambıq yığımını ilə əlaqədar məsələlərin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə”də giriş və yekun sözü. 22 sentyabr 1994-cü il.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
38. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Ötən kənd təsərrüfatı ilinin yekunları, 1996-cı ildə görüləsi işlər, aqrar bölmədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş müşavirə”də giriş və yekun sözü. 2 aprel 1996-cı il. <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
39. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Respublikada aqrar islahatların gedişi vəziyyətinə və torpaq islahatı haqqında qanun layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə”də giriş və yekun sözü. 24 iyun 1996-cı il.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
40. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan islahatların vəziyyətinə həsr olunmuş müşavirə”də giriş və yekun sözü. 5 noyabr 1994-cü il.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>

41. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Respublikanın kənd təsərrüfatında 1994-cü ilin birinci yarısının yekunlarına və islahatların keçirilməsi vəziyyətinə həsr olunmuş müşavirə”də giriş və yekun sözü. 18 avqust 1994-cü il.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
42. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Respublika Ali Sovetində “Aqrar islahat: problemlər və onların həlli yolları” mövzusunda beynəlxalq konfransda çıxışı. 9 dekabr 1994-cü il.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
43. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Şahbuz rayon sakinləri ilə görüşdə çıxışı. 11 avqust 2002-ci il.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
44. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi. Azərbaycan Respublikasının 25 iyun 1999-cu il tarixli 695-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/46942>
45. “Azərbaycan SSR-də çaybecərməni daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 29 aprel 1972-ci il. № 140. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1972, № 9. Maddə 53.
46. Azərbaycanda baramaçılıq və ipəkçiliyin inkişaf perspektivləri.
[https://azertag.az/xeber/Azərbaycanda baramachiliq ve ipekhiliyin inkisaf perspektivleri-1117944](https://azertag.az/xeber/Azərbaycanda_baramachiliq_ve_ipekhiliyin_inkisaf_perspektivleri-1117944)
47. “Azərbaycanda ipəkçiliyin gələcək inkişafına dair tədbirlər haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 3 mart 1971-ci il. № 106. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı.
48. “Azərbaycanda tütünçülüüyü daha da ixtisaslaşdırmaq və təmərküzləşdirmək, tütünün məhsuldarlığını artırmaq və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 19 oktyabr 1979-cu il. № 435. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1979, № 20. Maddə 163.
49. A.H. Vəliyev. Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri. Bakı 2019.
50. “Baytarlıq sahəsində həyata keçirilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 22 aprel 2020-ci il. № 998.
<https://e-qanun.az/framework/44926>

51. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) rəsmi internet ünvanı, <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QI>
52. “Daha yavaş sürətlə artan dünya əhalisinin 2050-ci ildə 9,7 milyarda, 2100-cü ildə təxminən 11 milyarda çatacağı gözlənilir” (BMT-nin rəsmi internet ünvanı, 17 iyun 2019-cu il).
<https://www.un.org/development/desa/en/news/population/world-population-prospects-2019.html>
53. “Dövlət Aqrar İslahat Komissiyasının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 2 mart 1995-ci il. № 290. <https://e-qanun.az/framework/9217>
54. “Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 22 dekabr 1998-ci il. № 593-IQ. <https://e-qanun.az/framework/5040>
55. Dünya Bankı.
<https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.KD.ZG>
56. Eldar İbrahimov: “Aqrar inkişafda Heydər Əliyev irsi”.
<http://anl.az/download/meqale/azerbaycan/2010/aprel/116455.htm>
57. “Elektron kənd təsərrüfatı” informasiya sistemi haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 23 dekabr 2019-cu il. № 897.
<https://e-qanun.az/framework/43940>
58. Ə. Əhmədzadə. “Heydər Əliyev və Azərbaycanın su təsərrüfatı”. Bakı 2003.
59. “Ərzaqlıq buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 19 iyul 2022-ci il. № 1754.
<https://e-qanun.az/framework/49983>
60. F.F. Fikrətzadə. Aqrar islahatların Azərbaycan modeli: inkişaf potensialının gücləndirilməsinə yönəldilən davamlı yeniləşmələr / Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli. Monoqrafiya. Bakı-2020.
61. “Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 28 fevral 2022-ci il. № 3163.
<https://e-qanun.az/framework/49209>
62. “Günəbaxan, soya, raps və digər yağlı bitkilər toxumu istehsalını artırmaq, onların keyfiyyətini yüksəltmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan

- KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 10 aprel 1982-ci il. № 186. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1982, № 7. Maddə 57.
63. H.Ə. Əliyev. “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarının yerinə yetirilməsi sahəsində Respublika Partiya Təşkilatının vəzifələri barəsində”. Bakı-1975.
64. H.Ə. Əliyev. “Sov. İKP MK-nın İyul (1970-ci il) Plenumu və Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək vəzifələri”. Bakı-1970.
65. H.Ə. Əliyev. “Sov. İKP MK-nın İyul (1978-ci il) Plenumunun yekunları və Respublika Partiya Təşkilatının Sov. İKP MK Plenumunun qərarından və “SSRİ kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi haqqında” L.İ. Brejnev yoldaşın məruzəsindən irəli gələn vəzifələr barədə”. Bakı-1978.
66. H.Ə. Əliyev. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIX qurultayına Azərbaycan KP MK-nın Hesabat Məruzəsi. Bakı-1976.
67. H.Ə. Əliyevin Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunun 50 illik yubileyində çıxışı. 25 noyabr 1977-ci il.
<http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2013/iyul/317276.htm>
68. H.Ə. Əliyevin Azərbaycan KP MK plenumunda məruzəsi. 19 noyabr 1979-cu il. “Kommunist” qəzeti. 21 noyabr 1979-cu il, № 265.
69. H.Ə. Əliyevin Azərbaycan KP MK plenumunda məruzəsi. 5 avqust 1969-cu il. “Kommunist” qəzeti. 7 avqust 1969-cu il, № 183.
70. “Heydər Əliyev İrsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxana.
<https://lib.aliyev-heritage.org/az/810392.html>
71. Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Çıxışlar.
<https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
72. H.A. Xəlilov. Azərbaycan SSR-in aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və inkişafının iqtisadi məsələləri. Bakı-1985.
73. H.A. Xəlilov. Azərbaycanda aqrar istehsalın artım templəri: dinamikanın xüsusiyyətləri və resurs amillərinin rolu. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” Elmi-Praktik Jurnal, 2020. № 1 (31).
<https://agroecconomics.az/az/article/2/article/?p=11>
74. H.A. Xəlilov. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti. Bakı-2005.

75. H. Əsədov. “Aqrar islahatların Azərbaycan modeli: tarixi nailiyyətlər və modern inkişaf mərhələsi”.
<https://sesqazeti.az/news/social/605336.html>
76. “Heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına dövlət dəstəyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 19 avqust 2015-ci il. № 1364. <https://e-qanun.az/framework/30483>
77. İ. Hacıyev, B. İsmayılov. Naxçıvan Muxtar Respublikası - 90 (Quruculuq salnaməsi). Naxçıvan, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi - 2014. 184 səh. <http://statistika.nmr.az/library/source/naxcivan90.pdf>
78. İ. Kərimov: “Aqrar sahənin uğurları Azərbaycanın dinamik inkişafının nəticəsidir”. https://azertag.az/xeber/aqrar_sahenin_uqurlari_azerbaycanin_dinamik_inkisafinin_neticesidir-1210314
79. “İnvestisiya təşviqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 2016-cı il 18 yanvar tarixli 745 nömrəli, “İnvestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslərə və fərdi sahibkarlara texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı üçün təsdiqedicə sənədin verilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi, “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 19 yanvar tarixli 107-VQD nömrəli Qanununun tətbiqi və “Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və bu Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 30 avqust tarixli 393 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 15 fevral tarixli 797 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə” 2016-cı il 20 aprel tarixli 877 nömrəli fərmanlarında dəyişiklik edilməsi və “İnvestisiyanın həyata keçirildiyi iqtisadi fəaliyyət sahələri, investisiya layihəsinin həcmi ilə bağlı minimal məbləğ və həyata keçiriləcəyi inzibati ərazi vahidləri”nin təsdiq edilməsi haqqında” 2016-cı il 20 aprel tarixli 878 nömrəli Fərmanının ləğv edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 20 dekabr 2022-ci il. № 1913.
<https://e-qanun.az/framework/52965>

80. “İnvestisiyanın həyata keçirildiyi iqtisadi fəaliyyət sahələri, investisiya layihəsinin həcmi ilə bağlı minimal məbləğ və həyata keçiriləcəyi inzibati ərazi vahidləri”nin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 20 aprel 2016-cı il. № 878. <https://e-qanun.az/framework/32606>
81. “Kənd texniki peşə məktəblərinin şəbəkəsini genişləndirmək və onların işini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı.
82. “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 23 yanvar 2007-ci il. № 1907. <https://e-qanun.az/framework/12705>
83. “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/42750>
84. “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına neft məhsullarının güzəştli satışı barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 26 mart 1999-cu il. № 49. <https://e-qanun.az/framework/5087>
85. “Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin və aqrar sahədə lizinq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 19 dekabr 2018-ci il. № 413. <https://e-qanun.az/framework/41022>
86. “Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 mart 2015-ci il. № 1081. <https://e-qanun.az/framework/29448>
87. “Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 8 aprel 1992-ci il. № 102. <https://e-qanun.az/framework/7034>
88. “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 1 mart 2016-cı il. № 811. <https://e-qanun.az/framework/32254>
89. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il. № 1138. <https://e-qanun.az/framework/34254>

90. “Respublikanın kolxozlarını, sovxozlarını, digər kənd təsərrüfatı təşkilatlarını və müəssisələrini mütəxəssislərlə və mexanizator kadrları ilə daha yaxşı təmin etmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 6 aprel 1976-cı il. №133.
91. “S. Ağamalıoğlu adına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda kadrlar hazırlanmasını daha da yaxşılaşdırmaq və onun təlim-maddi bazasını möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK-nın, SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 9 iyun 1978-ci il. № 210. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1978, № 11. Maddə 84.
92. “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 18 fevral 1995-ci il. № 978.
<https://e-qanun.az/framework/9207>
93. “Torpaq bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 7 may 1999-cu il. № 665-IQ.
<https://e-qanun.az/framework/4755>
94. “Torpaq icarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 11 dekabr 1998-ci il. № 587-IQ.
<https://e-qanun.az/framework/5037>
95. “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 16 iyul 1996-cı il. № 155-IQ.
<https://e-qanun.az/framework/4207>
96. “Torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 oktyabr 2021-ci il. № 1455.
<https://e-qanun.az/framework/48351>
97. “Torpaq vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 2 fevral 1993-cü il. № 490. <https://e-qanun.az/framework/8245>
98. “Torpaqların münbitliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 30 dekabr 1999-cu il. № 788-IQ.
<https://e-qanun.az/framework/502>
99. “1981-1985-ci illərdə Azərbaycan SSR-də meyvəçiliyi inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Qərarı. 4 aprel 1980-ci il. № 150. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin Qərarları Külliyyatı. 1980, № 7. Maddə 76.
100. “1994-cü ildə Azərbaycan rəqəmlərdə”. Qısa statistik məcmuə. Bakı, 1995.

101. “1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 9 noyabr 1999-cu il. № 203.
<https://e-qanun.az/framework/2943>
102. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 25 avqust 2008-ci il. № 3004.
<https://e-qanun.az/framework/15320>
103. “2015-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 12 yanvar 2015-ci il. № 988.
<https://e-qanun.az/framework/29078>
104. “2015-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 3 aprel 2015-ci il. № 1160. <https://e-qanun.az/framework/29672>
105. Г. Мамедов. Земельная реформа в Азербайджане: Правовые и научно-экологические вопросы. Баку: Элм, 2000.
106. И. Алиев. Исторические этапы сельского хозяйства Азербайджана и перспективы его развития. Б, 2004.
107. Центральный Комитет КПСС. Совет Министров СССР. Постановление от 23 июля 1970 года. N 602. О мерах по развитию сельского хозяйства Азербайджанской ССР.
108. Центральный Комитет КПСС. Совет Министров СССР. Постановление от 9 июля 1975 года. N 605. О мерах по дальнейшей интенсификации сельско хозяйственного производства в Азербайджанской ССР.
109. Центральный Комитет КПСС. Совет Министров СССР. Постановление от 22 февраля 1979 года. N 202. О мерах по дальнейшей специализации сельскохозяйственного производства и развитию виноградарства и виноделия в Азербайджанской ССР.
<https://docs. cntd.ru/document/765708761>
110. “Народное хозяйство СССР в 1969 г”. Статистический ежегодник. Москва-1970.
https://istmat.org/files/uploads/17885/narhoz_sssr_1969_sh.pdf

111. “Народное хозяйство СССР в 1970 г”. Статистический ежегодник. Москва-1971.
https://istmat.org/files/uploads/23453/narhoz_ssr_1970_zemlya.pdf
112. “Народное хозяйство СССР в 1982 г”. Статистический ежегодник. Москва-1983.
https://istmat.org/files/uploads/16043/narodnoe_hozyaystvo_ssr_v_1982g.pdf
113. “Народное хозяйство СССР в 1985 г”. Статистический ежегодник. Москва-1986. https://istmat.org/files/uploads/17054/narodnoe_hozyaystvo_ssr_v_1985g.pdf
114. “Народное хозяйство СССР в 1987 г”. Статистический ежегодник. Москва- 1988.
https://istmat.org/files/uploads/17728/narhoz_ssr_1987_apk.pdf
115. “Народное хозяйство СССР в 1990 г”. Статистический ежегодник. Москва-1991.
https://www.istmat.org/files/uploads/433/narodnoe_hozyaystvo_ssr_v_1990_g.pdf
116. “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1975 году”. Статистический ежегодник. Баку-1976.
117. “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году. Статистический ежегодник. Баку-1985.
118. “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году”. Статистический ежегодник. Баку-1986.
119. “Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году”. Статистический ежегодник. Баку-1990.
120. “Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет”. Юбилейный статистический сборник. Баку-1980.
121. “Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР”. Юбилейный статистический ежегодник. Баку-1982.
122. “Народное хозяйство СССР 1922-1972 гг”. Юбилейный статистический ежегодник. Москва-1972.
https://istmat.org/files/uploads/10401/narhoz_ssr_1922-72_sh.pdf
123. Сельское хозяйство Азербайджанской ССР”. Статистический сборник. Баку-1985.
124. The future of food and agriculture – Trends and challenges. FAO, Rome 2017. <https://www.fao.org/3/i6583e/i6583e.pdf>

«Times» qarnitur. Formatı 70×100 1/16. Təbaşirli kağız.
Şərti çap vərəqi 16,25. Uçot nəşr vərəqi 16,5.

Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
Süleyman Vəzirov küçəsi, 91